

تحقیقی مجلہ ”پنجاب رنگ“

ISSN: 2616-910X

چیف ایڈیٹر: ڈاکٹر صفرا صدق

ایڈیٹر: محمد عاصم چودھری

اسسٹنٹ ایڈیٹر: ڈاکٹر ثناء مدثر، قاری عیاض احمد

مجلس مشاورت:

☆ ڈاکٹر جسیر کور، ڈین فیکلٹی آف آرٹ اینڈ کلچر، پنجاب یونیورسٹی، پٹیالہ (بھارت)

☆ ڈاکٹر منظور اعجاز، چیف ایڈیٹر و چارٹڈ لائسنسڈ پنجابی پبلیشر (امریکہ)

☆ ڈاکٹر جسوندرا، پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، پٹیالہ (بھارت)

☆ ڈاکٹر جگ موہن سنگا، ٹورنٹو (کینیڈا)

☆ ڈاکٹر نبیلہ رحمن، چیئر پرسن شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور (پاکستان)

☆ ڈاکٹر جمیل احمد پال، سابق چیئر مین شعبہ پنجابی، شمالی مارکال، لاہور (پاکستان)

☆ ڈاکٹر طارق خان، پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ دیال سنگھ کالج، لاہور (پاکستان)

☆ ڈاکٹر سید اختر جعفری، سابق پرنسپل گورنمنٹ کالج باغبانپورہ، لاہور (پاکستان)

ٹائٹل: فیضان امجد

کمپوزنگ: رضوان الحسن، امانت علی

شمارے داخل: 300 روپے (پاکستان)، 150 روپے (طالب علموں کے لیے)، US\$10 ڈالر (بیرون ملک)

رابطہ: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر

پنجابی کمپلیکس، 1- قذافی سٹیڈیم، فیروز پور روڈ، لاہور

editor.punjabrung@gmail.com

Ph: +92-42-99232169-70 Fax: +92-42-99231766

Website: www.pilac.punjab.gov.pk

www.fm95punjabrung.com

f: PILAC / Pilac Pakistan

تحقیقی مجلہ پنجابی زبان، فن و ثقافت

پنجاب رنگ

جنوری۔ دسمبر 2018ء

(3)

چیف ایڈیٹر

ڈاکٹر صغرا صدق

ایڈیٹر

محمد عاصم چودھری

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر

محکمہ اطلاعات و ثقافت، حکومت پنجاب

پنجابی کمپلیکس، 1- قذافی سٹیڈیم فیروز پور روڈ، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی ہدایتاں

- ☆ تحقیقی مجلہ ”پنجاب رنگ“ وچ پنجابی زبان، ادب، فن تے ثقافت بارے تحقیقی مقالے چھاپے جانے نیں۔ مقالہ نگار پڑھ دتیاں گئیاں ہدایتاں نوں ضرور سامنے رکھن:
- 1- ”پنجاب رنگ“ نوں گھلایا جاوے والا مقالہ اُن چھپیا ہووے تے کسے ہور اخبار یا رسالے نوں نہ گھلایا جاوے۔
  - 2- مقالہ نگار مقالے دے نال اوہدا خلاصہ (Abstract) انگریزی وچ 100 توں 300 لفظاں دے وچکار لکھ کے گھلے۔ ایہدے بغیر مقالہ اشاعت وچ شامل نہیں کیتا جاوے گا۔ مضمون دا عنوان انگریزی وچ وی ضرور لکھیا جاوے۔
  - 3- مقالہ ان تیج پروگرام وچ کمپوز ہووے، Soft تے Hard دوویں کاپیاں گھلایاں جاوے۔
  - 4- مقالے دے پہلے صفحے اُتے ایہہ معلومات ضرور درج ہوں:
  - 5- مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر تے ای میل پتہ۔
  - 6- مقالہ نگار معاہدہ اشاعتی حقوق Publication Rights Agreement دی سکین کیتی ہوئی دستخط شدہ کاپی JPEG فارمیٹ وچ مقالے دے نال یا مجلے دی ای میل تے ضرور گھلے۔
  - 7- سارے مقالے چھپن توں پہلے Peer Review واسطے مختلف ماہراں نوں گھلے جانے نیں۔ رائے آون توں بعد ای مقالہ ”پنجاب رنگ“ وچ چھاپن یا نہ چھاپن دا فیصلہ کیتا جاوے گا۔
  - 8- مقالے وچ سارے حاشیے تے حوالے شیکاگو مینوئل (17th Edition) دے مطابق دتے جاوے۔
  - 9- پہلی وار حوالہ مکمل تفصیل نال درج کیتا جاوے گا۔
  - 10- دو جی وار حوالہ درج کرن دی صورت وچ حوالہ مختصر لکھیا جاوے گا۔ دو جی وار صرف مصنف دا ناں، کتاب یا رسالے دا ناں تے صفحہ نمبر درج کیتا جاوے گا۔ اُپر تھلے اک ای حوالہ درج کرن دی صورت وچ دو جی وار صرف ”اوہی“ لکھیا جاوے گا۔ جے کر صفحہ نمبر ہور ہووے تے اوہ درج کیتا جاوے گا۔
  - 11- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جاوے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
  - 12- ادارے دے ویب سائٹ لنک http://pilac.punjab.gov.pk/research_journal تے موجود تحقیقی مجلہ ”پنجاب رنگ“ بارے دتی گئی تفصیل دی روشنی وچ مقالے گھلے جاوے۔ ”پنجاب رنگ“ دے پچھلے شمارے دی ایس لنک تے موجود نیں۔
  - 13- خط پتر لئی ایہہ پتہ ورتیا جاوے:

چیف ایڈیٹر ”پنجاب رنگ“

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، 1- فذانی سٹیڈیم، فیروز پور روڈ، لاہور

ای میل: editor.punjabrung@gmail.com فون نمبر: 042-99232169-70

سارنی

- 5 ادارہ
- حصہ پنجابی
- 7 ڈاکٹر احسان اللہ طاہر ◆ داستان سسی پنوں دا تجزیاتی تے تقابلی مطالعہ
- 27 اعجاز علی ◆ پنجابی وچ ترجمہ نگاری دے ارتقاء دا جائزہ
- ◆ میاں محمد بخش تے سید فضل شاہ دی
- 42 ڈاکٹر ثناء مدثر ◆ ”سوہنی مہینوال“ دا تقابلی مطالعہ
- 56 ڈاکٹر حنا خان ◆ احمد راہی دی کتاب ”ترنجن“ دا تحقیقی تے تنقیدی مطالعہ
- ◆ مجلہ ”راوی“ دا پنجابی شاہ مکھی تے گور مکھی حصہ
- 78 نمنب مغیث (مڈھ توں 1947ء تک)
- 90 ڈاکٹر شفق رشید ◆ شاہ حسین تے عشق: اک ویروا
- 98 ڈاکٹر کرامت علی مغل ◆ سوانیاں دے چنویں شعری پراگیاں دا تجزیاتی مطالعہ
- 117 ڈاکٹر منیر گجر ◆ تقابلی مطالعہ: کچھ وچار
- 127 وجاہت تبسم ◆ صنعتِ تملون
- ◆◆◆◆
- 137 محمد عاصم چودھری ◆ انڈیکس
- ◆◆◆◆

حصہ انگریزی

♦ پنجابی دی شہرہ آفاق صوفیانہ رومانوی داستان ہیر وارث شاہ
وچ پنجابی ثقافت، سوانیاں دی نمائندگی تے مردانہ برتری

ڈھنگ دا ویروا

حسن بن زبیر

5

اداریہ

پلاک دے تحقیقی مجلے ”پنجاب رنگ“ دا تازہ شمارہ حاضر اے، ایس شمارے وچ دس تحقیقی تے تنقیدی مضمون شامل کیتے گئے نیں۔ ایہہ مضمون ہائر ایجوکیشن کمیشن دیاں ہدایاں مطابق ڈونگھی پرکھ، ماہراں دی منظوری تے ایڈیٹنگ توں لنگھ کے ایس مجلے دا حصہ بنے نیں۔ ایڈیٹنگ کردیاں ہویاں خاص دھیان رکھیا گیا اے کہ مقالہ نگاراں دے اسلوب نوں ٹٹ بھج توں بچایا جاوے، انج محتاط طریقے نال مقالے دیاں لوڑاں تھوڑاں نوں پورا کیتا گیا اے۔

”پنجاب رنگ“ دے پہلے شماریاں نوں سلاہن تے سارے پڑھن والیاں دا دلوں شکر یہ۔ تہاڈیاں صلاحات سرمتھے جیہناں نوں سامنے رکھدیاں ایہنوں ہور وی ودھیا بناون دا آہر کیتا گیا اے۔ ایہدے وچ ایچھے مضموناں نوں ترجیح دتی گئی اے جیہڑے پنجابی زبان، ادب، فن تے ثقافت دی بھروسے ترجمانی کردے سن۔ پنجابی داستاناں سسی پنوں تے سوہنی مہینوال بارے لکھے گئے مضمون کھوج پرکھ دا ودھیا نمونہ نیں۔ پنجابی زبان وچ ترجمہ نگاری دے ارتقاء دا جائزہ وی لیا گیا اے۔ احمد راہی جدید پنجابی نظم دا اک وڈا ناں اے، اوہناں دی کتاب ”ترنجن“ دا تحقیقی تے تنقیدی مطالعہ پنجاب دی ثقافت نال اوہناں دی جڑت نوں ساڈے سامنے لیاندا اے۔ کالجیاں دے رسالیاں وچ گورنمنٹ کالج دا مجلہ ”راوی“ اپنی وکھری پچھان رکھدا اے، ایہدے پنجابی

حصہ دا ویروا اک مضمون راہیں کہتا گیا اے۔ پنجابی کلاسیکی شاعری شاہ حسین دے عشق ورتارے دا دین نہیں دے سکدی، اوہناں عشق نوں اپنے آپ اتے طاری کر کے انج بیان کہتا کہ آپ ای عین عشق بن گئے، اوہناں دی شاعری وچ عشق دے بیان نوں اک مضمون راہیں تہاڈے تیکر پڑان دا جتن کہتا گیا اے۔ اجو کے سہ وچ سوانیاں دے شعری پراگیاں دا جائزہ وی ایس شمارے دا حصہ اے۔ ادبی لکھتاں دے چنگے مندے کچھ سامنے لیاون دا اک طریقہ اوہناں دا آپسی تقابل اے، تقابلی مطالعے بارے کجھ وچاراں نوں خاص جگہ دتی گئی اے۔ ”صنعتِ متلون“ تے تکنیکی مضمون وی شامل اے۔ اک انگریزی مضمون وی ایس شمارے دا حصہ اے جیہدے وچ سید وارث شاہ دی ہیرنوں پنجاب دی ثقافت تے مردانہ برتری والے معاشرے اندر سوانیاں دے کرداراں راہیں پرکھیا گیا اے۔ آس اے کہ پڑھن والے ایہناں ساریاں مضموناں توں لا بھ چک سکے۔

اخیر تے اک واری فیرا بہہ پتی کیتی جاندی اے کہ ایس تحقیقی مجلے لئی پنجابی زبان، فن تے ثقافت بارے اپنے تحقیقی مضمون گھلوتے ایس اُچھے کم وچ ساڈے ہانہہ بیلے بنو۔

ڈاکٹر صفراء

چیف ایڈیٹر

ڈاکٹر احسان اللہ طاہر

صدر شعبہ پنجابی

گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، گوجرانوالہ

داستان سسی پنوں دا تجزیاتی تے تقابلی مطالعہ (فنی حوالے نال)

Abstract:

The tale writing has provided firm foundations for the Punjabi language and literature. Having a long history of religious, historical and social tales, there is also a great span of romantic tales in Punjabi. Among the romantic tales 'Sassi Punnon' occupies an important place being written repeatedly than other tales. Moreover, it is being composed by the contemporary poets as well. This article evaluates the artistic values, characterization, places, aesthetics, folk wisdom, scenery and diction of selected classical tales of 'Sassi Punnon' written by Hasham Shah, Bashir Natiq, Abdul Ghani Shakir, Yateem Shah, Daim Iqbal Daim, Ghulam Haider Mastana, Nizam ud Din, Sain Maula Shah and Lakh Shah.

سسی پنوں دیاں داستاناں اندرفن دے اوہ سارے نمونے تے خوبصورتیاں ملدیاں نیں
جہڑیاں کسے فن پارے نوں شاہکار بناندیاں نیں کیوں جے ایہناں وچ حیاتی تے حقیقت دی ایسراں
ترجمانی یا عکاسی کہتی گئی اے کہ اوہ خوشی تے سکھ دیندی اے۔ ایس دے نال نال لکھاریاں صرف اپنی
فکر دا اظہار ای نہیں کہتا سگوں حسن دا اظہار یا حسن بیان کولوں کم لیا اے، ایسے ای حسن بیان وچ شاعر
دا اپنا سماجی شعور وی اے جہڑا کہ فن دی دکھالی وچ ڈھلی اہمیت رکھدا اے تے فنکار دا اوہ تخیل وی
جہدے نال اوہ زندگی نوں اک بھر پور شکل دیندا اے۔ ایہ ساریاں گلاں مل کے فن دی اک ہیئت یاں
شکل متھ دیاں نیں تے جے ایس ساری گل نوں مکھ مڈھ رکھیے تے فطرت نگاری یا حقیقت پسندی، حسن

بیان، سماجی شعور تے حیاتی دی سچی تے مکمل ترجمانی تے عکاسی ہر فن پارے وچ ملے گی۔ ایہ سبھ خوبیاں مل کے فن دا مونہہ متھا بناندیاں نیں یا کسے فنکار دے فن پارے نوں شاہکار بناندیاں نیں تے جے ایہناں فنی خوبیاں ول جھات ماریئے تے فیرونی فطرت نگاری (NATURALISM) نوں اک ادبی مسلک دے طور تے وی دیکھیا گیا اے، ایس نوں ناول نگاری وچ خاص طور تے تھان دتی گئی ایس حوالے نال لکھن والیاں نوں اپنی لکھت دے بے معنی یا بے ربط ہون داوی ڈرنہیں سی ہوندا پر اوہ حقیقت پسندی جھڑی سطحی ہووے اتے جس نوں فطرت نگاری وی آکھیا جاوے اوہ اوہی ای بھڑی اے جنی خیالی رومانویت۔ (1) باہرلی دنیا نوں اوہدے پورے حسن تے جمال سنے بیان دا ناں فطرت نگاری اے۔ عام گل بات کردیاں ہویاں اپنی گل نوں سوہناتے من وچ اترن والا بناون لئی اپنے اسلوب نوں ایسراں دا بنانا کہ گل سن دیاں یا پڑھ دیاں دل وچ اترے تے اثر رکھے۔ انج تے حسن بیان نوں کنیاں حوالیاں نال بیانیا گیا اے پر جدوں اسلوب مواد نال سانجھا ہو جاندا اے تے فیر اک صورت نکل دی اے بیان دے حسن دی۔

”حسن بیان خواہ سادگی کی صورت اختیار کرے خواہ رنگینی کی، خواہ اس پر استعارے کا پردہ پڑا ہو، خواہ کنایے کا، اس کا ظہور اس وقت ہوتا ہے جب لکھنے والا کہی جانے والی بات اور بات کہنے کے اسلوب میں صحیح رشتہ قائم کرے اور یہ بات محض خدا داد نہیں ہوتی، اس کی پرورش خون جگر سے ہوتی ہے۔“ (2)

شاعر جدوں کسے منظر نوں بیان کرن لگدا اے اوہ منظر بھانویں باہرلی دنیا نال تعلق رکھدا ہووے تے بھانویں اوہدا رشتہ اندرلی دنیا نال ہووے اوہ اوس منظر دے اک اک کچھ نوں بڑی جزئیات نگاری نال بیان کردا اے تے ایہی اوہدا حسن اے کہ اوہ اوس منظر نوں بیان کارن ایسراں دی جزئیات دی چون کردا اے کہ اوہ منظر دی جان ہوندی اے تے ایسے ای جزئیات پاروں منظر دی کلیت دا پتہ لگدا اے (3) جیہناں شاعراں اپنی شاعری وچ ایسراں دی فن کاری دا اہتمام کیتا ہوندا اے، اوہناں دی فکر تے فن توں پتہ لگدا اے کہ ایہناں نوں شعری ول ہے تے بیان تے وی ایہناں دا چوکھا قابو اے ایس حوالے نال جدوں ایس سسی پنوں دے لکھاریاں دی شاعری نوں دیکھدے آں تے سانوں کئی ون سونے منظر تے نویاں نویاں صورتاں دکھائی دیندیاں نیں، فن، منظر نگاری تے فطرت

نگاری دیاں، جہنناں چوں سانوں جتھے شاعراں دے اچرج بیان ڈھنگ دی دس پیندی اے اوتھے زبان تے بیان تے دسترس دا وی پتہ چل دا اے، کیوں بے شاعری دی وڈے وڈے شاعراں تے نقاداں جہڑی تعریف کیتی اے اوہدے مطابق جذبہ تے تخیل ای اوہ دو ٹڈھلیاں چیزاں نیں جہڑیاں مل کے شاعری نوں وڈیاں دیاں نیں کیوں بے شاعری بارے لوکاں دی رائے نوں بے مکھ رکھ کے ایس نوں دیکھن دی کوشش کریئے تے کئی چیزاں نظریں آؤندیاں نیں، جیویں کوئی شاعری نوں جذبیان دے اظہار دا وسیلہ آکھدا اے (4) تے کوئی جذبیان دے اظہار دے بیان دا ذریعہ، ایساں ساریاں گلاں نوں کٹھیاں کر کے ڈاکٹر عبادت بریلوی آکھدے نیں:

”شاعری میں سارا کھیل جذبات اور تخیل کا ہوتا ہے، لیکن تخیل بھی جذبات کی مرہون منت ہوتی ہے۔ جذبات نہ ہوں تو تخیل کا وجود ہو ہی نہیں سکتا اور تخیل کے بغیر ادب اور شاعری کی کوئی حیثیت باقی نہیں رہ جاتی۔ شاعری اور اس کی فن کاری کا سارا سحر تخیل کے ہاتھوں پیدا ہوتا ہے۔ تخیل نہ ہو تو شاعرانہ خیال اور اس کا فن کارانہ اظہار ممکن نہیں۔ شاعر کا وزن اور آہنگ و تزنم اس کی تشبیہات و استعارات، الفاظ کا استعمال اور لفظی پیکر تراشی، سب کے پیچھے تخیل کی طاقت ہوتی ہے۔“ (5)

شاعری دے حوالے نال اُپر کیتیاں گئیاں گلاں نوں آگے رکھ کے جدوں ایسوں ایہناں داستاناں تے قصیاں تے جہات پانے آں تے سانوں ہاشم شاہ ہوراں دی لکھت سب توں آگے دسدی اے، ایس دے نال نال اجو کے سہ دے بشیر ناطق نے عبدالغنی شاکر قادری ہوراں دی سسی پنوں دے وڈے شاعراں وچ گنے جاوے جو گے نیں جدوں کہ دائم اقبال دائم تے نظام الدین ہوراں دا وی جوڑ گھٹ ای لہدا اے۔

دو سردار آئے کروانی، ہفت ہزار شتر دے

ہن نام پیہا دوویں، بیٹھ اندیشہ کر دے

پنوں باجھ نہیں چھٹکارا، حوض دیئے بھر زر دے

ہاشم زور کہیا پر ملکیں، زور ہووے وچ گھر دے (6)

ہاشم شاہ ہوری جذبے تے تخیل دے نال اپنی شاعری نوں فطرت دے بڑا نیڑے کر دیندے

نیں تے اوہناں دے کلام وچ روانی وی آجاندی اے۔ اکھر اوہناں اگے اڑ دے نہیں سگوں اوہ نویاں اکھراں نوں اپنی شاعری وچ تھاں دیون لگ پیندے نیں ایس دی وڈی وجہ شاید ایہ ہووے کہ اوہناں نوں عربی، فارسی تے پنجابی توں اڑ ہندی زبان وی آؤندی سی تے اوہناں دا کلام وی موجود اے۔ ہندی کلام چھپی ہوئی صورت وچ نہیں صرف قلمی نسخے دی صورت وچ موجود اے۔ (7) اوہناں دا چار پنج زبانوں تے عبور وی اک وڈا کارن اے اوہناں دی شاعری وچ شاعرانہ رنگ، جذبے نوں ابھارنا، سسی دا باغ ول آؤنا تے ہاشم شاہ ہوراں دا منظر بیان کرنا دیکھو:

جا کھڑے دربار سسی دے شور کیتا باغباناں
باغ ویران ہو یا کل سارا چار لیا کرواناں
خوف خدا نہ مرنوں ڈر دے کھاون مال بگاناں
ہاشم شہر بھنھور بے راجا، نیاؤں نہیں سلطاناں (8)

ہاشم شاہ ہوراں اپنی لکھت وچ تخلیقی تے زندہ زبان ورتی اے۔ اوہناں اپنی گل نوں جتھے سدھے سبھا کرن دا چارا کیتا اے اوہناں پیکر تراشی توں وی کم لیا اے کیوں جے تخلیقی زبان چار چیزاں تشبیہ، پیکر، استعارہ تے علامت نال بن دی اے (9) ایس لئی اوہناں ایہناں ساریاں گلاں تے چیزاں دا خیال رکھیا اے۔

پھڑیا پنڈھ ہوئی تد پاندھی ٹٹ گئی ڈور پتنگوں
سسی اوہ نہ دھردی آہی بھوں پر پیر پلنگوں
دل توں خوف اتار سدھائی دانو شیر پلنگوں
ہاشم جے دم جاسی خلاصی ہووس قید فرنگوں (10)

جے ایس پکھوں دو جے شاعراں دا تقابل کریئے تے اوہناں دافن وی سانوں او سے اچھائی تے دکھائی دیندا اے جتھے ہاشم شاہ ہوراں دا پر کدھرے کدھرے اکھراں دی ورتوں، علامتاں تے تشبیہاں دی خوبصورتی ہاشم شاہ ہوراں نوں وڈی باندی اے۔ ایس دے نال نال جہڑی روانی اے اوہ وی ہاشم شاہ ہوراں کول دو جیاں توں ودھ اے، اوہناں دے اکھر پڑھن سنن لکیاں نہ تے کدھرے اڑدے نیں تے نہ ای کدھرے او پرے تے بے معنی لگدے نیں اوہناں سسی دی کہانی لکھن لگیاں اپنے ذوق تے تخلیقی قوت نوں عوامی سطح تے لیاون دے نال نال او پر تے بے معنی نہیں ہون دتا سگوں

اوپر دے وچ حسن دے سارے رنگ رکھے نیں۔ ایس پکھوں دو جے شاعراں دا کلام ویکھدے آں۔

سٹے توڑ شنگار سوہاگ والے درد مند کنگال ظہیر ہوئی
 زلفاں پیٹ کے تے سرتے خاک پاوے لفی پہن کے حال فقیر ہوئی
 وانگ جوگناں بھیس وٹا لیا اٹھ یار دی طرف وہیر ہوئی
 لوک لاج والا رشتہ توڑ دتا اک نال محبوب دے سیر ہوئی
 جتھے عشق ہوراں آن پیر پایا سوئی جھگڑی لیر پلیر ہوئی (11)

یتیم شاہ ہوراں دے ایہناں مصرعیاں اندر جھڑی پیکر تراشی اے اوہدا وی کوئی جواب نہیں پر
 اوہناں کول اکھراں دی ورتوں وچ اوسراں دی روانی نہیں۔ ”سسی وصل دی تسی“ دے خالق عبدالغنی
 شاہ کرا قادی نوشاہی ہوراں کول وی سسی دی کہانی وچ کئی طرح دیاں علامتاں تے تشبیہاں ملدیاں
 نیں۔ اوہناں تے اپنی لکھت نوں عوام دے نال سانجھا کرن کارن عوامی تے معاشرتی، لوکائی تے سماج
 چوں اکھرتے علامتاں لے لے کے ورتیاں نیں۔

کر کے یاد خدا نوں سسی ٹر پئی راہ تھلاں دے
 ہجروں لے چلی اوہ کچھ تازے زخم دلاں دے
 رو رو دھوندی زخم ہجر دے اکھیوں نیر وگاوے
 کون آرام کرے وچ گھر دے تیر ظلم دے کھاوے
 خواہش نہ زندگی خوف نہ مرنوں بے نیاز اس گلوں
 سسی تاہنگ سخن وچ رُل دی ویکھے کچھ ولوں (12)

☆

جے توں جان دوں میرا خیر کیہ اے ندی کدی نہ پاوندوں بابلا وے
 کر کے بند صندوق دے وچ ہرگز دروں نہ ہٹاوندوں بابلا وے
 مینوں پک یقین اے سچ جانیں میرے ناز اٹھاوندوں بابلا وے
 ایس ظلم دی کدی جے سار ہوندی بڑا رحم کماوندوں بابلا وے (13)

دائم اقبال دائم جیہناں نوں بشیر ناطق ہوری ”پنجاب دا پھل“ آکھدے نیں (14) اوہناں دی
 شاعری وچ سسی دی کہانی دے نال سانوں تصوف دیاں بڑیاں رمزیاں تے مسئلے ملدے نیں، بڑی

سوئی تخلیقی زبان ورتی اے پر پڑھدیاں ہوئیاں اکھراں وچ روانی نہیں رہندی۔ جسراں عبدالغنی ہوراں اُپر لکھے مصرعے وچ خواہش دا اکھرانک دا اے ایسراں ای دائم ہوراں کول وی ورتوں دا ادہ سچا ڈھنگ نہیں جہڑا ہاشم شاہ ہوراں کول اے۔

دھپ قہر دی لہر دوپہرتی گیوں تترئی نوں ہور تا پنوں
 آکے ویکھ وے تپ دیاں تھلاں اندر میرے وگدے نین دریا پنوں
 دامنگیر دگگیر فقیر سسی دنگیر ہادی پیشوا پنوں
 گئے چیر سریر نوں تیر غم دے روواں تیرے نیر وگا پنوں
 اُچے ٹہیاں تے اُچی سد ماراں محبت آ پنوں محبت آ پنوں
 واگاں موڑ وے رب دا واسطائی ہو چلی آ جند ہوا پنوں (15)
 ہن اسپیں ایسے کیفیت دا اک بند مستانہ ہوراں دی گلزار سسی چوں ویکھنے آں:
 منت من تے ہٹ ونج بھینا، نال میرے کیہ کر سیں، دکھڑے جرسیں
 اُچے ٹڑے مارو تھل دے، لہسیں کیوں کر چڑھسیں، پھیرا ترسیں
 سقر برابر سفر اساڈا، ریت گرم تے سڑسیں، آہیں بھرسیں
 ویکھ کے شیر بمرستانہ، ہائے ہائے کر کے ڈرسیں، تسیاں مر سیں (16)

سسی پنوں دی داستان دے لکھاریاں ایس کہانی نوں کسے خاص مقصد کارن لکھیا اے تے اوہ مقصد ہر اک لکھاری دی لکھت چوں واضح دکھالی دیندا اے پر ہاشم شاہ ہوراں خورے حیاتی، کرداراں تے ماحول دی اصل تصویر دکھاون کارن تے کہانی نوں بیان لئی ای کہانی لکھی اے اوہناں کول زبان و بیان دے سپہن توں اڈ ہور کوئی خاص مقصد نظریں نہیں پیندا۔ ایس بارے ڈاکٹر عبادت بریلوی لکھدے نیں:

”ادب کسی نقطہ نظر اور نصب العین کے بغیر پیدا نہیں ہوتا۔ اس کے بغیر اس کی حیثیت کاغذ کے پھولوں کی سی ہوتی ہے۔ یہ پھول چاہے کتنے ہی خوبصورت ہوں۔ ان کا اثر روح پر اچھا نہیں ہوتا، ان میں خوشبو نہیں ہوتی۔ وہ دلوں کو لہانے اور حواس پہ سرخوشی بن کر چھا جانے کی صلاحیت نہیں رکھتے، ادب میں زندگی تو اس وقت پیدا ہوتی ہے جب

زندگی سے اس کا خمیر اٹھتا ہے اور وہ زندگی اور اس کے معاملات
 و مسائل کو اپنی جولاں گاہ بناتا ہے اس میں آس پاس اور گرد و پیش کے
 حالات کی صحیح تصویر ہوتی ہے وہ تو اپنے ماحول کا صحیح آئینہ دار ہوتا ہے
 ادب کا بیج تو کسی ملک کی زمین سے پھوٹتا ہے اس لیے کسی ادبی تخلیق کو
 اس زمین سے الگ کر کے نہیں دیکھا جاتا۔“ (17)

جے ایس اعتبار نال ایہناں داستاناں دا تجزیہ کیتا جاوے تے معرفتی سسی نظام الدین قادری
 گیلانی ہوراں دی لکھی ہوئی اک مکمل تے مقصدی سسی اے جھڑی کہ ناں توں ای دسدی اے کہ ایس
 وچ شاعر نے اک وکھرے ڈھنگ نال گل کیتی ہووے گی ایس دے نال نال لکھ شاہ، مولا شاہ تے
 دو جے لکھاریاں دی لکھت وی اپنے اندر کوئی نہ کوئی مقصد ضرور رکھدی اے۔ اس نوں ایس موضوع دا
 تنوع، اکھراں دی ورتوں، زبان و بیان دی خوبصورتی، اسلوب دی انفرادیت، ہیبت تے فن دا کمال
 کسے وی اعتبار نال ویکھ سکدے آں۔

اُٹھ فجر ویلے رب یاد کر کے شاہ جاویدا طرف فقیر سائیں
 جتھے دسیا یار نے جان لگا رکھ آسرا رب قدیر سائیں
 سب حرص حرمت دلوں دور کر کے شاہ چلیا کول فقیر سائیں
 سمجھ نہیں آئی بہتا علم پڑھ کے کھنچ گیا نشانیوں تیر سائیں
 آس پاس رہیا پھر دا عمر ساری ناہیں ویکھیا یار نیر سائیں
 ساری عمر گزری گھروں خرچ کیتے فلاں پاہندیاں نے کھاہدا چیر سائیں
 جھاڑو رہیا دیندا مسجد مندرائ نوں پلے پیا نہ لکھ اکسیر سائیں (18)

سوت ماکاں، نیل نیلاریاں دا، کنگھی، رچھ، تر، کچ جولاہن دا ای
 اک ہسدیاں سہدیاں لوٹ ہوئیاں وضوٹ گیا بی بی ملوائن دا ای
 جنگ حامد دا شوق نہ ہندوواں نوں مسلماناں نہ شوق رامائن دا ای
 شناخت عین دی کون کراوندا جے مولا شاہ سائیں نقطہ عین دا ای (19)

جاؤ اپنے گھریں بیلو آکھ سنایا اتے ات ہوئے تے
 رکھے ایمان قرآن پڑھے ایہ ہے نادان سرچھتے، تندے نہ کتے
 سانوں لوڑ نہ کائی بھائی تساں وچولے گھتے ساک پنپتے
 اوہ لکھ شاہ گئے لکھ مرض ایہ نہ لگدا اتے، پچھاں پرتے (20)

نظر آیا اک کھوج شتر دا اوہنوں مڑ مڑ سینے لاوے
 فیر اٹھی دو جے ول دوڑی پر دوجا نظر نہ آوے
 فیر مڑی اوسے ول آئی اتے ذرا وساہ نہ کھاوے
 اعظم اک نشان پنل دا کتے ایہ وی نہ کھس جاوے (21)

کتابی، تخلیقی پرچلت زبان دے حوالے نال آل احمد سرور ہوراں ایلٹ دے حوالے نال لکھیا
 اے کہ جہڑا شاعر طبعی ہوندا اے اوہ حیاتی ول مہاراں رکھدا اے تے جہڑا تقلیدی ہوندا اے اوہ ادب
 ول۔ ایس گل نوں ایسراں وی آکھیا جاسکدا اے کہ پہلی قسم دا شاعر زندہ زبان ورتدا اے تے دوجی قسم
 دا کتابی زبان دی ورتوں کردا اے (22) زندہ زبان دی ورتوں نال ای نواں اسلوب تے ہیئت بن دی
 اے تے ہیئت ادب نوں اک نواں پن دیندی اے، کھلری ہوئی معنویت نال ہم کنار کردی اے تے
 تصورات تے احساسات دی دنیا دے نیڑے کر کے قاری نوں اک احساس دواندی اے، اپنا ہیئت دا
 تے ادب وچ نویں پن دا۔

ہیئت دے حوالے نال مولوی عبدالحق ہوراں اپنی ڈکشنری وچ ایس دے معنی صورت، شکل،
 ترتیب، ظاہری صورت، پیکر دے لکھے نیں۔ ایس توں اڈ ہیئت نوں اوہدی اندرلی صورت تے معنوی
 اعتبار نال وی ویکھیا گیا اے۔ جس پاروں ایس نوں سارے تاثران دا ناں دتا گیا اے۔ جہڑا ”اکھر“
 معنوی، صوتی تے تلازماقی سطح تے پیدا کردا اے (23) ایس ہیئت دی اہمیت نوں داستا نوی ادب وچ
 تے قصیاں دے حوالے نال کدے وی وسار نہیں سکدے سگوں ایس دیاں تعریفاں نوں لکھ رکھ کے
 اپنے داستانی ادب وچ سسی پنوں دے قصیاں دا جائزہ لیے تے کئی نویں پہلو دکھالی دیوں گے۔

”ہیئت کا مفہوم محض اصناف کی ظاہری شکل تک محدود نہیں رہ جاتا بلکہ
 وسیع تر معنویت اختیار کر لیتا ہے، اس کا وزن، بحر، الفاظ کا انتخاب ہی

نہیں بلکہ اس کی ظاہری شکل و صورت کے تمام رشتے اور روابط ہیئت کے ضمن میں آتے ہیں۔ ان رشتوں میں ایک طرف تو الفاظ کے لسانیاتی پہلو اور ان کی معنویت اور تصورات کی ترجمانی کی طاقت پر گفتگو ہوتی ہے اور دوسری طرف ادب اور دیگر فنون لطیفہ کے درمیان باہمی رشتوں کی بازیافت کا عمل سامنے آتا ہے۔“ (24)

جے ایس نوں شعری فن پارے دی خارجی، باہری تے ظاہری شکل متھ کے گل کریئے تے فیر ایس نوں اظہار دی باہری صورت آکھیا جاسکدا اے پر ایس دا وجود وچ آؤنا وی روایتی تے جدید، نواں تے وکھرا ہوسکدا اے تے ایہ اودوں ای ممکن اے جدوں شاعری وچ تخلیقی رویے ہوں جدوں شاعر عادت، تکرار تے اک چالو نظام نوں چھڈ کے لکھے۔ نویاں جہتاں تے پینتاں اودوں ای سامنے آون گئیاں جدوں قدیم نوں اک نویں راہ پھرائی جائے، تخلیقی کار دا اپنا وجود وی تخلیق دیاں راہواں وچ اک بھاری پتھر ہوندا اے اوہ جدوں تک اوس نوں پار نہیں کردا خالق دے منصب تے فائز نہیں ہوندا۔ (25)

ایس اعتبار نال وی ہاشم شاہ ہوراں دے اکھراں دی صورت تے ظاہری ہیئت عوامی پن دے چوکھی نیڑے وے انج تے وارث شاہی بحر وچ جہناں لوکاں سسی پنوں لکھی اے اوہدے وچ ای زور اے پر ہیر توں مگروں اوس بحر وچ کوئی ہور قصہ کسراں پڑھیا جاسکدا اسی ایس گل نوں خورے ہاشم شاہ وی جان داسی ایس لئی اوہناں اک نویں ہیئت پھڑی۔ دوہڑے، بیت، چومصرعے جس دے اندر روانی تے اختصار اپنے زوراں تے ہونا چاہی دا اے تے اوہ ہاشم شاہ ہوراں رکھیا اے۔

کچم شہر ولایت تھل دی ہوت علی تس والی

تس دا پت پنوں شہزادہ عیب ثوابوں خالی

صورت اوس حسابوں باہر صفت خداوند والی

ہاشم عرض کیتی استادوں چٹنگ لکھاں وچ ڈالی (20)

انج تے محمد اعظم چشتی ہوراں وی ایسے ای بحر وچ سسی دی کہانی لکھی اے پر اوہناں کول ہاشم شاہ ورگی روانی، اختصار تے نویں اکھر کوئی نہیں اوہ استعارے تے تشبیہاں اوسراں نہیں ورتدے جسراں ہاشم شاہ ہوراں ورتیاں نیں۔

چن دی چانی پھکی لگے جدوں مکھ توں نقاب اٹھاوے
 سورج وانگ شعاع حسن دی جہڑی پردیوں باہر آوے
 اکھ اگھیرے تے انج جاپے جویں میخانہ کھل جاوے
 اعظم پلاکاں نیزے تانے کوئی غیر نہ جھاتی پاوے (27)

نازک پیر ریشم بھجن وچ تھل دے جیوں وچ کڑاہ کچور اللہ
 نازک بدن پلپا مکھن مصریاں دا جل بل کے ہويا منور اللہ
 کچی کچھ کیتا اپر سچ کر توں کرین عشق میرا منظور اللہ
 اک آپ تتی دوجی ریت تتی تچا تھل ہے وانگ تنور اللہ (28)

اوٹھاں والیاں سسی تے ظلم کیتا سسی چھڈ آئے اوگنہار کر کے
 دئے بازیاں وی فریب کیتا آئے اپنی کار گزار کر کے
 پنوں خان مدہوش نہ خبر کوئی آندا ہوتاں نے بہت لاچار کر کے
 لتھا خمر جاں ہويا بیدار خوابوں پنوں ویکھدا سوچ وچار کر کے (29)

اوہ شاعر جیہناں وارث شاہی یاں لمی بحر وچ سسی لکھی اے یاں ڈیوڑھ لکھی اے جیویں لکھ شاہ
 تے غلام حیدر مستانہ اوہناں کول درد تے سوز دی کیفیت چوکھی اے، اک تے اوس ہیئت دا کمال اے
 کہ اوہدے وچ دکھاں بھری کیفیت نوں بڑے سوہنے انداز نال بیانیا جاسکدا اے۔ ایس ہیئت دے
 آخر دے دو آون والے اکھر مڑ کے جدوں فیر اوسے درد نوں بیان کر دے نیں جہڑا اگے ذکر ہو چکیا
 ہوندا اے تے اوہدی چس ودھ جاندی اے فیر صوتی اعتبار نال اوہ اک نواں قافیہ بن جاندا اے۔

روندے نین نہ چین جگرنوں آن بنے دکھ بھارے، آپیں مارے

پٹ پٹ بار الار دیو کر ہار شنگار اتارے، دھر پر ڈارے

ڈار وسار کوچ جیوں کوکے پل پل یار چتارے، صدق نہ ہارے

دوش ناہی لکھ شاہ پنوں وچ ہوت گئے کر کارے، ہا سنیا رے (30)

ایسراں دی ہی ہیئت وچ غلام حیدر مستانہ ہوراں سسی پنوں دی کہانی لکھی اے اتے اوہناں دا

انداز وکھراتے ایس توں ودھ درد مندی دی حالت نال سامنے آؤندا اے:

ٹر گئے محرم راز دلیں دے، چھوڑ گئیاں سب سئیاں، میں مر گئیاں
کہنوں حال سناواں دل دا، دل دیاں دل وچ رہیاں، میں مر گئیاں
جو دم غافل سو دم کافر، لکھیا جھوٹری پٹیاں، میں مر گئیاں
باغ نو لکھے وچ مستانہ، عشق مراداں ڈھتیاں، میں مر گئیاں (31)

ہاشم شاہ ہوراں اپنی ایس فارم وچ سسی پنوں دی کہانیاں لکھ کے متحرک سبک تے شاعرانہ اسلوب دیاں کئی مثالاں چھڈیاں نیں ایس اعتبار نال عارف عبدالمستین ہوراں آکھیا اے:

”جتھوں تیک ”سسی پنوں“ دی فارم دا تعلق اے ہاشم شاہ نے ایس نوں دو ہڑیاں دے روپ وچ تخلیق کیتا اے جہڑے گنتی وچ اک سو چوی نیں، دو ہڑے دی ہیئت کیوں جے ہاشم شاہ دے مزاج نال بڑا لگا کھاندی اے، ایس واسطے ایہ گل چوکھے اعتماد نال کہی جاسکدی اے پئی جے کراہہ سسی پنوں دا قصہ بیان کرن لئی دو ہڑے دی بجائے کسے ہور فارم نوں چن دے تے اپنے مقصد وچ غالباً ایسے کامیاب نہ ہوندے، جنہے اوہ ہن نظر آؤندے نیں۔“ (32)

ہاشم شاہ ہوراں بڑے پرچلت تے لوکا کئی وچ ورتے جاوے والے اکھر ورتے نیں اتے شاعرانہ ایس نوں ای فصاحت آکھیا اے کہ اوہناں وچ تنافر نہ ہووے، نا مانوس تے اوپرے نہ ہوون، گرا نمر دے اصولاں دے خلاف نہ ہوون، سادہ تے عام ورتے جان والے ہوون، سو قیام نہ تے بازاری نہ ہوون۔ (33) جے ایس اعتبار نال ہاشم شاہ ہوراں دی سسی پنوں نوں دو جے شاعرانہ نال تول کے دیکھیے تے فیروہ ہاشم شاہ، دائم اقبال دائم تے بشیر ناطق ہوری اک دو جے توں کدھرے کدھرے اگے لنگھدے دسدے نیں پر مجموعی طور تے ہاشم شاہ، یتیم شاہ تے نظام الدین ہوراں دا فن اچیا نیاں تے وے۔ نظام الدین ہوراں دی سسی چوں اک بند ویکھو:

پھڑے کروان سب باغ اندر مشکاں بنھ کیتے حاضر آن سارے
وانگ قیدیاں ڈاکواں پیش کیتے ڈھاہیں ماروندے کروان سارے

پھسے چور وانگوں مارے سب کوئی ایہ مشہور ہے وچ جہان سارے
 پھسے ہوئے کرواناں نوں مار پیندی ڈھاہیں ماروون کرلان سارے
 جاوے پیش نہ کوئی مسافراں دی مار و ماردا کرن سامان سارے

نظام الدین ہے باغ بستیاں دنیا باراں دری ہے قبر نشان سارے (34)

دائم اقبال دائم ہوراں دی سسی چوں فصاحت تے اکھراں دی ورتوں دے کجھ نمونے ویکھنے آں:

عشق خود مختار سرکار غالب واگاں آئیکے پچھاں نہ موڑدائی
 لایاں عقل دے نال نہ لگدا اے ناہیں چند چھڈایاں چھوڑدائی
 مت مت دیہو میری مت ماری جوڑ جوڑ ترٹورے جوڑدائی

استھے لکھ کروڑ نہ لکھ لیکھے لکھ رہے تاں لکھ کروڑدائی (35)

عبدالغنی شاہ کقادری نوشاہی ہوراں دی ”سسی وصل دی تسی“ وچوں کجھ شعر ویکھو:

چڑھ سولی سچ بولن عاشق عشق جہاں رنگ لایا
 حال اندر ایہ حالت ہوندى حال جہاں نے پایا
 راضی یار رہے نت شالا لوڑ نہ تاجاں تختاں

تخت نصیب ساڈے ہوون میں راضی وچ وختاں (36)

سسی دل دے نال تدبیر کر کے ہن ہور تدبیر بناوندى ہے
 عرض لکھ کے قاصد ہتھ دیندی آدم جام دے دل پہنچاوندی ہے
 رہے دھرم تے راج اٹل تیرا دعاگو بندى تیری ناؤں دی ہے

کر مہر دی نظر غریبی تے اوگنہار ہن عیب بخشاوندی ہے (37)

بشیرناطق ہوراں دے اکھراں دی ورتوں نے اوہناں دے فن نوں اک نواں ای کچھ دے دتا ہے:

علی خان دے وچ دربار جا کے جھک جھک کے دونویں سلام کردے
 متھا ٹیک کے چم کے پیر دونویں بڑا ادب تے بڑا حیا کردے
 پاسے ہو کے پنناں گل سن لے دونویں یک زبان صدا کردے

تیری صفت دانہیں کوئی حد بناں اسان ویکھے نے ارض و سما کردے (38)

ایہناں شعراں وچ کئی اکھر ایسراں دے نیں جہڑے روانی وچ خلل یا نقص پاندے نیں جیہناں نوں نقص روانی دا ناں دتا اے اوہ اکھر جہڑے اک دو بے توں مگروں ایسراں دے آون کہ اوہناں دا زبانون ادا کرنا سوکھا نہ ہووے (39) ہاشم شاہ ہوراں کول ایسراں دے نقص بڑے گھٹ نیں جدوں کہ دو جیاں کول ایسراں دیاں کنیاں مثالاں مل جانیاں نیں اتے اوہناں دے قافیہ ردیف وی کدے کدے صوتی بن جاندا ہے نیں یا اوہ ایہناں گلاں دا کوئی خاص اہتمام نہیں کردے، کیوں جے ہاشم شاہ ہوراں بڑے سوہنے تے اوکھے قافیے وی ورتے نیں تے ایہ وزن، قافیہ تے ردیف دیاں قیداں ای شاعر دے تخیل نوں تیز کر دیاں نیں (40) ایہناں نال ای شاعری وچ حسن بن دا اے تے شاعری وزن تے روانی، فصاحت تے اسلوب راہیں اک دکھریاں لے کے سامنے آؤندی اے۔

محاورے دی ورتوں وی شاعری وچ چھپے فکری ابلاغ نوں سوہنا بنا کے پیش کر دی اے تے ایس دی ورتوں اوہ شاعر ای سوہنے ڈھنگ نال کر سکدا اے جس نوں زبان تے بیان اتے مکمل عبور حاصل ہووے تے اوہ محاورے نوں جاندا سمجھدا وی ہووے۔ اوس وچ تصرف وی کر سکدا ہووے جہڑا زباناں دے سمجھن جان والیاں نوں اوپر نہ لگے، پہلے محاورے دی اک مکمل تے لغوی تشریح ول جھات پالیئے:

"A form of expression, grammatical construction, phrase, etc. peculiar to a language; a peculiarity of phraseology approved by the usage of language, and often having a signification other than its grammatical or logical one" (41)

محاورے تے روزمرے وچ فرق نوں جانن والے شاعر ای فرق دے استعمال نوں سمجھ سکدے نیں کیوں جے آکھیا جاندا اے کہ محاورہ حقیقی معنیاں توں ہٹ کے معنی دیندا اے تے اوہ زبان والیاں دے روزمرہ دے مطابق ہوندا اے (42) تھوڑے اکھراں وچ وڈی تے سوئی گل کرن دے عمل نوں وی محاورہ آکھیا جاندا اے۔ تھوڑے اکھراں وچ سماجی حیاتی دا اک خوبصورت منظر کھچ دیون تے چنگے تے موقع سر محاورے ورتن توں ودھ ہور کوئی ذریعہ نہیں (43) کنیاں شاعران محاورے دے نال نال ضرب المثل یاں اکھان وی ورتے نیں ضرب المثل دے ورتن نوں ایراد المثل وی آکھیا جاندا اے (44) ایہناں دوہاں پچھاں نوں ورتن لئی شاعران آپو اپنے کمال دکھائے نیں تے ایس اعتبار نال اسیں اوہناں دے کلام نوں پڑھدے آں۔ ہاشم شاہ ہوراں دا انداز ویکھو:

واہ کلام نصیب سسی دا نام لیاں دل ڈردا
 تختوں چا سٹے سلطاناں خیر منگن در در دا
 نیل غریب نقابل جیہا چا زمیں سر دھر دا
 ہاشم جا نہ بولن والی جو چاہے سو کردا (45)

اکھاناں دی ورتوں دے حوالے نال سائیں مولا شاہ ہوراں کول اک وکھرا ای رنگ دسدا
 اے، سگوں اوہناں تے سسی دی کہانی لکھدیاں لکھدیاں ”اکھان“ دے سرنانویں نال کئی شعر لکھے نیں
 اوہناں کول حیاتی نوں ویکھن دا تجربہ تے زبان دی جس بڑی کھلی اے:

اک گل انسان دا قرب کردی ، اک جتیاں پٹھ لتاڑ جاندی
 اک گل سن کے مجلس خوش ہووے ، اک گل گلچڑے ساڑ جاندی
 اک گل جن کردی دشمنان نوں ، اک پیاریاں دے پا پھاڑ جاندی
 اک گل دوسراں میل دیندی ، اک گل وچھوڑ وچھاڑ جاندی
 اک گل برادری نال میلے ، اک گل نگھیو نکھاڑ جاندی
 اک گل تھوں ہون آباد جھگے ، اک وسدیاں گھراں اجاڑ جاندی (46)

دائم اقبال دائم ہوراں وی ایس حوالے نال کنیاں تھانواں تے اپنے فن دے جوہر دکھائے
 میں اوہناں کول کیوں جے قصے دے نال تصوف دا اک نمایاں عنصر وی مل جاندا اے ایس لئی اوہ گل
 نوں بڑا کھول کے بیان کر دے نیں:

تیری آس امید دا ہوت ظالم کر گئے مارٹھو کر شیشہ چور اڑیے
 سنگ بھنگ پائی اوٹھاں والیا نے کر کے نال شراب مخمور اڑیے
 پتوں کڈھ کلاویوں بنھ کھڑیا کدے گیو نی عقل شعور اڑیے
 نہ جا مگر اوہناں دے واسطائی لنگھ گئے ہوسن بڑی دور اڑیے
 اوہ سوار نے ماہریاں ڈاچیاں دے ہوسن تھلاں توں پار ضرور اڑیے
 پیر دھردیاں سخت طوفان جھلا بیڑی ڈب گئی پہلڑے پور اڑیے (47)

چہرہ وکھ پنل دا گاذر ، بھجڈے مثل کباہاں ، غیر حساباں
 کیسر بھنڈا چھیل چھبیل ، پھردا وانگ نواباں ، رخ مہتاباں
 شادی رہسی شہر راوی ، نیلی ، سندھ چناباں ، ہند پنجاباں
 خود مستانہ رن سہاگی پی کر مست خراباں ، ہتھ قصاباں (48)

رکھن پشماں قدماں اتے لکھ واری چند وارن
 برن نین خوشی سنگ نیویں دم اچا نہ مارن
 رڑھے جہاز کنیاں دے ہجروں وصل محبوباں کارن
 وارن جان جہان بجن توں اس دا نام چتارن
 دکھ جھلن سکھ مول نہ لوڑن جو عاشق دلبر دے
 ہستی ساڑ بناون ہستی یار رہے وچ گھر دے (49)

نظام الدین ہوراں اپنی معرفتی سسی پنوں وچ کئی محاورے تے اکھان ورت کے اپنی لکھت
 نوں شنگاریا اے اوہناں کول ایسراں دی ورتوں کنیاں تھانواں تے ملدی اے جس وچ اوہناں
 محاورے اکھان تے علامتاں نال اپنی لکھت نوں خوبصورت بنایا اے جیویں:

سسی آکھیا ورج نہ مول مینوں میرے وس دی رہی نہ کار مائے
 مینوں صبر نہ آؤندا پیاریئے نی دیکھن ہاچھ پنوں سردار مائے
 نیناں وچ وسے پنوں خان میرا جس طرف ویکھاں نظر مار مائے
 میرے وچ وسے پنوں خان دلبر اوہدے ہاچھ نہ کوئی سہار مائے
 جس طرف ویکھاں پنوں دے مینوں ہور وسے غیر پیار مائے
 اکھاں سامنے اصل تصویر ویکھاں ناہیں دور میتھوں مختار مائے (50)

احمد خان طارق ہوراں دی لکھت وی دوہڑیاں والی آہی پر اوہناں اکوای فارم وچ ایس کہانی
 نوں مکمل نہیں کیتا اوہناں اپنی آسانی خاطر صنف نوں کنیاں تھانواں تے بدل لیا اے۔ اوہناں کول
 زبان دی ورتوں انج اے جیویں اک منجھے ہوئے شاعر کول ہونی چاہی دی اے۔ اوہناں دے کلام دا
 رنگ ویکھو:

بس تھل دے وچ ہاں تھل وانگوں ہرول وچ ول ان تھل جیڈے
 ایں تھل دے ٹڑے کیا آکھاں ویران محل ان تھل جیڈے
 چودھار پکار بلائیں دے چوپھیر جنگل ان تھل جیڈے
 پر طارق تھل دا خوف نہیں میڈے اندر تھل ان تھل جیڈے (51)

جان جان والی آخر جاوئی ایں آ کے جان نثار وی وکھ رہے نیں
 سوہنا ودھ کے ایس جہان وچوں کئی کر دیدار وی وکھ رہے نیں
 کئی ویکھدے نظر چرا کے تے کئی نال پیار وی وکھ رہے نیں
 حکیم مرضاں وکھ حیران ہوندے ول ہوئے بیمار وی وکھ رہے نیں
 کئی عمر گواوندے دید بدلے لگے وقت بہار وی وکھ رہے نیں (52)

عاطف سوہلوی ہوراں دا کلام تے ہیئت وی ڈیوڑھ وچ اے پر ایس وچ سرائیکی انگ والا
 درد تے سوز اے، اکھراں دی ورتوں وچ کدھرے کدھرے تے اکھان وی دس ای
 پیندے نیں:

لٹی گئی میں بھل بھلیکھے پائی عشق نے لوٹی، عمر سی چھوٹی
 پتہ ہوندا وساہ نہ کھاندی نیت پنوں دی کھوٹی، عقلوں موٹی
 قسمت وچ کچم دا نہیں سی ان پانی تے روٹی، اجڑی وہٹی
 عاطف ڈھونڈ پنوں نوں مرساں ہو کے بوٹی بوٹی، ہنھ لنگوٹی (53)

منور وحید ہوراں ”سسی دے کرلاپ“ وچ جہڑے اکھر محاورے تے استعارے ورتے نیں

اوہناں وچ بڑی جان اے تے اوہدے نال اوہناں دی شاعری وچ اک نواں پن آ گیا اے:

ریشم ورگے بدن تے کھیہ کے ہوون مست ہوواں
 وال سسی دے لگراں وانگوں چڑھیاں رنگ گھٹاواں
 قد دھریک دے وانگوں زلفاں ونڈدیاں گوڑھیاں چھاناواں
 حسن منور وکھ الہڑ دا عاشق بھل گئے راہواں (54)

شتر سوار پنوں اٹھ ٹریا پریم جڑی سر پائی
 رات غبار چرا پنوں نوں چور چلے کر دھائی
 پلک آرام نہ وانگ بے صبراں رزق مہار اٹھائی
 ہاشم ویکھ نصیب بلوچاں بھا پئی بریائی (55)

سسی پنوں دی داستان جہڑے جہڑے شاعر نے ایکی اے اوہ پنجابی روایت تے ایس دے مزاج دا مکمل طور تے جانن والا اے کیوں جے ایہناں شاعراں کول دو جیاں لوک کہانیاں دے حوالے تے اوہناں وچ ورتیاں ہوئیاں ترکیاں اپنی مکمل خوبصورتی نال ملدیاں نیں۔ ایس دے نال نال ایہناں تخلیق کاراں اوہناں ساریاں گلاں نوں وی مکھ مڈھ رکھیا اے جہڑیاں ایس کہانی دی بنت تے ایس نوں اگے ٹورن وچ مڈھلا کردار ادا کر دیاں نیں۔

پنجابی ادب دی روایت لوک گیتاں توں ٹردی ہوئی کلاسیکل ادب تک اپڑی اے۔ لوک گیت تے پنجاب رہتل دا عکس بڑی سونہی طرح دکھاندے نیں۔ ایہناں وچ ساڈے جذبیاں دا اظہار وی ملدا اے تے ساڈی تہذیب تے کلچر دے لشکارے تے مہاندے وی دکھائی دیندے نیں۔ ایہناں گیتاں وچ اوہ سچائیاں نیں جہڑیاں دلاں وچوں نکل کے گیت دا روپ دھار گئیاں نیں۔ گیتاں دے وکھرے وکھرے آہنگ نیں۔ لوک گیتاں وچ وی سانوں سسی دے حوالے ملدے نیں۔ لوگ گیت جہڑے بولے جاندے نیں اوہناں وچوں لوری، ککلی، گدھا، بولی، تھال، ڈھولا، جھمر، چھلا، دوہا، دوہڑا، سہی، گھوڑی، مہندی، سٹھنی، چھند، جھوک، الاہنیاں دا ورتا ملدا اے۔ (56) ایہدے وچ مرثیہ دیاں دکھریاں دکھریاں شکلاں موجود نیں۔ پنجابی شاعری دا دو جا دور اوہ وے جہدے وچ مختلف صنفاں عربی، فارسی، اردو، انگریزی تے دو جیاں بھاشا چوں آئیاں تے پنجابی روپ وچ اوہناں اپنی تھان بنائی، کلاسیکل دور وچ مذہبی شاعری ہوئی یاں قصے لکھے گئے۔ صوفیانہ شاعری دا دور آیا، رومانی شاعری، رزمیہ شاعری تے فرجید شاعری نے سماج وچ اپنی تھان بنائی۔ اک دور وچ شاعراں وچ نامے لکھن دا رواج عام ہویا۔ کلاسیکل شاعراں ایس دا مڈھ رکھیا سی تے فر روایت اگے ٹردی ہوئی بڑی پکی تے پیڈی ہو گئی۔ معراج نامے، نورنامے، وفات نامے، جنگ نامے، اشتزنامے، جوگی نامے، چوہڑیری نامے، فقر نامے، چرخہ نامے تے کئی طرح دے ہور نامے وی لکھے گئے۔ ایس دے نال نال حمد، نعت، مناجات، منقبت، سلام، نظم، مثلث، مخمس، مسدس، چھند، سرکھنڈی، رباعی، ترکیب بند، ترجیع بند، دوہا، چومصرعہ، کافی، بارہ

ماہے، اٹھوارے، ست وارے، شلوک، کبت، قطعہ، حلیہ شریف، گلزار، پوڑی، مرثیے، نوے، مثنوی، جنڈری، بیت تے سی حرفیاں لکھیاں گئیاں۔

حوالے

- 1- ممتاز حسین، نئی قدریں، (لاہور: استقلال پریس، 1953ء)، 141۔
- 2- وقار عظیم، سید، فن اور فنکار، (لاہور: اردو مرکز، 1966ء)، 72۔
- 3- عابد علی عابد، سید، اصول انتقاد ادبیات، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1997ء)، 474۔
- 4- سلام سندیلوی، ڈاکٹر، ادب کا تنقیدی مطالعہ، (لکھنؤ: نسیم بک ڈپوسٹ، 39)۔
- 5- عبادت بریلوی، ڈاکٹر، تنقید اور اصول تنقید، (لاہور: ادارہ ادب و تنقید، 1984ء)، 21۔
- 6- ہاشم شاہ، سسی پنوں، (لاہور: عزیز پبلشرز، 2006ء)، 44۔
- 7- ثریا احمد، ڈاکٹر، ہاشم شاہ دا ہندی کلام، چھپماہی لیکھ، 92۔
- 8- ہاشم شاہ، سسی پنوں، 48۔
- 9- شمس الرحمن فاروقی، مضمون، علامت کی پہچان، مضمون، علامت نگاری، (مرتبہ)، اشتیاق احمد، 89۔
- 10- ہاشم شاہ، سسی پنوں، 93۔
- 11- یتیم شاہ، سسی پنوں، (چک دھاندرہ: تحصیل و ضلع لائلپور، س ن)، 63۔
- 12- عبدالغنی شاکر، قادری نوشاہی، سسی وصل دی تس، (لاہور: مقصود پبلشرز، 2006ء)، 42-241۔
- 13- بشیر ناطق، تھلاں دی سسی، (لاہور: مقصود پبلشرز، 2006ء)، 199۔
- 14- بشیر ناطق، ”پنجند“ کتاب لڑی، دائم اقبال دائم نمبر، مرتب اثر انصاری، 54۔
- 15- دائم اقبال دائم، تھلاں دی سسی، (لاہور: تاجر کتب و پبلشرز، س ن)، 100۔
- 16- غلام حیدر، مستانہ، گلزار سسی، (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1978ء)، 152۔
- 17- عبادت بریلوی، ڈاکٹر، پاکستان کے تہذیبی مسائل، 108۔
- 18- نظام الدین، معرفتی سسی پنوں، (فیصل آباد: س ن)، 76۔

- 19- سائیں مولا شاہ، سسی مولا شاہ، (گوجرانوالہ: مولا شاہ ویلفیئر سوسائٹی، 1980ء)،
-76-77
- 20- زاہد حسن، (مرتب) سسی لکھ شاہ، (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1996ء)، 149-
- 21- محمد اعظم چشتی، اینندرے، (لاہور: مکتبہ نبویہ گنج بخش روڈ، س ن)، 118-
- 22- آل احمد سرور، پروفیسر، نظر اور نظر ہے، (کراچی: اردو اکیڈمی، 1987ء)، 32-
- 23- ریاض احمد، تنقیدی مسائل، (لاہور: اردو بکسٹال، 1961ء)، 152-
- 24- شیمابجید، (مرتب) تحقیق و تدوین، (لاہور: علم و عرفان پبلشرز، 2001ء)، 29-
- 25- وزیر آغا، ڈاکٹر، تخلیقی عمل، (سرگودھا: مکتبہ اردو زبان، 1970ء)، 29-
- 26- ہاشم شاہ، سسی پنوں، 71-
- 27- محمد اعظم چشتی، اینندرے، 84-
- 28- یتیم شاہ، سسی پنوں، 83-
- 29- سائیں مولا شاہ، سسی پنوں، 83-
- 30- زاہد حسن، (مرتب) سسی لکھ شاہ، 185-
- 31- مستانہ غلام حیدر، سسی پنوں، 145-
- 32- عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، (لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 1993ء)، 109-
- 33- صوفی وارثی، میرٹھی، شعر و قافیہ، (لاہور: القمر انٹر پرائزر، س ن)، 43-
- 34- نظام الدین قادری، معرفتی سسی پنوں، 159-
- 35- دائم اقبال دائم، سسی پنوں، 53-
- 36- عبدالغنی شاکر، سسی وصل دی تسی، 226-
- 37- یتیم شاہ، سسی پنوں، 31-
- 38- بشیر ناطق، تھلاں دی سسی، 149-
- 39- حسرت موہانی، نکات سخن، (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2011ء)، 105-
- 40- رضوی، مسعود حسن، سید، ہماری شاعری، 28-
- 41- The Oxford English Dictionary (vol-v)

- 42- بشیر احمد، صدیقی، پروفیسر، جواہر اللغات، (لاہور: کتابستان پبلشنگ کمپنی، س ن)، 490۔
- 43- سید عبداللہ، ڈاکٹر، وجہی سے عبدالحق تک، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2003ء)، 38۔
- 44- قطب الدین، مرزا صاحبان، مرتبہ، ڈاکٹر محمد ریاض شاہد، 29۔
- 45- ہاشم شاہ، سسی پنوں، 61۔
- 46- سائیں مولا شاہ، سسی پنوں، 79۔
- 47- دائم اقبال دائم، سسی پنوں، 97۔
- 48- مستانہ، غلام حیدر، سسی پنوں، 127۔
- 49- عبدالغنی شاکر، سسی وصل دی تسی، 122۔
- 50- نظام الدین، معرفتی سسی پنوں، 174۔
- 51- احمد خان طارق، سسی پنوں، پُنل گولیندیاں و دیں، (ملتان: جھوک پبلشرز، 2011ء)، 125۔
- 52- واصف بڈیا نومی، داستان سسی پنوں، (سیالکوٹ: مکتبہ تجویری، 2002ء)، 78۔
- 53- عاطف سولوی، سسی دا پنوں، (لاہور: حمید بک ڈپو، س ن)، 8۔
- 54- منور وحید، سسی دے کرلاپ، (نارووال: مجلس ہاشم شاہ، 2009ء)، 53۔
- 55- ہاشم شاہ، سسی پنوں، 78۔
- 56- احسان اللہ طاہر، دھرتی نوں پُہل لگ گئے، (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکادمی، 2000ء)، 55۔

اعجاز علی

لیکچرار شعبہ پنجابی

سرور شہید (نشان حیدر) گورنمنٹ ڈگری کالج گوجر خان، راولپنڈی

پنجابی وچ ترجمہ نگاری دے ارتقاء دا جائزہ

Abstract:

Translation is considered the best way to transfer literary treasures of one language into the other. There are many techniques and tendencies which help translators to execute quality translations. Punjabi language has an established tradition of translation comprising of unparalleled masterpieces crafted by expert translators. Poetic as well as some of famous fiction translations, tradition of translation and historical perspective of translation in Punjabi literature have been analyzed in this article.

ترجمہ اک اجیہا سچیت آہر اے جس راہیں اسیں کسے وی دوجی زبان وچ لکھی یا کہی گئی گل نوں اپنی بولی وچ جانن تے سمجھن دی کوشش کردے آں۔ ایہدے وسیلے ای بندہ او بھڑ بولی دے اصل متن دے مفہوم تیکر اپڑن وچ کامیاب ہو سکد اے۔ ایہہ اک اجیہا ڈھنگ اے جس راہیں ساڈی پہنچ دُنیا بھر دیاں ہور ناں زبانان دیاں لکھتاں تیکر بھلے بھانت ہو ای جاندی اے۔ انج اسیں جگت بھر دیاں بولیاں بولن والیاں دی علمی، ادبی، تہذیبی، سماجی، ثقافتی اُتے تاریخی سوجھ توں نہ صرف جانو ہوندے آں سگوں اوہناں دی ویکھا ویکھی اسیں اپنی بولی، ادب تے زبان دے مستقبل نوں وی بہتر بنا سکدے آں۔ ایس سلسلے وچ ترجمہ اک وڈے پل اُتے رابطے دا ذریعہ اے۔

ترجمے دے اکھر دے لفظی معنیاں ول ویکھیے تاں ایس توں مراد اے اک زبان توں کسے دوجی زبان وچ کہتا ہویا اُلٹھا۔ یعنی اک زبان دی لغت نوں کسے دوجی زبان دے حرفاں وچ بیان کرنا، ڈھالنا، یا نقل کرنا۔ ترجمے دے اکھر بارے گل کردیاں ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق ہوری لکھدے نیں:

”..... اصطلاحی حوالے نال ترجمے دا مطلب ایہہ وے کہ کسے فن

پارے نوں اک زبان توں دو جی زبان وچ ایس طرح منتقل کیتا
جاوے کہ ترجمہ کیتی گئی تحریر دی اصل روح، اوہدا اسلوب تے ہیئت
برقرار رہوے۔“ (1)

ترجمے نوں ہمیش تصنیف دے مقابلے وچ کمتر گنیا جاندا رہیا اے۔ شاید ایسے کارن باقی دُنیا
دی نسبت ساڈے پاسے ایس فن نوں اوہ مقام نہیں مل سکيا جیہدا ایہہ حقدار سی۔ حالاں کہ ترجمے دی
اہمیت کسے صورت وی تخلیق دے درجے توں گھٹ نہیں۔ ایس لئی اسیں طبع زاد ترجمیاں دے اصولاں
نوں مکھ رکھے تاں ترجمے لئی recreation دا لفظ ورتدے آں۔ ایس پاروں اسیں دو جیاں قوماں تے
تہذیبیاں دی نہ صرف روایات تہذیب تک رسائی حاصل کرسکدے آں بلکہ اوہناں دی ذہنی کشمکش،
فکری اُبج اُتے معاشرتی قدران توں وی ڈھیر جانوہو جاندے آں۔ ترجمے دیاں قسماں بارے گل
کریئے تاں سبھ توں پہلاں کسے وی لکھت نوں ترجمہ کرن دا طریقہ ایہہ وے پئی اوس لکھت دے
اصل متن نوں ساہویں رکھ کے اوس دا لفظی ترجمہ کردتا جاوے۔ اجیہے ترجمے نوں ترجمہ نگاری دیاں
قسماں دی فہرست وچ سبھ توں کمتر گنیا جاندا اے۔ لفظی ترجمے توں بعد علمی ترجمہ، صحافتی ترجمہ، ادبی
ترجمہ، آزاد، معتدل یا تخلیقی (طبع زاد) ترجمہ دا شمار ترجمے دیاں ذیلی قسماں وچ ہوند ااے۔

پنجابی سلیکھ وچ ترجمے دی پرت کدوں پئی؟ پنجابی زبان تے ادب دا پہلا ترجمہ کار مترجم
کون اے؟ دُنیا بھر دیاں زباناں چوں پنجابی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں لکھتاں دے اجوکے پنجابی ساہت
دے سجرے مہاڑاں اُتے کیہ پوکھوئیں؟ ایہہ تے اِنج دے ہور کئی سوال پنجابی لٹریچر دے سچے
پڑھیاراں تے سوجھواناں لئی چوکھی اہمیت رکھدے نیں۔ پنجابی وچ ترجمے دی بھرویں ریت بارے
جانکاری لئی سانوں پنجابی زبان تے ادب دے کھوج کار، لیکھک، سوجھواناں تے استاداں دے وکھو وکھ
وچاراں نوں مکھ رکھنا پوے گا۔

پنجابی سلیکھ وچ ترجمے دی ریت دے مختصر ویروے لئی گجھ سرکڈھواں لیکھک کھوجی، دانشوراں
تے پڑچولیاں دے وچاراں دا اک سرسری ویروا پیش اے۔ بقول پروفیسر حمید اللہ ہاشمی:

”..... انگریزوں کی آمد کے ساتھ صنعتی انقلاب بھی آیا اور کتابت
طباعت میں بدل گئی۔ عیسائی مشنریوں نے اس زبان کو اپنا آلہ کار بنانا
شروع کیا۔ عہد نامہ قدیم اور جدید کے پنجابی تراجم ہوئے۔ عیسائی اور

ہندو مذہب کی بے شمار کتابیں پنجابی نثر میں منتقل ہوئیں۔ ان کے مقابلہ میں قرآن کریم کا متعدد اصحاب نے ترجمہ پنجابی میں کیا۔ جن میں سے عبداللہ چکڑالوی، میاں محمد چٹووالے اور میاں ہدایت اللہ کے ترجمے مشہور ہیں۔ ان کے علاوہ ”نجات المؤمنین“ کی مبسوط شرح پنجابی نثر میں میر سید مخدوم ساکن لنگر شریف نے لکھی۔ مولوی محمد کلیم اللہ ساکن چھیانہ (ضلع گجرات) نے کلمہ شریف کے ورد سے متعلق رسالہ تحریر کیا۔ مولوی نور الدین خلف، مولوی کلیم اللہ نے دو رسالے ”عمدۃ الواعظین“ جلد اول و دوم لکھے۔ انہوں نے بسم اللہ شریف کے فضائل لکھے ہیں یہ رسالے 1311ھ، 1312ھ کے قریب لکھے گئے۔“ (2)

پنجابی زبان وچ ترجمے دے مڈھ بارے ڈاکٹر احمد حسین قریشی اپنی کتاب ”پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ“ وچ لکھدے نیں:

”چنانچہ عیسائی مشنریوں نے لدھیانہ، لاہور، نارووال، سیالکوٹ اور ترنتارن اس مقصد کے لیے مراکز مقرر کیے جہاں مذہبی کتابوں کے ترجمے گورکھی رسم الخط میں شائع ہوئے۔ مسٹر واکلی نے مشن پریس جاری کیا پھر پادری ایگل فورڈ نے ترنتارن میں ایک پریس جاری کیا اس پریس میں عیسائی لٹریچر کی بہت سی کتابوں کے ترجمے ٹھٹھ پنجابی میں شائع ہوئے۔“ (3)

پنجابی ساہت دے اُچ کوئی دانشوراں دے اپروکتی وچاراں توں جیہڑیاں گلاں صاف سدھ ہوندیاں نیں، اوہناں وچ مڈھلی گل ایہہ وے کہ پنجاب وچ انگریزاں دے آؤن نال نہ صرف صنعتی انقلاب، ترقی پسند تحریکاں تے چھاپا خانیاں نے اتھے اپنے پیر جمائے، سگوں ایتھوں دیاں زبانان دے سلیکھ وچ نثری تے شعری کھتیر وچ دو جیاں زبانان توں کیتے گئے تراجم دے رواج دامڈھ بجھا۔ انج ایتھوں دیاں علاقائی بولیاں دے لٹریچر وچ کئی نویاں صنفان تے ہنیتاں دی پرت پئی؛ جیویں ناول، کہانی، ڈرامے تے ہور سلیکھ بئراں دے نام لئے جاسکدے نیں۔ پنجابی وچ ہور ناں زبانان توں ترجمہ کیتیاں گئیاں لکھتاں ول اک سرسری جھات ماریئے تاں اوس دے دووڈے کارن نظر آندے

نیں۔ ایس سلسلے وچ پہلی صف وچ اوہ ترجمے شامل نیں جیہڑے ایس خطے دے وسنیکاں دیاں مذہبی لوڑاں نوں دھیان وچ رکھدیاں ہویاں کیتے گئے۔ ایس لحاظ نال اڈ و اڈ زباناں توں پنجابی وچ ترجمہ ہون والیاں مذہبی کتاباں دے پنجابی تراجم اپنی مثال آپ نیں۔ دوسری صف وچ اوہ ترجمے شامل نیں جیہڑے تدریسی ضرورتاں نوں مکھ رکھدیاں ہویاں ہورناں زباناں توں پنجابی زبان وچ کیتے گئے۔

پنجابی ادب وچ عربی تے فارسی وچوں پنجابی وچ ترجمانیاں گنیاں مذہبی رچناواں بارے بھروس جا نکاری ملدی اے، جس ول شاید ساڈے اپروکتی فاضل کھوجیاں دادھیان تک نہیں گیا، یا فر اوہناں دی کھوج پنجابی ساہت دی مختصر تاریخ اُتے ادھارت اے شاید ایس پاروں اوہ پنجابی وچ ترجمہ نگاری دی بھروس روایت بارے کھٹھ کے نہیں لکھ سکے۔ برصغیر وچ ترجمہ نگاری دے فن بارے گل کریئے تے ایہہ فن اتھے اونا ای پُرانا چا پدا اے جتا کہ شاید ایتھوں داسماج۔ ہوسکدا اے وکھو وکھ عہداں وچ مختلف حملہ آور دھاڑویاں، مسافراں، راگیراں، غیر ملکی سیاحاں تے سفیراں وغیرہ دی آمد نال اتھے ترجمہ نگاری دے فن دا آغاز ہویا ہووے۔ اجوکی کھوج مطابق پنجاب تے پہلے حملہ آور آریہ قوم توں لے کے یونانیاں دے آون تک سنسکرت اُتے یونانی زبان دے کئی الفاظ پنجاب دیاں بولیاں وچ رل مل گئے سن۔ برصغیر پاک و ہند وچ ترجمے دی روایت بارے ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق ہوراں لکھیا اے:

”برصغیر پاک و ہند وچ ترجمے دے حوالے نال گل کریئے تاں ایس روایت نوں دو حصیاں وچ ونڈنا پوے گا۔ اک مسلمان صوفیاں دے اثر پیٹھ تے دو جے واہرو حاکماں دے اثر پیٹھ ہوون والے ترجمے۔“ (4)

ایس بارے اوہ مزید لکھدے نیں:

”بدیسوں آون والے صوفی اپنے نال دنیا بدلن دا نظریہ لے کے آئے سن۔ صوفی ہمیشہ لوکائی دے دلاں اُتے حکمرانی کردے نیں کیوں جے اوہناں نوں عطا ای ایہہ سلطنت ہوئی اے۔ جد کہ واہرواں دا معاملہ ایہدے اُلٹ اے۔ صوفی جدوں آئے تاں اوہناں لئی تبلیغی نکتہ نظر نال ایتھوں دی زبان سکھنا ڈھیر ضروری سی کہ ایس امر بن تبلیغ ممکن نہیں

پنجابی زبان توں ہٹ کے استھوں دیاں ہورناں علاقائی زباناں وچ ترجمہ نگاری دی بھرویں روایت ول جھات ماری جاوے تاں ایس خطے وچ مغل شہنشاہواں دے مختلف عہداں وچ سنسکرت توں فارسی زبان وچ کروائے گئے کئی ترجمیاں دی تفصیل ملدی اے جیہناں توں مغلاں دا ہندوستانی ادب نال خاص لگاؤ ظاہر ہوندا اے۔ مغلیہ دور وچ سنسکرت وچوں شاعری، ریاضی، الجبرا اے فلسفے دیاں کئی کتاباں فارسی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں۔ پراپتھے اپروکت درج راواں نوں مکھ رکھیے تاں ایہہ گل سر پر منی پوے گی کہ پنجابی وچ آزاد نثری ترجمیاں دا مڈھ انگریز راج وچ ای پیا۔ حالان کہ ایس توں پہلاں پنجابی سلیکھ وچ منظوم ترجمیاں دا پکا پیڑھا رواج موجود سی، جیہدے وچ خدا تعالیٰ دی وڈیائی، نبی کریم ﷺ ہوراں دی ذات اقدس لئی مدح، سلام تے سیرت رسول دے نمونیاں توں اڈان گنت حلیے شریف، معراج نامے، گلزار نامے، نور نامے، کربلا دے واقعے بارے لکھے جنگ نامے، مرثیے تے نعتاں ایجہاں بہن جیہڑیاں عربی تے فارسی زبان توں پنجابی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں سن۔ ایہناں لکھتاں بارے لکھنا، اوہناں دے اصلے تائیں اپڑنا، نویں سریوں، علیحدہ توں اک نویں تے بھرویں کھوج دی منگ کردا اے۔

پنجابی ادب دے مختلف دوراں ول اک سرسری جھات ماریے تاں فورٹ ولیم کالج دے قیام توں پہلاں ای ایس وچ باقاعدہ منظوم ترجمہ نگاری دی روایت ملدی اے۔ پنجابی ادب دے نثری تے شعری کھیتر وچ مذہبی عنصر اُنج تے ایس دے پہلے دور یعنی صوفی شاعراں دے عہد 500ھ تا 1000ھ وچ ای برصغیر وچ عام سی، جیہدیاں واضح مثالاں لئی بابا فرید شکر گنج، شاہ حسین، گورونانک دیو جی، سلطان باہو تے ہور دوجے صوفیاں دے کلام چوں نمونے مثال وچوں پیش کیتے جاسکدے نیں جیہناں نوں اوس ویلے دے سرکدھوس صوفی شاعراں اپنے اپنے خیالات دے اظہار دا وسیلہ بنایا۔ پر پنجابی ادب وچ ترجمہ نگاری دے سلسلے وچ گھنناں مذہبی رسالیاں اے کتابڑیاں دا ذکر وی ملدا اے۔ مڈھلے دور دے پنجابی سلیکھ وچ ایہتوں دی عام لوکانی لئی مذہبی تبلیغ، چانن تے ہدایت گٹ گٹ کے بھری ہوئی اے۔ ایس سلسلے وچ عبدی دا ”رسالہ مہندی 997ھ“، فقہی مسائل تے مذہبی شاعری دا بہترین نمونہ اے۔ ایس رسالے دا دوسرا ناں ”فرائض بابو“ اے۔ (6) ایہہ کتاب اک عرصہ مدرسیاں وچ پڑھائی جانندی رہی اے۔ رسالہ مہندی پنجابی دی قدیم مذہبی شاعری دی بہترین مثال اے۔ پنجابی زبان وچ ترجمے دی روایت بارے ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق ہوراں لکھیا اے:

”پنجابی وچ ترجی دی روایت دے حوالے نال گل چھوہیے تاں پتہ چلدا اے کہ پہلا ترجمہ پہلے مغل بادشاہ اکبر اعظم دے دور دے شاعر مولانا عبداللہ عبدی نے 1586ء وچ ”نماز“ دے ناں نال منظوم کیتا۔ ایس طرح پنجابی زبان دے منظر عام تے آون والے ترجمیاں وچ پہلا ترجمہ ایہو بن دا اے جیہڑا منظوم ترجمے دا روپ سروپ اے۔ انج ایس موڈھی ترجمے دے حوالے نال آکھاں گے کہ پنجابی وچ ترجی دی روایت دامڈھ منظوم ترجمے نال بجھا جیہڑا دینی رنگ دا اے۔“ (7)

ایتھوں ایہہ صاف سدھ ہوندا اے پئی پنجابی زبان وچ باقاعدہ منظوم مذہبی (شعری) ترجمیاں دی شروعات پنجابی ادب دے دو بے دور 1000ھ تا 1150ھ وچالے مغل شہنشاہ جلال الدین اکبر دے ویلے ہوئی۔ ایس عہد بارے پنجابی زبان و ادب دے اُچ کوٹی کھوجکار لیکھک سوجھوان عبدالغفور قریشی اپنی مشہور لکھت ”پنجابی ادب دی کہانی“ وچ لکھدے نیں:

”پنجابی زبان تے ادب دا ایہہ دور بڑا قابل فخر تے نمایاں اے۔ ایس وچ صوفی مت تے صوفی شاعری دا زور گھٹیا تے مذہبی دور شروع ہويا۔ مسلمان عالم فاضل بزرگاں نے اسلام دی تبلیغ خاطر احکام دین، نماز، روزہ تے دینی اصولاں نوں شعراں راہیں بیان کیتا۔ چھوٹیاں چھوٹیاں مذہبی کتاباں لکھیاں گئیاں تاکہ لوک آسانی نال یاد کر سکن۔ پنجابی زبان تے ادب وچ دینی رنگ چوکھاتے گوڑھا چڑھیا۔ اکبر بادشاہ دے ویلے مولانا عبداللہ تے عبدالوہاب نے فقہ بارے نظماں لکھیاں۔ شاہ جہان تے اورنگ زیب دے زمانے پنجابی نوں تبلیغ خاطر خاص طور اُتے اپنایا گیا۔ قرآن مجید دیاں تفسیراں اوہناں دی شرح، حدیث شریف دیاں کتاباں دے ترجمے وی ہوئے۔ سیرت النبی ﷺ اتے بہت سارے رسالے تے ضخیم کتاباں لکھیاں گئیاں۔ پچیاں بارے ابتدائی تعلیم وچ پنجابی دیاں پکی روٹی، مٹی روٹی، مٹھی روٹی شامل کیتیاں گئیاں۔ مولوی عبداللہ برابر چالھی ورھے

مذہبی تبلیغی شعر لکھدے رہے۔ ایزد باری، رازق باری، واحد باری تے
صفت باری ایسے دور وچ لکھیاں گئیاں۔۔۔“ (8)

پنجابی ادب دے مڈھلے ادوار وچ ہور ناں زباناں توں پنجابی وچ کیتے گئے ترجمیاں وچ زیادہ
تر مذہبی کتاباں دے ترجمے چھپ کے سامنے آئے جیہناں وچ عربی تے فارسی زباناں توں پنجابی وچ
ترجمیاں دی لمی فہرست ملدی اے۔ ایس سلسلے وچ شروع شروع وچ قرآن پاک، بائبل، گیتا آتے
ہور دو جیاں مذہبی کتاباں دے ترجمے چھپ کے ساہویں آئے۔ ایس توں مگروں پنجابی وچ دو جیاں
زباناں توں منظوم شعری ترجمیاں دی بھرویوں روایت ملدی اے۔ ایس سلسلے وچ گل کردیاں ڈاکٹر انعام
الحق جاوید ہوراں لکھیا اے:

”پنجابی ادب دے مڈھلے دور وچ نگاہ ماریے تے پتہ لگدا اے جے
خیال دے ترجمے توں علاوہ کلاسیکی شاعراں تے ادیبان، عربی، فارسی
توں براہ راست ترجمے وی کیتے جیویں حافظ برخوردار تے وارث شاہ
نے قصیدہ بردہ شریف نوں پنجابی نظم وچ ترجمایا، حفیظ تاب دی مرتب
کیتی ہوئی کتاب ”قصیدہ بردہ شریف تے سید وارث شاہ“ (2001ء)
وچ پندرہاں ترجمیاں دی دس پائی گئی اے جیہڑے کہ حافظ برخوردار،
سید وارث شاہ، محمد عزیز الدین شہیدی، مولوی محمد اسماعیل فاضل دیو
بندی، پیر نیک عالم، خواجہ غلام مرتضیٰ، حافظ خان محمد، مطیع اللہ، جان محمد،
محمد شاہ، احمد حسین قریشی قلعداری، ڈاکٹر مہر عبدالحق، حافظ محمد صادق
تے اسیر عابد دے کیتے ہوئے نیں۔ ایہدے علاوہ محراب خاور دی
کتاب ”نقش فرجام“ (1998ء) وچ وی قصیدۃ النعمان، قصیدہ غوثیہ
تے قصیدہ بردہ شریف دا منظوم ترجمہ پیش کیتا گیا اے۔“ (9)

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں پنجابی وچ منظوم ترجمیاں دے رواج دی لڑی دا اک انملا موتی
میاں محمد بخش ہوراں دی جگت دھمی لکھت ”سیف الملوک“ وچ حافظ دی اک غزل دے پنجابی ترجمے
نوں ٹھہرایا اے؛ جیہڑا حکایت دے رنگ وچ رنگیا وکھالی دیندا اے۔ (10)

پنجابی وچ منظوم ترجمیاں دی روایت چوکی نہیں تے گھٹ ودھ تن سو سال پرانی ایں۔ پہلے

پہل پنجابی وچ جیہڑیاں زباناں وچوں ترجمے کیتے جاندے رہے نیں، اوہناں وچ عربی تے فارسی زباناں سرکڈھویاں دکھالی دیندیاں نیں، جدوں کہ سنسکرت، عبرانی تے انگریزی زباناں وچوں پنجابی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں لکھتاں انگریزی عہد دے ابتدائی دہاکیاں دے اگڑ چھڑ سر جیاں تے وڈ بھجیاں۔

پنجابی زبان وچ قرآن مجید دے ترجمے، احادیث نبوی ﷺ اتے تفسیر بارے جیہڑیاں اولین رچناواں چھپ کے ساہویں آئیاں اوہناں وچ ”ترجمہ نماز (منظوم)، مولانا عبداللہ عبدی 1586ء“، ”ترجمہ چہل حدیث، مولانا عبداللہ عبدی 1587ء“ تحفہ الفقرا، معرفت الہی، خیر العاشقین، حصار الایمان ناں دیاں کتاباں شامل نیں۔ (11) جد کہ عبدالغفور قریشی ہوراں دی کاڈھ مطابق مولوی غلام محی الدین ہوراں دی لکھی رچنا ”مسائل حج“، مولوی خدا بخش دی کتاب ”ہدایت المسلمین“، مولوی نور محمد دی ”دروازہ بہشت“، حاجی نور محمد دی ”میت نامہ“، مولوی محمد نبی تے میاں محمد دی ”ہدایت المسلمین“، مولوی روشن دین دی ”سراج محمدی اتے شیح محمدی“ پنجابی زبان و ادب دے ڈھلے دور دیاں رچناواں ہن۔ اوہناں اپنی مشہور لکھت ”پنجابی زبان دی کہانی“ وچ اوس دور دیاں مشہور لکھتاں وچ چوہدری فضل حق دی لکھت ”سیرت الحبيب ﷺ“، مولوی عبدالکریم جھنگوی دی تخلیق ”نجات المؤمنین“، محمد دین فاضل شاہ پوری دی لکھت ”قصص الانبياء تے باغ اولیائے ہند“ اتے خیر الدین دے ”قصہ ہاروت ماروت“ ناں دیاں کتاباں نوں خاص اُچھتا دتی اے۔ (12)

ایہہ نہیں کہ ایہناں توں وکھ اوس دور وچ پنجابی زبان وچ ہور ترجمے چھپ کے سامنے نہیں آئے، چھپتے رہوئے پئی اوہناں دی اک لمی فہرست اے، جس دی ڈھکویں مثال کسے ہور پاکستانی زبان وچ ملنی مشکل ای نہیں مجال وی اے۔ ایس توں ذرا اگیرے ودھیے تاں امام بخش دا لکھیا قصہ ”شاہ بہرام“، حافظ معز الدین دی لکھت ”سراج العاشقین“ تے میاں محمد بخش ہوراں دیاں رچناواں ”نیرنگ عشق“، ”تحفہ رسولہ“ تے ”ہدایت المسلمین“ اپنے اپنے اسلوب، لفظی اتے موضوع پاروں کمال لکھتاں نیں۔

اجو کے دور وچ پنجابی دے دینی ادب دے پڑ وچ ”پنجابی زبان وچ قرآن شریف دے ترجمے تے تفسیراں“ نذیر احمد غازی، ”پنجابی ادب وچ قرآن حکیم دے ترجمے تے تفسیراں“ راجا رسالو، ”پنجابی وچ تفسیراں“ ڈاکٹر سید اختر جعفری، ”قرآن پاک دے ترجمے تے تفسیراں“ ڈاکٹر یونس احقر۔ اتے ”نویں پرانے ترجمے“ م ح رانا دیاں لکھتاں سرکڈھویاں نیں۔ (13) مستشرقین ترجمہ نگاراں

ولوں جیہڑیاں لکھتاں پنجابی ترجمے دے کھیتڑ وچ چوکھی اہمیت دیاں حامل نیں اوہناں وچ کینن آنزک ٹیلر دی پنجابی وچ ترجمائی لکھت ”اسلام تے حضرت محمد ﷺ بارے“، جرمن سوجھوان بینڈرک وان لون دا مضمون ”حضرت محمد ﷺ“ شامل نیں۔ ایس توں وکھ ایس عہد دیاں معروف رچناواں وچ ڈاکٹر گراہم بیلی نے انجیل شریف دا جیہڑا پنجابی وچ ترجمہ کیتا اوہ گرکھی لپی وچ چھپیا، قادر بخش تے جلال دین دا ترجمہ ”انجیل مقدس نواں عہد نامہ“ تے ہور دو جیاں کتاباں جیہناں وچ پادری رحمت مسیح، پادری امام دین شہباز اے جو شوافضل الدین دیاں ترجمائیاں لکھتاں شامل نیں۔ (14) قصیدہ بُردہ شریف دے جیہڑے تراجم پنجابی ساہت وچ میل پتھر دا درجہ رکھدے نیں اوہناں دا ویروا کجھ ایچ اے: (15)

1722ء	سید وارث شاہ	قصیدہ بُردہ شریف
1658ء	حافظ برخوردار راجھا	قصیدہ بُردہ
1815ء	یار محمد علی	قصیدہ بُردہ
1853ء	جان محمد	قصیدہ بُردہ
1883ء	محمد نیک عالم	قصیدہ بُردہ
1884ء	محمد عزیز الدین	قصیدہ بُردہ
1915ء	محمد شاہ دین	قصیدہ بُردہ
1964ء	پروفیسر احمد حسین قریشی قلعہ داری	قصیدہ بُردہ
1978ء	ڈاکٹر مہر عبدالحق	قصیدہ بُردہ

پاکستان بنن ویلے جیہڑا منظوم پنجابی ترجمہ سبھ توں ودھ مقبول ہو یا اوہ مسدس حالی دا اوہ مکمل ترجمہ سی جیہڑا سر شہاب نے بعض لوکاں دے کہن تے جیہناں وچ قاضی فضل حق پیش سن مسدس دی بجائے مثلث وچ کیتا۔ سر شہاب دی لکھت ”مسدس حالی دا منظوم ترجمہ“ اک مقبول پنجابی رچنا اے۔ اوہناں نے اُردو چوں مسدس حالی نوں پنجابی دی ٹھیٹھ لفظی وچ پرتایا۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں دے مطابق پاکستان بنن مگروں سر شہاب دا پنجابی وچ کیتا مسدس حالی دا ترجمہ پہلا پنجابی ترجمہ اے۔ حالانکہ ایہہ پاکستان بنن توں دو ورھے پہلاں دا چھپیا ہو یا ملدا اے۔ ڈاکٹر ناصر رانا ہوراں دے نیڑے سن سنتمالی دی ونڈ توں بعد پنجابی دا پہلا ترجمہ احمد حسین قریشی قلعہ داری دا شکوہ جواب شکوہ دا پنجابی ترجمہ اے، جیہڑا 1963ء وچ چھپیا۔ ایس حوالیوں ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق ہوراں دی

نویں کا ڈھ تسلی بخش اے۔ اوہ ڈاکٹر ناصر رانا ہوراں دے دے پہلے پنجابی ترجمے دی کھوج نوں درست نہیں مندے، ایس بارے اوہناں لکھیا اے:

”پاکستانی دور دا پہلا ترجمہ 1949ء وچ چھپیا۔ گوجرانوالے توں چھاپے چڑھن والی ایس کتاب داناں ”محمود نامہ“ اے۔ ایس منظوم پنجابی ترجمے دے مترجم مولوی غلام علی مکی والے نیں۔ 72 صفحاں دی ایہہ کتاب تصوف تے اسلامی مسائل اُتے مبنی فارسی کلام دا ترجمہ اے۔“ (16)

پاکستان بنن گروں جیہڑے نویں ترجمہ نگار ساڈے سامنے آؤندے نیں، اوہناں دی پہلی کھپ وچ پیر فضل گجراتی، دائم اقبال، دائم، صوفی تبسم، پروفیسر شریف کجاہی، احمد حسین قریشی قلعہ اری، منشی لطیف، خلیل آتش، اختر شیخ، دلشاد کلانجوی، اسیر عابد، ڈاکٹر ایاز احمد ایاز سہروردی، خادم ملک ملتانی دے ناں سرکدھویں نیں۔ ابتدائی پاکستانی دور وچ جیہڑے تراجم کتابی صورت وچ چھپ کے سامنے آئے اوہناں وچ مرزا اسد اللہ خاں غالب تے علامہ اقبال ہوراں دیاں لکھتاں دے اُردو تے فارسی زباناں توں پنجابی وچ کیے گئے ترجمے شامل نیں۔ ایہناں دوہاں شاعراں توں وکھ عمر خیام، حافظ تے سعدی دیاں فارسی رچنواں وی پنجابی وچ ترجمہ ہونیاں۔ اوس دور دیاں ہورناں زباناں توں پنجابی زبان وچ ترجمہ کیتیاں مشہور منظوم لکھتاں دی مختصراً فہرست درج ذیل اے: (17)

نمبر شمار	مصنف / ترجمہ نگار / مرتب	لکھت	چھپن ورہا
1-	علامہ اقبال / شریف کجاہی	خطبات اقبال	1977ء
2-	علامہ اقبال / شریف کجاہی	جاوید نامہ	1977ء
3-	شریف کجاہی	پنج سورہ	1980ء
4-	شریف کجاہی	نبی پاک دے خطبے	1988ء
5-	شریف کجاہی	گلشن راز قدیم و جدید، قرآن پاک	1996ء
6-	سید مناظر احسن گیلانی / ڈاکٹر فقیر محمد فقیر	النبی الخاتم	1986ء
7-	ڈاکٹر فقیر محمد فقیر	رباعیات خیام	س-ن
8-	صوفی غلام مصطفی تبسم	نقش اقبال	س-ن

- 9- جوشو افضل الدین انجیل مقدس منظوم ترجمہ (پنجابی) 1961-65ء
- 10- جوشو افضل الدین حضرت سلیمانؑ دے واک 1967ء
- 11- علامہ اقبالؒ اسیر عابد جبریل اڈاری س-ن
- 12- مرزا اسد اللہ خاں غالبؒ اسیر عابد دیوان غالب (منظوم پنجابی ترجمہ) 1987ء
- 13- سلیم کاشتر چھلکے جام خیام دا 1997ء
- 14- ممتاز حیدر ڈاہر میڈی دھرتی میڈے لوک 1981ء
- 15- افضل احسن رندھاوا کالا پیٹھا 1988ء
- 16- صوفی غلام مصطفیٰ تبسم نظراں کردیاں گلاں 1988ء
- 17- محراب خاور نقشِ جام 1998ء
- 18- میر حسنؒ دلشاد کلاںجوی دل بہار 1984ء
- 19- ڈاکٹر وزیر آغا فرحت نواز چوڑویاں نظماں 1980ء
- 20- علامہ اقبالؒ خلیل آتش اقبال دیاں لمیاں نظماں 1977ء
- 21- علامہ اقبالؒ عبدالحمید ساجد دلاں دا چانن 1984ء
- 22- علامہ اقبالؒ اختر شیخ اقبال دا لشکارا 1984ء
- 23- اقبالؒ ڈاکٹر ایاز سہروردی روحِ ربان 1991ء
- 24- ڈاکٹر طاہر تونسوی علامہ اقبالؒ تے سرائیکی زبان و ادب 2003ء
- 25- ڈاکٹر انعام الحق جاوید پاکستانی زبانوں میں منتخب کلام اقبال 2002ء
کے منظوم تراجم
- 26- علامہ اقبالؒ انور انبیق اُلاہماں موڑواں اُلاہماں 2008ء
- 27- انور انبیق قصیدہ مُردہ شریف (منظوم پنجابی ترجمہ) 2015ء (18)

پاک بھارت تقسیم مگروں ساڈے پاسے پنجابی وچ جتھے منظوم ترجمیاں دی ریت نے زور پھڑیا۔ اوتھے ای ایس وچ آزاد انٹری تراجم دے کئی سنگریہ وی چھپ کے سامنے آئے جیہناں وچ ناول، کہانی، ڈراما، سفرنامے تے ہور دوجیاں ادبی صنفاں نوں دُنیا بھردیاں زبانان توں پنجابی وچ ترجمایا گیا۔ پنجابی وچ منظوم ترجمے دی روایت نثری تراجم توں ڈھیر پرانی اے۔ پنجابی وچ ترجمہ ہون

والی سبھ توں پہلی نثری لکھت ”مسیحی مسافری یا ترا“ اے جیہڑا کہ جان ہینن دے سفر نامے (جیہنوں ناول وی آکھیا جاندا اے) "Pilgrus Progers" دا ترجمہ اے۔ ایہہ ترجمہ پہلی وار 1844ء وچ چھاپے پڑھیا۔ (19) ایس توں بعد ایس سلسلے وچ پنجابی ادب دے نثری کھیت وچ میل پتھر دا درجہ رکھن والے ترجمیاں دی اک تسلی بخش فہرست ملدی اے۔

پنجابی وچ فکشن دے زیادہ تر ترجمے انگریزی، اردو، سندھی، ہندی، گجراتی، پشتوتے عربی زبان توں کیئے گئے نیں جیہناں دی اک سرسری سرناولی دا ویروا گجھ انج اے: (20)

صنف	مترجم	کتاب دا ناں	چھپواک	چھپن ورھا
ناول	افضل احسن رندھاوا	ٹٹ بھج	پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور	1986ء
//	افضل احسن رندھاوا	پہلوں دس دتی گئی	پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور	1992ء
		موت دا روز نامچہ		
//	جمیل احمد پال	بڈھاتے سمندر	پنجابی مرکز، لاہور	س۔ن
//	حمید رازی	جدوں صدر قتل ہويا	پنجابی مرکز، لاہور	2009ء
کہانی	نسیم کھرل	مکسد گرل	وچار پبلشرز	س۔ن
//	زاہد حسن	ریلوے پھانک تے	سانجھ پبلی کیشنز، لاہور	2008ء
		ہور کہانیاں		
//	عاشق راحیل	پشتو کہانیاں	پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور	1996ء
//	جمیل احمد پال	گلوب کہانی	پنجابی مرکز، لاہور	2009ء
//	جوشوا فضل الدین	ادبی افسانے	پنجابی دربار پبلشنگ ہاؤس	س۔ن
//	محمد جاوید یوٹا	اوکھاکم	سچیت کتاب گھر، لاہور	2008ء
//	حمید رازی	انھیرے توں دُور	پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور	2005ء
//	فاخرہ اعجاز	چیخوف	پنجابی ادبی مرکز، وزیر آباد	1987ء
		دیاں کہانیاں		
//	کرامت علی مغل	لاگوس توں اجنبی	پنجابی مرکز، لاہور	2005ء
//	مقصود ثاقب	پنکھ مکٹ	سچیت کتاب گھر، لاہور	2002ء

2006ء	سانجھ، ٹیمپل روڈ لاہور	رنگ رس	وسیم گردیزی	//
2006ء	پنجابی مرکز، لاہور	بے زمینے	وقار احمد پال	//
2007ء	پنجابی مرکز، لاہور	جادو دا بُرش	رشم جمیل	//
1989ء	اکادمی ادبیات، اسلام آباد	جادو دا پرندہ	فردوس حیدر	//
2008ء	پنجابی مرکز، لاہور	چاندی دے کپ	فیصل مقصود	//
1989ء	اکادمی ادبیات، اسلام آباد	جادو دا چاقو	قیصرہ علوی	//
تیجا ایڈیشن	سچیت کتاب گھر، لاہور	جنگل دا راکھا	نجم حسین سید	ڈرامہ
2007ء				

// شفقت تنویر مرزا یوہا کوئی نہ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور 1980ء

// شفقت تنویر مرزا لہو سہاگ ن-م س-ن

// صوفی غلام مصطفیٰ تبسم دو نائک ن-م 1962ء

ایس توں اڈ گڑ مکھی توں شاہ مکھی لہی وچ اُلتھیاں جاون والیاں کتاباں دی کثیر تعداد اپروکتی

فہرست وچ درج کتاباں توں کتے ودھ اے، جدوں کہ گڑ مکھی لہی توں اُلتھا کیتیاں کتاباں اتے پنجابی دے اڈ و اڈ لہجیاں، رسالیاں تے اخباراں وچ چھپے تراجم ایس لکھت دا حصہ نہیں نیں۔ اتھتھے اک ہور گل بڑی اہمیت دی حامل اے کہ اجوکے پنجابی ادب وچ نہ صرف دُنیا بھر دیاں زباناں وچوں اڈ و اڈ صنفاں وچ کتاباں ترجمائیاں جارہیاں نیں سگوں پنجابی ادب وچوں وی آئے دن کئی لکھتاں جگت بھر دیاں ہور ناں بولیاں جیہناں وچ اُردو، روسی، جرمن، انگریزی تے ہور دو جیاں زباناں وچ ترجمائیاں جارہیاں نیں۔ ایس سلسلے وچ پنجابی دی صوفی شاعری توں دکھ اجوکے پنجابی ادب دے سرکڈھویں لکھاریاں دیاں لکھتاں وی شامل نیں جو پنجابی ادب دے چائن بھرے بھوکھ ول اک اُگھا اشارہ ہن۔

مکدی گل ایہہ کہ اجوکے دور وچ جتھے کمپیوٹر دی مدد نال اک زبان توں دوجی زبان وچ دھڑا دھڑ تراجم کیتے جارہے نیں اتھتھے ای پنجابی وچ وی ایس کچھوں چوکھا کم ہور ہیا اے۔ ایس سلسلے وچ دوہاں پنجاباں دے سوجھوان اک دوجے دا ہتھ وٹان وچ لگے ہوئے نیں۔ ایس وچ چڑھدے پنجاب دے تعلیمی اداریاں دا ہتھ زیادہ اے پئی اوہ آئے دن بولی اتے ادب وچلے ودھ رہے لفظالی دے

دکھریوں نوں ڈکا لاون لئی کسے نہ کسے ویب سائٹ تے کم کر رہے نیں۔ ایس پاروں پٹیالہ یونیورسٹی دیاں کوششاں سلاہن جوگ نیں۔ اجیہاں ویب سائٹس دی مدد نال ایس ہورناں زبانوں توں پنجابی زبان وچ ترجمے کر سکدے آں۔ ایس حوالیوں مختلف ادارے پنجابی دیاں دوہاں لپیاں (گر مکھی تے شاہ مکھی) نوں اک دوجی وچ پرتاون دے آہر رنجر رہے ہن۔ آس اے پئی پنجابی سوجھوان لکھاریاں دے ایہہ اڈھم ای آون والے ویلے وچ اجوکے پنجابی ساہت دے نویں مہاڑاں دیاں جڑھاں بھالن آتے اونہوں نویاں لیہاں اُتے ٹورن دے جتن گھڑ سکن گے۔

حوالے

- 1- ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ ترجمے دی روایت، (لاہور: فیکٹی آف اورینٹل لرننگ پنجاب یونیورسٹی، 2016ء)، 11-12۔
- 2- حمید اللہ ہاشمی، پروفیسر، مختصر تاریخ زبان و ادب پنجابی، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان پاکستان، 2012ء)، 272۔
- 3- احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1964ء، ایڈیشن سوئم 2002ء)، 349۔
- 4- ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ ترجمے دی روایت، 48۔
- 5- اوہی، 48۔
- 6- حمید اللہ ہاشمی، مختصر تاریخ زبان و ادب پنجابی، 134-135۔
- 7- ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ ترجمے دی روایت، 56۔
- 8- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، چھپت دوجی: نومبر 1989ء)، 139۔
- 9- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004ء)، 679۔
- 10- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، 679۔
- 11- بشیر حسین ناظم، تراجم، بشمولہ پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ از ڈاکٹر انعام

- الحق جاوید، (اسلا آباد: مقتدرہ قومی زبان پاکستان، طبع سوم 2006ء)، 421۔
- 12- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، 139۔
- 13- شہلا نگار، انگریزی افسانوں کے سرائیکی اور پنجابی تراجم، (لاہور: مسعود کھدر پوٹس ٹرسٹ، 2016ء)، 18-20۔
- 14- شہلا نگار، انگریزی افسانوں کے سرائیکی اور پنجابی تراجم، 18۔
- 15- بشیر حسین ناظم، تراجم، بشمولہ پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ از ڈاکٹر انعام الحق جاوید، 425۔
- 16- ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ ترجمے دی روایت، 63۔
- 17- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، 680-715۔
- 18- پاکستان بن مگروں چھپن والے پنجابی زبان وچ منظوم ترجمیاں دی ایہہ کوئی حتمی فہرست نہیں۔ ایہہ اوس روایت ول اک سرسری جھات پاون دا کارن اے، جس وچ 1977ء توں لے کے آج تک دے چھپے مشہور منظوم پنجابی تراجم نوں تھان دتی گئی اے۔
- 19- ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ ترجمے دی روایت، (بحوالہ: چھیما ہی ”کھوج“، لاہور، 15-16۔
- 20- شہلا نگار، انگریزی افسانوں کے سرائیکی اور پنجابی تراجم، 50۔

ڈاکٹر ثناء مدثر

ریسرچ آفیسر

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، لاہور

میاں محمد بخش تے سید فضل شاہ دی ”سوہنی مہینوال“ دا تقابلی مطالعہ

Abstract:

Comparative study of a piece of literature is always considered the best way to highlight its characteristics and shortcomings. 'Sohni Mahinwal', a tragic love story, is one of the most favourite folktales equally famous in the province Punjab and Sindh. This love story has been told in the Punjabi language through poetry by many poets; however, 'Qissa Sohni Mahinwal' written by famous poets Mian Muhammad Bakhsh and Syed Fazal Shah gathered much popularity due to their exemplary description. In this article, these two 'Qissas' have been compared in terms of presentation of thought, diction and poetic craftsmanship. Both 'Qissas' have well-knit plots but Fazal Shah's story is more comprehensive and adorned with profound literary images.

قصہ بنیادی طور تے عربی زبان دا لفظ اے، ایہدا مطلب کہانی یا حکایت کرنا وی اے۔ انسانی سوچ دا سب توں قدیم روپ کہانی اے، انسان مڈھ قدیم توں ای کہانیاں راہیں اپناتے دو جیاں دامن پر چاندا رہیا اے۔ انسانی حیاتی دے ابتدائی دور تے جھات پائی جاوے تے ایہہ گل ساہمنے آوندی اے کہ انسان جدوں جنگلاں تے غاراں وچ رہندا سی اُدوں وی کہانی کہندا سی تے سُندا وی سی، بھوویں اشاریاں راہیں تے بھوویں تصویراں راہیں۔ اوہ اپنی بہادری تے فتح و کامرانی دے قصے یاراں بیلیاں نوں سناوندی۔ ایہدے بارے گیان چند ہوراں دا کہنا اے کہ:

”قصہ گوئی کا فن اتنا قدیم ہے جتنا نطق انسانی۔“ (1)

عام زبان وچ قصیاں نوں لوک کہانیاں وی آکھیا جاند اے تے ایہدے مڈھ دا پتہ لانا کوئی سوکھا کم نہیں کیوں جے انسان مڈھ توں ای قصے کہانیاں بناوندا آیا اے تے ہر دور وچ ایہدا وکھرا رنگ روپ ہوندا اے۔ انسانی حالات دے بدلن دی وجہ نال کہانیاں دے موضوعاں وچ تبدیلی آوندی رہندی اے۔ ابوالعجاز حفیظ صدیقی لکھدے نیں:

”بدلتے ہوئے سیاسی حالات اور معاشرتی تغیرات لوک کہانیوں پر اثر انداز ہوتے رہتے ہیں۔ بعض اوقات ایک ہی لوک کہانی کسی معاشرے میں ضمنی اختلافات کے ساتھ کئی صورتوں میں عروج پر ہوتی ہے۔ لوک کہانیوں کو ایک نسل سے دوسری نسل تک پہنچانے والے لوگ کہانی میں حسب منشا حک و اضافہ بھی کر لیتے ہیں۔“ (2)

بہت سارے لوکاں دا خیال ہوندا اے کہ ایہناں لوک کہانیاں وچ صرف خیالی واقعات نوں بیان کیتا جاند اے تے فرضی گلاں کیتیاں جاندیاں نیں جد کہ ایہہ گل ٹھیک نہیں کیوں جے ایہناں کہانیاں دا تعلق کسے نہ کسے طرح معاشرے نال جڑیا ہوندا اے۔ فرضی کرداراں دے نال حقیقی واقعاں نوں بیان کیتا جاند اے۔ اج کل ہر پاپا سے فتنہ، فساد، ظلم تے پیار محبت سب کجھ ملدا اے تے ایہناں گلاں نوں ہی ایہناں داستاناں وچ بیان کیتا جاند اے۔ پوری دنیا دیاں لوک کہانیاں ملدیاں جلدیاں ہوندیاں نیں کیوں جے سارے انسان نیں تے اوہناں دیاں ضرورتاں وی ملدیاں جلدیاں ای ہوندیاں نیں:

داستان گوئی دنیا دے قدیم ترین ادب وچ شمار ہوندی اے۔ جدوں انسان دے پڑھن لکھن دا سلسلہ شروع نہیں سی ہو یا پچھیاں دی تربیت ایہناں کہانیاں نال کیتی جاندی سی۔ ایہہ دنیا دی ہر زبان وچ لکھیاں گئیاں نیں جیہناں نوں لوک پسند کردے نیں، ساڈے قدیم مدرسیاں وچ مذہبی کہانیاں مذہبی کتاباں وچ لکھیاں جاندیاں سن تاں جے ہر کوئی ایہنوں پڑھ سکے۔ ایہدے بارے احمد حسین قریشی لکھدے نیں:

”پنجابی زبان و ادب میں داستان گوئی کی روایات مغلیہ دور سے چلی آتی ہیں۔ نثر میں کہانی لکھنے کا رواج پنجابی زبان میں انگریزی دور

حکومت سے ہوا اور پاکستان میں پروان چڑھا۔ پنجابی ادبیات کی ترویج میں داستانوں اور کہانیوں کا کافی حصہ ہے۔“ (3)

انسان نے ہر شعبہ زندگی وچ ترقی کیتی اے پرواہدی اپنے ورثے نال جڑت اونی ای پرانی اے جنی شروع توں سی [اوہ ایہناں لوک کہانیاں نوں بڑی دلچسپی نال سندا اے۔ ایہناں دے ذریعے لوکائی نوں تفریح ملدی اے تے اوہناں دے غماں تے پریشانیاں وچ کجھ کمی ہوندی اے، ایہہ داستاناں اوہناں لئی انمول اثاثہ نیں جھوں اچ دی نسل وی بڑا پسند کردی اے۔ لوک داستاناں دی اک خاص گل ایہہ وی اے کہ ایہدے وچ کرداراں دامر دیا عورت ہونا ضروری نہیں۔ ایہناں وچ جن، دیو پریاں وغیرہ دے کرداراں توں اڈ ایہناں وچ پرندے تے جانور وی ٹردے پھر دے گلاں کردے نظری آوندے نیں۔

ایتھے اسیں صرف پنجاب دیاں لوک داستاناں بارے گل کراں گے جیہناں دا تعلق پنجاب دے کسے نہ کسے علاقے نال جڑیا وکھالی دیندا اے، اوہناں وچ اوس علاقے دیاں رسماں رواجوں نوں بیان کیتا جاندا اے جہڑے حقیقت دے نیڑے ہوندے نیں، دو بے مافوق الفطرت ماحول بہت گھٹ دسدا اے۔ معاشرتی حیاتی دیاں قدراں نوں موضوع بنایا جاندا اے تے کردار بالکل جیوندے جاگدے نظری آوندے نیں۔ ایہناں کہانیاں وچ ہر طرح دے موضوع ورتے جاندا نیں جیہناں وچ رزمیہ رنگ ہوندا اے تے بزمیہ وی، نفرتاں وی ہوندیاں نیں تے محسبناں دے رنگ وی کھلے نظر آوندے نیں۔ پنجاب دے ماحول دیاں اچھیاں لوک داستاناں وچ ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، سسی پتوں، مرزا صاحبان وغیرہ شامل نیں۔ ایہناں وچ رومانوی قصے بیان کیتے گئے نیں، شروع توں اخیر توڑی عاشقاں دے دلاں دا حال، اوہناں دا ملنا، وچھڑنا وکھایا جاندا اے۔ عبدالغفور قریشی ایس بارے لکھدے نیں:

”پنجابی وچ قصہ لفظ عشق کہانی نال جڑیا ہوا اے کیوں جے ایہناں وچ

رومانس ودھ توں ودھ شامل ہوندا اے۔“ (4)

پنجاب دیاں لوک داستاناں نثر دے مقابلے نظم وچ چوکھیاں لکھیاں گتیاں نیں جیہناں وچ ثقافتی پس منظر وی الکیا گیا۔ پنجاب دے رومانوی قصیاں وچ بہادری، بے باکی تے قربانی دی مثال وی ملدی اے۔ ایہناں وچ معاشرتی حالات نوں وی کھول کے بیانیا گیا اے۔ ایہہ قصے مقامی طبع زاد کہانیاں نیں۔ ایہناں نوں لکھن والے شاعر وی مقامی نیں۔ ساڈے صوفی شاعراں نے ایہناں

ساریاں قصیاں نوں بڑے سوہنے صوفیانہ ڈھنگ وچ بیان کیتا اے جہڑے بڑے مشہور ہوئے نیں۔ ایس مضمون وچ اسیں دو وڈے شاعراں میاں محمد بخش تے سید فضل شاہ نواں کوٹی دی ”سوہنی مہینوال“ دا تقابلی ویرو اکراں گے۔ ”سوہنی مہینوال“ دا تعلق پنجاب دے مشہور شہر گجرات نال اے۔ ایہہ شہر پنجاب دے ریادے کنڈھے آباد اے، ایس شہر نوں پنجابی ادب دا مرکز وی منیا جاندا اے۔

انج تے میاں محمد بخش ہوراں نوں مثنوی سیف الملوک توں ودھیری شہرت حاصل ہوئی تے اوہ مثنوی ای اوہناں دی پہچان اے پر اوہناں ایس توں اڈ وی بہت سارے قصے لکھے نیں جیہناں وچوں اک قصہ ”سوہنی مہینوال“ وی اے۔ پنجابی روایت موجب حمد، نعت تے منقبت لکھن توں بعد تمہید بنھ کے قصے دا آغاز کیتا۔ قصہ لکھدیاں اوہناں ایس کتاب لکھن دا کارن تے ہجری سال وی دسیا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

1273 تے باراں ہجری اندرسن رحمت میرے پیر دی کیتا سبز چمن

سخن نہ رہیا رہ گیا نا نواں وچ حساب نہ ساقی نہ مجلساں نہ اوہ مٹ شراب (5)

پنجابی دے ہوروی کئی شاعراں نے ”سوہنی مہینوال“ دا قصہ لکھیا اے پر سید فضل شاہ ہوراں دے قصے نوں جنی شہرت ملی اوہ کسے ہور شاعروں نہیں مل سکی۔ آپ نے ایہہ قصہ 1265ھ وچ لکھیا جدوں آپ نے اُنی سال پورے کر کے 20 سال وچ پیر رکھیا۔ ایہدی دس آپ نے اپنے شعر وچ انج پائی اے:

ویہویں سال پیر آیا، کیتا خضر مینوں فیر دان بیلی

کیتی جوڑ کتاب درست ساری، روزے چودھویں ماہ رمضان بیلی (6)

پنجابی قصہ گوئی یا داستان دے فن نوں ٹیسی اتے اڑان والے شاعراں اتے جھات پائیے تے میاں محمد بخش ہوراں دانان اگھڑواں ساہنے آند اے۔ میاں ہوراں درویشانہ حیاتی گزارے، اوہ اک باہوش صوفی شاعر سن تے اوہناں دے علم وچ چنگی سی جہڑی اوہناں دی شاعری وچ وی دکھالی دیندی اے۔

میاں محمد بخش ہوراں قصے دا پلاٹ بڑے سوہنے ڈھنگ نال بنایا اے جیہدے وچ واقعات اک تسلسل نال چلے آوندے نیں تے کدھرے وی جھول دکھالی نہیں دیندا۔ ایسے طرح سید فضل شاہ ہوراں نے وی بڑا جاندار، مناسب پر مختصر پلاٹ بنایا اے، دونواں شاعراں نے قصے دا آغاز تقریباً اکو جیہا کیتا اے پر دونواں دا انداز وکھو وکھ اے تے ایسے لئی اوہناں اپنے اپنے مزاج موجب تھوڑے

بہت وادھے گھاٹے وی کہیتے نیں۔ دونواں دے قصیاں وچ دلچسپی دا عنصر نمایاں اے۔ ایہناں قصیاں وچ خاص طور تے بہادری، سخاوت تے لاڈ پیار والا ماحول دکھایا جاندا اے۔ ہیرو نوں اوکڑاں دا بہادری نال مقابلہ کر کے اپنی محبت نوں حاصل کردا دکھایا گیا اے، جہڑا ایہناں قصیاں وچ چینک پیدا کردا اے۔

عشق محبت قصے دی پہچان ہوندا اے تے دونواں شاعراں نے قصے وچ عشق نوں بڑے سوہنے تے سلکھنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ دونواں قصیاں دے عشقیہ شعراں دیاں کجھ ونکیاں انج نیں:

جو کجھ وچہ جہاندے ہے خلق اللہ عام
کہیا دانے سخن کہیے سب کام
اول کن سخن تھیں کیتی رب کلام
ناں فیکون محمد ا لوح قلم تمام (7)

ایس قصے وچ انج تے شاعراں نے کئی ضمنی کرداراں دا ذکر کیتا اے پر اوہناں دے ناں نہیں لکھے اوہ بے نام کردار نیں۔ وڈے کردار دو ای نیں اک سوہنی تے دو جا مہینوال، لکھاریاں نے ایہناں تے ای بوہتی توجہ دتی اے تے اوہناں نوں بھروسے طریقے نال بیان کیتا اے۔ جیویں میاں محمد بخش ہوراں مہینوال دی حدوں ودھ تعریف کیتی اے تے اوہنوں سب توں وکھرا قرار دتا اے:

اوتھے عزت بیگ سی اوچی ذات مغل
اس دے حسن جمال دا ملاں اندر غل
رانجھا پنوں بے نظیر ناں سن اس دے تل
ویکھن جان محمد ا حور فرشتے کل
چینی بٹا سوہنا چنے وانگ سفید
بات کہاں کی وات دی ہے سی اوہ ناپید
کلاں سوہنیاں انگلیں شنگرف نوک بھری
گھڑتل ڈہل محمد ا بہہ بہہ تلی کری
سینہ چینا چاندیوں گھڑیا اوستاکار
وہد صفائی شیشیوں دھنی مشک تار

پتلا گردا لک دا جھل نہ سکدا بھار
ڈرے محمد ترٹنوں جد کمر بنے تلوار (8)

تے فضل شاہ نے اودھی خوبصورتی نوں انج بیان کیتا اے:

دائی وکھ کے حسن و جمال کہیا   شاید پھر یوسف پیداوار ہويا
ربا عمر بخشیش ایس ماہ تائیں   تیرا فضل بے انت شمار ہويا (9)

سوئی دے کردار ول جھات پائیے تے اوہ وی اک مضبوط عورت داروپ دھار کے ساڈے
ساہنے آوندی اے اوہ گجرات دے ٹلا کہہار دے گھر پیدا ہوئی جہڑا مٹی دے بھانڈے بنان وچ
لا جواب سی۔ اوہنے اپنی دھی داناں سوئی رکھیا جہڑی حسن تے جمال وچ ہیر، جلالی، شیریں تے سسی
نالوں ودھ سی۔ ایس حسن دی دیوی نوں میاں محمد بخش ہوراں شعراں وچ انج الکیا اے:

سسی ہیر جلالیوں حسن جمال زیاد
شکر شیریں اوس پر مرن مثال فرہاد
لیلاں چندر بدن تھیں سندر خوب نہاد
بدر منیر محمرا وکھ کرے فریاد
ابرو قوس ہلال جیوں متھا بدر منیر
زہرہ ہووے مشتری مہروں تک تصویر
متھے اوپر بندی ہرل اوپر اگ
مین دو جادو بابلے لین فرشتے ٹھگ (10)

سوئی دے حسن بارے فضل شاہ ہوراں وی بڑے جاندار شعر لکھے نیں جیہدے توں سوئی دے

سہین دا اندازہ ہوندا اے، اوہ لکھدے نیں:

سورج طرف نہ جویں ہووے
ایویں حسن دی زور مثال آہی
سینہ صاف سی دند بلور کولوں
ہور صفت نہ وچ خیال آہی

سوہنی نام آہا سوہنے نین اس دے
 سوہنی ہنس تے مور دی چال آہی
 سوہنا رنگ رخسار انار وانگوں
 سوہنے مکھڑے تے سوہنے خال آہی (11)

شاعر جدوں وی کجھ لکھدا اے اوہدے پچھے اوہدی زندگی دا کوئی نہ کوئی راز یا غم چھپیا ہویا ہوندا اے جیہدے پاروں اوہ اخلاقیات دا وی بڑا درس دیندے نیں۔ ساڈے زیر مطالعہ شاعراں نے وی اپنے ایہناں قصیاں وچ ”مقولہ شاعر“ دے عنوان پیٹھ اپنے دل دی گل کیتی اے تے اپنے مقصدنوں بیان کیتا اے۔ دنیا اُتے رہن سہن تے لوکاں نال ملن ورتن دے طریقے دس کے اخلاقیات دا درس دتا اے۔ جیویں میاں صاحب لکھدے نیں کہ:

اوہی عاشق خوب جو طالع ہووس یار
 سب مراداں خواہشاں چھڈے دلوں وسار
 حکم نہ موڑے یار دا جو آکھے دلدار
 خاطر یار محمدا تھلے دکھ ہزار
 منگے جانی جان جان چچان مرے
 قدماں تے سر رکھ کے دیوے جان سڑے
 جے دلبر لوڑیئے غم تھیں خون کرے
 اکھیں راہ محمدا حاضر آن دھرے (12)

فضل شاہ نے وی کئی جگہ تے نصیحت بھرے مصرعے لکھے نیں:

منتر لکھ کروڑ نصیحتاں دے، رہی ماں غریب چلا میاں
 کول بیٹھ سنیاں سوہنی سب گلاں، کیتی مول نہ چوں چرا میاں
 جس توں جان ایمان قربان کیتی، کہیا اوس پھیر پھرا میاں
 جتھے عشق آیا اتھے رہن نائیں، عقل ہوش تے شرم حیاء میاں (13)

بیان ڈھنگ تے زبان بیکر چنگے ہون تے سونے اُتے سہاگے والا کم ہوندا اے کیوں جے لوک داستاناں لہجیاں داستاناں نیں جیہناں نوں ہر عام خاص بندہ پڑھنا چاہندا اے، ایس لئی جے اسلوب

بیان سادہ تے عام فہم ہووے تے اوہ دل دیاں گہرائیاں وچ اترا چلا جاندا اے تے ہر کوئی ایہدے توں لایہ لیندا اے۔ جے زبان اوکھی تے خاص علاقے دی ہوئے تے فیر صرف ایہنوں عالم تے مقامی لوک ای پڑھ سکے گے۔ میاں صاحب ہوراں بڑے سادہ تے عام فہم زبان وچ ایس قصے نوں لیکیا اے تاں جے ہر خاص تے عام بندہ وی ایس نوں سمجھ کے سواد لے سکے۔ جیویں اوہ آکھدے نیں:

سادی صاف کلام وچ ہوندا درد تمام
 نہیں تاں صنعت پان دی مینوں عقل دوام
 عالم صنعت وکھ کے بہت کرن تعریف
 عامان دے سمجھان نوں کیتی میں تصنیف
 اس تھیں نہیں لیاا صنعت تے تکلیف
 نہیں تاں طبع محمدی جانوں نہیں ضعیف (14)

فضل شاہ ہوراں توں پہلاں وی بہت قصے لکھے گئے تے اوہناں توں بعد وی۔ پر اوہناں دے انداز وچ جادوسی جیہدا اوہناں نوں آپوں وی احساس سی ایس لئی اوہ اپنے شعراں وچ لکھدے نیں:

تائیں شعر میرا پد سحر ہويا، کیتا رب رسول عطا مینوں
 اک بوٹیوں باغ بنا دتا، مالی کوئی ایسا دکھلا مینوں
 فضل شاہ تائیں فضل شاہ کیتا، سمجھ بہت فقیر گدا مینوں (15)

فضل شاہ ہوراں وی ٹھیٹھ پنجابی زبان ورتی اے تاں جے ہر کوئی ایہدے توں سواد لے سکے۔ اوہناں دی لکھت وچ عربی تے فارسی دا وی بوہتا اثر اے کیوں جے اوہ اک مذہبی گھرانے نال تعلق رکھدے سن تے ایہناں زباناں توں وی جانوں سن۔

زبان دے نال نال ایہناں شاعراں نے قصیاں وچ ہور خوبصورتی تے دلچسپی پیدا کرن لئی کئی تھانواں تے تشبیہاں، استعارے تے محاوریاں دی ورتوں کیتی اے جیہدے نال قاری نوں انج جا پدا اے جیویں اوہ پا تر اوہدے سامنے آکھلوتے نیں فضل شاہ لکھدے نیں:

سوہنی عاشقاں دے لہو نال رتی، نازک پیر جو پھل گلاب میاں
 لڑیاں موتیاں دیاں لڑیاں جادلی، پھیر ماریا آن پنجاب میاں (16)
 میاں ہوراں دی تشبیہاں دی وگی ویکھو:

طوطی وانگن طبع نوں کرساں شکر خور
 سوہنی سندے حسن تھیں مرزے والا شور
 گدوں دے گل پائیے موتی ہار پرو
 موتی گمن محمد اودہ نہ ترکی ہو
 سوہنی اندر سوہنیاں جٹیوں کرکٹ وچہ چن
 جو لاٹانی حسن وچ سوہنی اوس کہن (17)

سید فضل شاہ ہوری لفظاں دی کارگیری دے چنگے جانوں نیں۔ اوہ اک اک لفظ کئی کئی معنیاں وچ ورتدے نیں جیہدے پاروں قصے وچ اک دکھراتے نوں یکلہ رنگ آجاندا اے۔ پر میاں صاحب دے قصے سوہنی مہینوال وچ سانوں اجیہے رنگ دے شعر دکھائی نہیں دیندے۔ فضل شاہ ہوریں لکھدے نیں:

مست ہوویوں دولت دم اُتے پیارے دم نالوں پیارا دم تینوں

دولت دولت مار کے نس جاسی دم بھی دے جاسی اتے دم تینوں (18)

داستان اندر جذبات نگاری دی بڑی اہمیت اے۔ داستان دے آغاز توں انجام تک کئی قسم دے واقعات تے حادثات رونما ہوندے نیں، کدی خوشی تے کدی غم دے، کدی غصے دے تے کدی نرم مٹھے لہجے دے، کدی وچھوڑے تے کدی وصل دے، ایہہ سارے واقعات تے جذبات قاری نوں متاثر کردے نیں۔ ایہناں جذبات دا اظہار ہر کوئی اپنی اندر لی کیفیت پاروں کردا اے۔ ایسے طرح ایس قصے وچ وی ایس کجھ جذبات نگاری دیاں مثالاں ویکھاں گے۔ جہوں دونوں شاعران اپنے اپنے طریقے نال نبھایا اے۔ فضل شاہ نے خوشی دے جذبات دی بڑی سوہنی تصویر ایکی اے:

سن خبر فرزند دل بند سندی مرزا خوشی دے نال گلزار ہويا

پڑھے شکر الحمد ہزار واری اوگنہار تے رب ستار ہويا

کیتا منگتے آن ہجون بہتا باہجھ روک ہتھ روک ادھار ہويا

دتی بینہ دے وانگ وسا دولت گویا فضل تھیں ابر بہار ہويا (19)

میاں صاحب نے سوہنے تے سلکھنے انداز نال جذبات نگاری کیتی اے جیہدے پاروں کردار بڑے جاندار چا پدے نیں تے انج لکدا اے جیویں اوہناں دے جذبات، فکراں تے سوچاں، ساڈیاں

اپنیاں سوچاں تے فکراں بن گنیاں نیں۔ ٹلا کمہار جہڑا سوئی دا پپو اے جدوں مہینوال نوں گھروں کڈھ دیندا اے تے مہینوال دردر دیاں ٹھوکراں کھاندا اے اوس ویلے اوہدی یاد وچ سوئی اُتے کیہ واپردی اے میاں صاحب لکھدے نیں:

تلے دا گھر چھڈ جاں مہینوال گیا
 سوئی درد فراق دا سینے سول پیا
 کالا ہويا پھدیاں اوہ چہرہ رنگ لال
 زلفاں پٹ محمد خاک رلاوے وال
 پتھر سینے ماردی سچی سر تے ڈال
 درد فراق محمد کیتا برا حال
 زانوں اوتے ماردی دونویں ہتھ اوٹھا
 میرے جہی محمد کس پروہڑی قضا (20)

جذبات دے نال نال منظر نگاری وی قصیاں دا اک خاص جز ہوندا اے۔ ایہدے راہیں شاعر واقعات نوں اک اجیہا رنگ دے دیندا اے کہ اوس واقعے دا پورا نقشہ ساڈیاں اکھاں آگے آکھلوندا اے، اک کامیاب شاعر دی ایہہ خوبی ہوندی اے کہ جدوں کسے طوفانی، قہر بھری تے انھیری رات دا نقشہ کھچے تے قاری نوں اوسے طرح ڈرتے خوف محسوس ہووے تے جے خوشی دی گل کرے تے قاری نوں خوشی محسوس ہووے۔

ایسے طرح میاں صاحب وی جدوں کسے منظر دی تصویر کشی کردے نیں تے پڑھن والا انج محسوس کردا اے کہ اوہ وی ایسے ماحول وچ ساہ لے رہیا اے۔ میاں صاحب نے اوس طوفانی رات دا نقشہ بڑا سوہنا الیکیا اے جدوں سوئی کچے گھڑے تے ٹھل کے مہینوال نوں ملن جانا سی، اوہ اک خوفناک رات سی۔ اوہ آکھدے نیں:

کرنا ہويا رب دا غیبوں ہاٹھ چڑھی
 سرد سیالی رات سی لگی سخت جھڑی
 بدل لتھا زور دا ٹھہرے نہیں گھڑی
 لتاں لتاں واہیاں دھرتی پٹ کھڑی

جھکھڑ بدل جانور پھنڈ سٹے سی مار
 پتر رہے نہ بوٹیاں واؤ کھڑے اوڈار
 آن کھلی دریا تے دیکھ ہوئی حیران
 بھنی سردی سخت نے بیدل کیتی آن (21)

ایسے منظر نوں فضل شاہ ہوراں انج لکھیا اے:

آئی قہر تے غضب دی رات مڑ کے، کالا ماتھی بھیس وٹا بیلی
 بجلی بدلاں تھیں کڑک مار پوندی، دیندی طبق زمین ہلا بیلی
 دیو وانگ اوہ جنڈ کریر دس، دیندے رت سریر سکا بیلی

سوہنی وچہ جھناؤندے جاوڑی کنب گئے زمین آسمان میاں (22)

دیکھیا جاوے تے طوفانی رات دا منظر دونواں شاعراں نے اک دوہے توں ودھ لیکن دا چارا
 کیتا اے جہنوں پڑھ کے قاری وی خوف محسوس کردا اے۔ منظر نگاری دے نال نال ایہناں شاعراں
 نے محاوریاں دی ورتوں نال قصے وچ سپہن پیدا کرن دی کوشش کیتی اے جیہدے وچ اوہ کامیاب وی
 نظر آؤندے نیں۔ فضل شاہ ہوراں بوہتا محاوریاں توں ای کم لیا پر میاں صاحب دے قصے وچ
 محاورے بہت گھٹ وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں نے بوہتا زور سادی کہانی تے دتا اے تاں جے
 پڑھن وچ لوکائی نوں کسے قسم دی اوکڑ نہ ہووے۔ ایہناں دونواں شاعراں دے محاوریاں دیاں کجھ
 ونگیاں ویکھدے آں۔ سید فضل شاہ ہوری آکھدے نیں:

سوہنے پیر کولے نازک وانگ ریشم

مالی روح دا ہوا داس ٹریا

زلفاں ناگ کالے کنڈل دار آہے

متھا چودھویں رات دا چند آہا (23)

میاں صاحب نے وی ایسے طرح کجھ محاورے ورتے نیں، اوہ لکھدے نیں:

بھاں بھاں کرے اوسدا لگے کلیجہ کھان

چڑھی آ فوج پریم دی عشق بجائے ڈھول

جس سر پھل نہ جھلیا جانے پئے پہاڑ (24)

میاں صاحب دنیا دے سنگی ساتھیاں بارے گل کردیاں آکھدے نیں کہ ایتھے ہر کوئی مطلب دا ساتھی ہوندا اے تے جہڑے صرف سکھ ویلے ہی نظر آوندے نیں غم ویلے اوہناں داناں نشان وی نظر نہیں آوندے، حُسن تے عشق لازم تے ملزوم نیں۔ سچا حسن صرف رب دی ذات دا اے، بندے دا حسن عارضی تے فانی اے، اوہ لکھدے نیں:

مان نہ کیجئے حسن دا حُسن نہ چل سی توڑ
 کوئی دن اسدی دوستی اوڑک جاسی چھوڑ
 مومن دا دل ڈھائیاں کیہا پاک رسول
 عرشوں جھڑدا کنگرا اس وچہ شک نہ مول (25)
 ایسے بے ثباتی بارے فضل شاہ ہوراں انج لکھیا اے:

ایہ تاں جوہناں ٹھگ بازار دائی مان متئے روپ سنگار ناہیں
 چار روز دا حُسن پروہنا ایں، کوڑے حسن اُتے پاویں بھار ناہیں
 سدا رنگ محل نہ ماڑیاں نے، سدا حسن دا گرم بازار ناہیں
 سدا دکھ تے سدا نہ ہون موجاں، سدا بلبلاں باغ بہار ناہیں (26)

سوہنی مہینوال دا قصہ ساڈے واسطے اک مثال اے جیہدے وچ ہمت تے طاقت دا درس دتا گیا اے کہ انسان نوں اپنے مقصد توں کچھ نہیں ہٹنا چاہیدا تے نہ ای ایس توں گھبرانا چاہیدا اے، بھانویں راہ وچ کنیاں وی اوکڑاں ہون۔ ایہدے وچ مہینوال دا سفر مجازی اے جہڑا حقیقت دا روپ دھار لیندا اے۔ انسان کسے چیز دا سچا تے پکارا راہ کر کے نکلا اے تے اللہ تعالیٰ اوہدے لئی آسانیاں پیدا کردے نیں۔

کسے وی علاقے دی لوک داستان یا کہانی اوہدی ثقافتی پہچان ہوندی اے۔ ایہدے توں علاقے دی معاشی معاشرتی، ثقافتی، سماجی، تاریخی تے مذہبی حالات دا پتہ لگدا اے۔ میاں صاحب نے ایس قصے نوں لکھن دے دو سبب دسے نیں، اک تے اوہناں دا یار نیلی کالا سی چنے آپ نوں ایہہ قصہ لکھن دی فرمائش کیتی تے آپ نے اوہدی خوشی لئی ایہہ قصہ لکھیا تے دوجا آپ دی نظر وچ پہلے جہڑے وی قصے لکھے گئے سن اوہ نامکمل جا پدے سن۔ آپ نوں اوہناں وچ شاعرانہ مہارت گھٹ نظر آوندی سی۔ ایس لئی آپ نے ایس قصے نوں لکھن دا آہر کیتا۔ پر سچی گل تاں ایہہ ای اے کہ آپ دے ایس

قصے نوں اوئی مانتا نہیں ملی جہڑی فضل شاہ دے قصے نوں ملدی اے۔ میاں صاحب ایس قصے وچ شعری حسن، سہن تے لطافت دے باجود اوہ رنگ اختیار نہیں کر سکے جہڑا سید فضل شاہ ہوراں ایس قصے نوں لکھدیاں اپنے تخیل دے روپ رنگ تے نین نقش نال سنوار کے حاصل کیتا۔

حوالے

- 1- گیان چند، ڈاکٹر، اردو کی نثری داستانیں، (کراچی: انجمن ترقی اردو پاکستان، 1969ء)، 18-
- 2- ابوالعجاز حفیظ صدیقی، کشف تنقیدی اصطلاحات، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1985ء)، 185-
- 3- احمد حسین قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، (لاہور: عزیز بکڈپو، 2002ء)، 354-
- 4- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1989ء)، 153-154-
- 5- میاں محمد بخش، سوہنی مہینوال، (جہلم: ملک غلام نور اینڈ سنز، س ن)، 15-
- 6- حمید اللہ ہاشمی، پروفیسر، سوہنی مہینوال، (لاہور: فضل شاہ پبلشرز، مکتبہ دانیال، س ن)، 1-
- 7- میاں محمد بخش، سوہنی مہینوال، 14-
- 8- میاں محمد بخش، سوہنی مہینوال، 18-
- 9- حمید اللہ ہاشمی، پروفیسر، سوہنی مہینوال، 99-
- 10- اختر جعفری سید، ڈاکٹر، حضرت میاں محمد بخش حیاتی تے شاعری، (لاہور: مقصود پبلشرز، 2007ء)، 290-
- 11- انور احمد اعجاز، ڈاکٹر، سوہنی مہینوال، (لاہور: نوید حفیظ پرنٹر، 2007ء)، 43-
- 12- میاں محمد بخش، سوہنی مہینوال، 146-
- 13- حمید اللہ ہاشمی، پروفیسر، سوہنی مہینوال فضل شاہ، 126-

- 14- میاں محمد بخش، سوہنی مہینوال، 17-
 15- حمید اللہ ہاشمی، پروفیسر، سوہنی مہینوال فضل شاہ، 28-
 16- اوہی، 32-
 17- میاں محمد بخش، سوہنی مہینوال، 16-
 18- حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی مختصر تاریخ، (لاہور: تاج بکڈ پو، 1992ء)، 213-
 19- حمید اللہ ہاشمی، پروفیسر، سوہنی مہینوال، 99-
 20- میاں محمد بخش، سوہنی مہینوال، 43-44-
 21- اوہی، 59-
 22- حمید اللہ ہاشمی، پروفیسر، سوہنی مہینوال، 189-
 23- اوہی، 31-
 24- میاں محمد بخش، سوہنی مہینوال، 44-46-
 25- اوہی، 38-
 26- حمید اللہ ہاشمی، پروفیسر، سوہنی مہینوال، 169-

ڈاکٹر حنا خان

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

احمد راہی دی کتاب ”ترنجن“، تحقیقی تے تنقیدی مطالعہ

Abstract:

Ahmad Rahi is one of the most prominent names in the tradition of modern Punjabi poem. He is quite famous for his unique thought, diction and expressions embedded with cultural norms of the Punjab. 'Trinjan' is the first collection of his poems published after Pakistan came into being. In this poetry collection he describes feeling, desires and gender related passions in a delicate and charming way. He portrays love, hatred, pains, sorrows, speculations, complaints, success and failure related to women. He is deeply associated with the soil which is obvious through his depiction of different characters pertaining to culture of the Punjab.

”ترنجن“ احمد راہی دا پہلا پنجابی شعری مجموعہ اے جیہڑا پہلی واری دسمبر 1952ء وچ چھاپے چڑھیا۔ ایہنوں پاکستان بنن مگروں چھپن والے پہلے شعری مجموعے دا اعزاز وی حاصل اے۔ ایہہ مجموعہ پیپلز پبلشنگ ہاؤس لاہور ولوں چھپیا۔ اوس ویلے ایہدی قیمت دو روپیئے رکھی گئی۔ انتساب وچ ایہنوں امرتا پریتیم دے ناویں لایا گیا اے۔ جد کہ کتاب دے مڈھ وچ ”اک دوگلاں“ دے سرناویں پیٹھ احمد ندیم قاسمی ایہں شعری مجموعے تے ایہدے شاعر بارے بھروسے لکھیتی اے۔ 12 دسمبر 1952ء نوں لکھی گئی ایس تحریر وچ ترنجن دے خالق بارے انج جانکاری دتی گئی اے:

”کجھ دناں توں لوک دیکھ رئے نے جے اوس دیاں تخلیقی طاقتاں نے
اپنے آپ نوں کھول کے پیش کرن لئی اک نویں راہ چن لئی اے۔ تے
اوس راہ تے اوس دی ٹور اپنی سوئی تے موئی اے جے پنجاب دے

لوک چوکنے ہو گئے نے، تے راہی دیاں نظماں پڑھن تے سنن توں
 بعد کہندے نے یارو ایس ساڈی پنجابی زبان دے وچ تاں بڑی
 مٹھاس تے لچک جے۔ ایہہ تاں بڑے بڑے رازاں تے بھیتاں نوں
 اپنے اندر سنبھالن دا حوصلہ رکھدی اے۔“ (1)

احمد راہی دی ”ترنجن“ دے ہن تیکر اٹھ ایڈیشن شائع ہو چکے نیں۔ دسمبر 1952ء مگر وچ
 ایہد اک ایڈیشن بھارت توں گورکھی لپی وچ اکتوبر 1954ء وچ شائع ہويا۔ ایسے ورھے دسمبر وچ
 ایہد تینا ایڈیشن پاکستان توں وی شائع ہويا۔ ”ترنجن“ دی اشاعت چوتھی واری 1959ء وچ ہوئی انج
 ایہہ سلسلہ ٹر چلیا تے وکھو دکھ ناشران نے اڈواڈ سمیاں وچ ایہدے کئی ایڈیشن کڈھے۔ 1983ء،
 1993ء، 2001ء، 2007ء تے بعد وچ وی ایہہ کئی واری چھاپے چڑھی۔ ایہدے بیک فلیپ اتے
 مشہور افسانہ نگار سعادت حسن منٹو دے وچارتے کرشن چندر دا احمد راہی ہوراں دے ناں لکھیا ہويا
 پنجابی وچ خط پیش کیتا گیا اے جیہڑا 23 مئی 1953ء دے روزنامہ ”امروز“ وچ شائع ہويا۔ سعادت
 حسن منٹو، احمد راہی دی ”ترنجن“ وچ شامل شاعری بارے اپنے وچاردا اظہار کردیاں لکھدے نیں:

”احمد راہی نے شاعر دی ہک وچ جنگلی کبوتران دے آلہنے نہیں
 پائے۔ اوس نے اونہاں آہنیاں دا ذکر کیتا اے، جیہناں وچ غریب
 وسدے نے..... ایہہ آلہنے خوبصورت تے گول مٹول تے پھر کن والے
 نیں، پر ایمان دی گل اے کہ احمد راہی دی زباناں ایہناں دا ذکر
 کے اک واری تے کالج بل جاندا اے۔“ (2)

انجے ای کرشن چندر ہوراں وی اپنے خط وچ احمد راہی دی ”ترنجن“ نوں نہ صرف بڑے
 ڈھکویں انداز نال سراہیا اے۔ سگوں اوہناں دے بقول تاں ”ترنجن“ نے اوہناں نوں پنجابی وچ خط
 لکھن تے مجبور کیتا۔ ایس خط وچ کرشن چندر ”ترنجن“ بارے اپنے وچاراں نوں انج پیش کردے نیں:

”تہاڈی کتاب ساڈے کول پہنچ گئی۔ میں تجھیا سارا پنجاب میرے کول
 چلیا آیا..... کدھرے سرہیوں دا ساگ پیا ہس دا اے، کدھرے
 ویہڑے وچ چرخہ گھوں گھوں پیا کردا اے تے کدھرے کوئی ککھی پاندا

سجاد حیدر دے بقول ترنجن، ایک "Running Theme" اے۔ ایہدی تخلیق کچھے جیہڑی کہانی اے اوہدے موجب "ترنجن" نوں مرتب کرن توں پہلاں اوہ نظم "ترنجن" تے ہور پنجابی نظماں تخلیق کر چکے سن۔ جیہڑیاں اوہناں کسان کا نفرنساں وچ پڑھیاں سن پر "ترنجن" نوں مرتب کردیاں اوہناں اپنی اوہ ساری شاعری مسترد کردتی جیہدے وچ مرد بولداسی۔ کیوں جے اوہناں موجب مردتاں ترنجن اُجاڑ دا اے، وساوندانہیں۔ انج اپنی شاعری نوں مسترد کرن دے نتیجے وچ اوہناں کول کجھ نظماں ای رہ گئیاں، پر کتاب وچ شامل کرن لئی مزید نظماں لوڑ بندیاں سن۔ ایس بارے راہی صاحب "ملاقات..... احمد راہی بیک مرز" وچ نوازنوں دسدے نیں:

"ایہہ دو نظماں میں اکو ویلے لکھیاں نیں" جے توں مرزا ہندوں رانجھیا" تے دوجی "جے نواں نواں امیاں نوں بور"..... ہن میں سوچیا کہ کتاب دی پہلی نظم تاں ہوگئی۔ "نواں نواں بور" تے آخری "جے توں مرزا ہندوں رانجھیا" وچکار لے صفحے خالی رہ گئے۔" (4)

فیر راہی صاحب نے زنانی دے کردار نوں سامنے رکھدیاں نظماں کہنیاں شروع کیتیاں۔ اوہ لکھدے نیں:

"میںوں خیال آیا کہ ایس طرح دا کوئی سلسلہ ہو سکدا اے کہ "ترنجن" باقاعدہ اک کہانی بن جاوے۔ ایس لئی میں باقاعدہ سوچ سمجھ کے شعوری طور تے نظماں لکھنیاں شروع کردتیاں تے میںوں یاد اے کہ ایس ویلے میں کوئی ویہہ بائی دناں وچ پندراں نظماں لکھ کے نویں سریوں کتاب پوری کردتی سی۔" (5)

دسمبر 1952ء وچ "ترنجن" دی اشاعت مگروں ایہدی کھ وکھالی دا پر بندھ وی کیتا گیا۔ ایس پراگے دی کھ وکھالی دی تقریب وی اُردو کتاباں دی کھ وکھالی تقریباں وانگوں شاندار سی۔ ایس اکھ دی پردھانی عبدالمجید سالک (مرحوم) نے کیتی۔ ایہناں توں وکھ مرحوم زیڈ اے بخاری، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر (مرحوم) تے کئی ہور سوجھواناں نے "ترنجن" تے احمد راہی دے حوالے نال گل بات کیتی۔ عبدالرؤف ملک ہوراں موجب ایس کتاب دا کھ وکھالی اکھ اونا ای شاندار سی جتا ایس توں پہلاں "دست صبا" لئی کیتا گیا۔ "ترنجن" پنجابی زبان وچ چھپن والی اجیہی لکھت اے جیہنے نہ صرف عوام وچ نامنا کھٹی سگوں

پڑھے لکھے طبقے وچ وی ایہنوں ہتھوں ہتھ لیا گیا۔ ایہدا ساریاں توں وڈا کارن ایہدے وچ موجود شاعری اے جیہدی اپنے اندر اک کشش رکھدی اے جیہدے وچ مبتلا ہوئے بغیر رہیا نہیں جاسکدا کیوں جے ایہدی بیہ لوک ریت اُتے رکھی گئی اے۔ ”ترنجن“ دی شاعری اپنے آپ نوں ہندی شاعری نال جوڑ دی دکھالی دیندی اے۔ ہندی شاعری وانگ ایہدے وچ وی جذبیاں تے سدھراں دا اظہار سوانی ولوں کردیاں ایہناں جذبیاں تے سدھراں دے اظہار لئی سدھ پدھرے تے کوئل شیداں دا ورتار اکیتا گیا اے۔ انج گیت رنگ دیاں ایہہ نظماں دلاں اُتے اثر پاؤندیاں نیں۔

”ترنجن“ وچ شامل نظماں دا مڈھلا موضوع عشق اے۔ عشق یا تے غزل دا موضوع رہیا اے یا فیروفا نہ شاعری دا۔ نظماں وچ ایہدو ورتار بہت گھٹ ای ہويا اے، پر احمد راہی ہوراں اپنیاں نظماں وچ ایہنوں بڑے نویکلے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ اوہناں دل دیاں دکھو دکھ کیفیتاں تے وارداتاں نوں سامنے رکھ کے گل کیتی اے تے نہ صرف زمانے دیاں تلخیاں دا ذکر کیتا اے سگوں حسن تے عشق دے سارے پکھاں دی ترجمانی بڑے سوہنے انداز نال کیتی اے۔ اتھے ایہہ گل وی واضح ہوندی اے پئی ایس ترجمانی وچ مفکراں والی ڈونگھیاں تے نہیں لہدی پر جذبیاں نوں ڈاہڈی خوبصورتی نال بیان کرن دا آہر ضرور کیتا گیا اے۔ احمد راہی ہوراں جذباتی حیاتی دے ان گنت معاملیاں نوں اپنیاں نظماں دا موضوع بنایا اے۔ اوہناں دا کمال ایہو اے پئی اوہناں ایجیہ موضوعات نوں نظم وچ بیان کیتا جیہڑے نظم دے ہے ای نہیں۔ دوجا ایہہ پئی ایہناں ہنڈھے ورتے موضوعات نوں بڑی مہارت تے کارگیری نال ورت کے نوں نکور بنا دتا اے۔

”ترنجن“ دا مرکزی کردار سوانی اے۔ راہی صاحب نے سوانی دے دکھاں، درداں، خوشیاں، غماں، سدھراں، جذبیاں، چاہواں دے نال نال اوہدیاں اخلاقی ذمے داریاں تے اوہدے اتے ہون والے ظلم تے زیادتیاں نوں اوہدی زبانی ای بیان کیتا اے۔ زبانی دی بے وسی تے اوہدے اندر ہون والی جنگ نے راہی صاحب نوں بڑا متاثر کیتا۔ اوہناں ”ترنجن“ نوں عورت دی زبانی لکھیا اے۔ احمد سلیم نال ہوئی گل بات وچ اوہ کہندے نیں:

”جدوں ترنجن آگئی تے میں ساری عمر عورت بن کے نہیں ساں لکھنا چاہ

رہیا۔ اوتھوں نکلتا چا ہوندا ساں پر اوہ کڑی مڑ مڑ کے آؤندی سی۔“ (6)

”ترنجن“ دی ایس ٹیاریاں بارے شریف کجیا ہی لکھدے نیں:

”اوس نے جوانی چڑھدی گڑی دا اندر لاسراپا (مہاندر) بیانیاتے انج
بیانیاتے کسے نوں اوس لیکے ٹرن دی ہمت نہ پئی۔“ (7)

احمد راہی ہوراں دی ”ترنجن“ دوھیاں وچ ونڈی ہوئی اے۔ ایہدے پہلے حصے وچ اظہار
دی شاعری اے۔ جیہدے وچ شامل نظاماں، لہڑ ٹیار دی اٹھدی جوانی دیاں محبتاں، سدھراں،
جذبیاتے احساساں نوں بیان کردیاں نیں۔ ایس حصے دا سرناواں راہی صاحب دے ایہناں
بولان نوں قرار دتا جاسکدا اے جیہناں وچ اوہ کہندے نیں:

جو پانی آج پتوں لنگھ دا
اوہ نہ اوندنا بھلکے،
پیڑی دا پور، ترنجن دیاں کڑیاں
فیر نہ پیٹھن رل کے، (8)

ساڈا عام وسیبا ایہو اے پئی بچپن توں چڑھدی جوانی تیکر دا عرصہ کڑیاں چڑیاں اپنے پیکے گھر
ہس کھیڈ کے تے ترنجناں وچ کم دے نال نال مستقبل دے سنے ویکھدیاں لنگھاوندیاں نیں۔ ایہناں
سفیاں تے رمز دیاں گلاں دا اظہار اوہ کم کردیاں ہونیاں گائے جاون والے گیتاں راہیں کردیاں نیں۔
سوہنے مستقبل تے محبوب دی اڈیک دے نال نال اوہناں نوں ایس گل دا وی دھڑکا لکیرا ہندا اے پئی
اوپنے باہل دا ویہڑا چھڈن مگروں شروع ہون والی حیاتی تے اوہدیاں اوکڑاں دے وس پے جانا اے،
مڑا ایہہ ویلا اک یاد بن جاوے گاتے فیر کدی وی سکھیاں نوں رل کے ترنجن وچ گیت گاؤن تے ہسن
بولن دا موقع نہیں لہندا۔ احمد راہی لوک گیتاں دے ایہناں کرداراں نوں ای اپنی شاعری دا موضوع
بنایا۔ ”ترنجن“ نوں پڑھدیاں انج جاچدا اے پئی راہی صاحب نے ایہدے وچ اک کڑی دی حیاتی
دے دکھ وکھ مرحلیاں نوں بیان کر کے پوری کہانی بیان کر چھڈی اے۔ ایہدی وضاحت ”سانجھ وچار“
وچ شامل مضمون ”احمد راہی دا ترنجن“ وچ دتے ایہناں وچاراں نال کیتی جاسکدی اے:

”احمد راہی دی کتاب ”ترنجن“ دے دو حصے نیں۔ ایہناں دوواں
ھیاں وچ اک ارتقائی وحدت دا احساس ہوندا اے..... ایہناں نظاماں
وچ اک داخلی اٹھان اے جیویں شاعر اک کردار نوں باقاعدہ تعمیر کر رہیا

احمد راہی ہوراں ”ترنجن“ وچ اک کردار نوں پیش کیتا اے جیہڑا ہر گھڑی ارتقاء دیاں منزلاں طے کر رہیا اے۔ انج ڈاکٹر اسلم رانا ہوراں دی ایس گل دا ثبوت ”ترنجن“ وچ شامل پہلی نظم ”نواں نواں بور“ اے جیہدے وچ اک جوان ہوندی کڑی دے اندر پنگھرن والے جذبے تے ایہناں جذبیاں وچ جنم لین والی ہلچل نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا گیا اے، ایس ہلچل دا احساس اوہدے لئی اوپرا اے۔ ایہہ ہلچل تے ایہہ اوپرا احساس اوہدے اندر آون والیاں تبدیلیاں دا ثبوت اے۔ جیویں امیاں نوں بور ہمیش لگیا نہیں رہندا انجے ای ویلا وی اکو طرح دا نہیں رہندا تے بیڑیاں نوں اک نہ اک دن ڈونگھے پانیاں وچ جانا ای پیندا اے:

اے ساہواں وچ سہیلیاں دے ساہواں دی ہواڑ
اے سہیلیاں ای چین تے سہیلیاں چکور
اے کنڈھیاں دے نال نال کھڑیاں نے بیڑیاں

اے دور بیڑیاں توں چھلاں دور دور (10)

انج ایس کہانی دا آغاز ہوندا اے، پر ویلا بدلن نال ایہہ احساسات تے جذبات وی بدلدے رہندے نیں۔ دل وچ نویاں نویاں سدھراں جنم لیندیاں نیں جیہناں دے کھلم کھلا اظہار دی تے ساڈا سماج اجازت نہیں دیندا، پر ایہہ سدھراں تے آساں گیتاں دیاں شکلاں وٹا کے مونہوں نکل ای پیندیاں نیں۔ انج جتھے پہلاں ساہواں وچ سہیلیاں دے ساہواں دی ہواڑ سی اتے سہیلیاں ای چین تے سہیلیاں ای چکور سن، اتھے ہن:

جوڑے وچ موتیے دے پھل پئے سجدے
گناں وچ مٹھے مٹھے گدے پئے وجدے
کھل جاندے بھیت لوک بھانویں لکھ کجدے
پھٹی ہوئی ایں توں کسے ڈاہڈے تکھے تیر دی

ککلی کلیر دی (11)

حنیف باوا اپنے مضمون ”راہی دی ترنجن وچ ٹیار“ وچ احمد راہی دی ”ککلی“ بارے لکھدے نیں:

”احمد راہی ہوراں نیں ایس نظم وچ لوک گیت دی ککلی توں کجھ
وکھری گل کیتی اے۔ احمد راہی ہوراں ایہدے وچ پنجاب دی جٹی

دے سہین، اوہدے رنگ ڈھنگ، اوہدے قدبت، اوہدی جوانی دے
سیک، اوہدے نویں نویں ہاسیاں نوں، پیار دے نگھ نوں بڑے سوہنے
اکھراں نال ساڈے سامنے لیا کھلاریا اے۔“ (12)

انج ایس جٹی ہیر دی جوانی چھلاں مارن لگ پئی اے۔ ہن اوہدی سوچ ماپیاں تے سکھیاں تیکر
محدود نہیں رہی سگوں کوئی ان ڈٹھاتے انجانا اوہدے سفنیاں دا مالک بن بیٹھا اے جیہدے بارے اوہ
آپ وی نہیں جاندی، پر جیہدے آون نال اوہدی حیاتی دا ویٹرا روشن ہو گیا اے۔ ایہدا اظہار اوہ انج
کردی اے:

سفنے وچ آکے اڑیونی
کوئی شرماں دے گھنڈ کھول گیا
میرا نرم کالج ڈول گیا (13)

فیر اوہ کہندی اے:

خورے اوہ کون اے، کیہڑا اے
جدے چن جیہے مکھ دے چانن نال
لٹ لٹ پیا کردا ویٹرا اے
سدھراں وچ سوچاں گھول گیا (14)

پہلاں جتھے دلاں وچ سدھراں داستا ستا شورسی ہن اوس ان ڈٹھے محبوب دے خیال پاروں
اوہناں سدھراں وچ سوچاں کھل گئیاں۔ ایہہ سوچاں مستقبل دیاں نیں جیہدے بارے اوہنوں آپ
وی کجھ نہیں پتا کہ کیہ ہون والا اے، پر اینا ضرور اے پئی پہلے جیہناں ساہواں وچ سہیلیاں سن اوہناں
ساہواں وچ اوس ان ڈٹھے محبوب نے ڈیرے لائے نیں۔ ایسے لئی ہن اوہدا دل وی ترنجاناں وچ نہیں
لگداتے اوہ کہندی اے:

اج ترنجانیں جی نہیں لگ دا اے
اج دل وچ توہنا وچ دا اے
پیاراں دا بھاٹر جگ دا اے
اوہدے ہاجھوں کجھ نہیں سج دا اے

جیہڑا ساڈیاں نیندراں کھسن لئی

چپ چاپ آیا تے اڈول گیا (15)

فیر اوہ ان دُٹھی، انجانی تے سفنیاں وچ چپ چاپ خاموشی نال آون والی ہستی حقیقت داروپ
وٹا کے سامنے آکھلندی اے تے ارماناں دی مالا اوہدے گل پادتی جاندی اے۔ جیہڑا ہان داوی اے،
اوہدرا رنگ وی چوڑے ورگا اے تے اکھاں وی مرگاں ورگیاں نیں۔ اوہ جدوں تک تک کے ہسدا اے
یا ہس ہس کے تگدا اے تاں اوس ٹیاردی حالت کجھ انج ہو جاندی اے:

میتھوں تکیا نہ جاوے

میتھوں ڈکیا نہ جاوے

دوروں دوروں پئی کھنگاں

نیڑے جاندی ہوئی سنگاں

اوہ بلاوے تے نہ بولاں

وچوں پکھی وانگوں ڈولاں (16)

راہی صاحب نے ایہناں بولاں وچ لہڑ ٹیاردی جھک تے شرم نوں بڑے سوہنے شبدان وچ
بیان کیتا اے جیہڑی ایجیہ موقعیان تے ویکھن نوں لبھدی اے تے جیہڑی پنجاب دی تہذیب، ثقافت
اتے ساڈیاں قدراں دا اہم حصہ وی اے، پراہیہ جھاک وی ہمیشہ نہیں رہندی سگوں پہلاں جیہدے
ول تگنا اوہدے لئی اوکھاسی ہن اوہنوں تکیوں بغیر رہنا ممکن نہیں رہیا۔ اوہدی ایس کیفیت دا اظہار ایہناں
شعراں نال بڑے چنگے طور تے کیتا جاسکدا اے:

راہواں تک تک تک تک تھک دیاں نہ

اکھاں اک دیاں نہ

ہن بناں ویکھنے دے رہ سک دیاں نہ

اوہدی تاہنگ تے نالے ڈری جگ دی

نمی نمی وا وگدی (17)

لکھت وچ جذبات تے احساسات دا بھرواں تے من کچھواں اظہار کسے وی شاعر یا لکھاری دا
خاص گن منیا جاند اے۔ کیوں جے ایہناں دا اظہار کرنا سوکھا کم نہیں۔ اتے جیکر گل زنانی دے

جذبیوں، احساسات تے من دیاں سدھراں دے بیان دی ہووے تاں کم ہور وی اوکھا ہو جاندا اے۔ زنانی دے پل پل بدلے جذبیوں نوں اوہے شدت تے کیفیت نال بیان کرنا جنے کھنے دے وس دی گل نہیں، پر ایس میدان وچ احمد راہی ڈاڈھے کامیاب وکھالی دیندے نیں۔ اوہناں زنانی دیاں دلی کیفیتاں تے ویلے دے نال نال ایہناں وچ آون والیاں تبدیلیاں نوں بڑی خوبصورتی نال بیان کیتا اے جیہڑا کسے مرد لئی ناممکن تے نہیں پر اوکھا ضرور ہوندا اے۔ ایہو کارن ”ترنجن“ اک زنانی دی ساری حیاتی دی تصویر پیش کردی اے۔

اساڈے سماج وچ مردنوں زنانی دے مقابلے وچ ہر لحاظ نال وڈیائی تے آزادی حاصل اے۔ اوہ جدوں تے جو کجھ چاہوے کر سکدا اے۔ اوہنوں نہ تے کسے قسم دی روک ٹوک اے تے نہ ای اوہدے توں کوئی پچھ کیتی جانندی اے۔ اوہدی مرضی اے اوہ جیہدے نال چاہوے پیار پاوے۔ مرد دے اجیسے رویے پاروں اوہنوں پنجابی شاعری وچ ”ونجارا“ تے اوہدے پیارنوں ”ونج“ آکھیا جاندا اے۔ جیویں ونجارے تھاواں بدل بدل کے وپار کردے نیں ایہو حال محبوب دا وی اے۔ ایسے لئی احمد راہی اپنی نظم ”ونج کرن ونجارے“ وچ ٹیاریاں نوں ایہناں ونجاریاں نال پیار پاون توں روکدیاں انج چیتا ونی دیندے نیں:

پہلاں ہس ہس لاندے

گوہڑیاں پاندے

ہس دیاں رس دیاں ٹیاریاں نوں

ہنجو آں دے وس پا کے

مڑڑ جاندا (18)

پیار دے راہ اوکڑاں بھرے ہوندے نیں۔ ایہناں راہواں اُتے ٹرنا آسان نہیں ہوندا۔ جیکر محبوب کچھ گھڑے وانگ ہون تاں ضرور دغا دے جاندا نیں تے ادھ واٹے چھڈ کے ٹر جاندا نیں۔ ایسے لئی نظم دے اخیر وچ اوہ ایس پیار دے راہ اُتے ٹرن والی ٹیاریوں کہندے نیں:

جے کرتوں جگر اتے کلنے

جے کرتوں ہیرے نے چٹنے

جے کرتوں راتاں نوں سورج

دن نوں لہھنے تارے
 تاں تیری مرضی ٹیاریے
 نی ٹیاریے
 ونج کرن ونجاریے (19)

احمد راہی موجب حیاتی بسر کرن لئی ہوندی اے گزارن لئی نہیں۔ ایہو کارن اوہ ٹیاریوں پیار دے اوکھے راہے پے کے اپنی حیاتی دے سکون نوں تباہ کرن توں روکدے نیں۔ کیوں جے راتاں نوں سورج تے دن نوں تارے تلاش کرنا ڈاڈھا اوکھا اے، پر جے رات دے ہنھیرے ونج سورج لہج جاوے تاں حیاتی دے ہنھیرے ہمیش لئی مک جاندے نیں تے ہر پاسے چانن ای چانن ہو جاندا اے۔ انج راہی صاحب منقی گلاں وچوں وی مثبت مطلب تلاش کردے نظریں آوندے نیں۔ لیہنوں اوہناں دا ذاتی تجربہ وی آکھیا جاسکدا اے، پر ایہدے ونج حقیقت دارنگ بہتا گوڑھا اے۔

استھے شاعر پیار دے راہ دیاں اوکڑاں تے ایس راہ تے ٹرن والیاں دیاں مصیبتاں دا ذکر کر کے مایوسی نہیں کھلارنا چاہندا سگوں ایہہ سبھ کجھ دن مگروں ”تاں تیری مرضی ٹیاریے“ کہہ کے اوہ غیر جانبداری دا رویہ ظاہر کردا اے۔ کیوں جے مقصد جنا وڈا ہووے گا اوہنوں حاصل کرن لئی اونیاں ای اوکھیاں تے پریشانیاں وچوں لنگھنا پوے گا۔ ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی ایہیہ جذبیاں بارے کہندے نیں:

”عام طور تے ایہو جیہے جذبے مایوسی پیدا کردے نیں، پر اتھے ای ویکھیا اے کہ اوہناں نے حیاتی دے دوویں پاسے آپنے سامنے رکھے نیں۔ دوراہ دا موازنہ کیتا اے۔ نتیجہ جیہڑا کڈھیا اے اوہ کسے لحاظ نال وی غم تے دکھ تھلے دیا ہو یا نہیں اے۔“ (20)

جیکر مقصد محبت دا حصول ہووے تے محبوب ونجاریاں ہار قول قرار کرن توں پہلاں سوواری سوچنا پیندا اے کیوں جے محبوب دا کوئی بھروسہ نہیں ہوندا۔ احمد راہی ہوراں دے بقول:

اج تے توں وی سر تے چاویں
 اکھیاں ونج بٹھاویں
 ایس دا کیہہ بھروسہ مینوں
 جے کر کل بھل جاویں

پنڈ پنڈ دا پانی پیویں
تیرا کیہہ وساہ (21)

بعض واری دل نوں بھادیں لکھاں وار سمجھایا جاوے، ڈرایا جاوے، پر چاریا جاوے، پر اوہ بندے دی اک نہیں سندا تے اپنی من مانی کردا رہندا اے۔ ایسے لئی اوکڑاں، پریشانیاں تے مصیبتاں بارے جانکاری ہوون دے باوجود دل دے ہتھوں مجبور ہو کے نہ چاہندیاں وی محبوب نال قول قرار کرنے ای پیندے نیں۔ ایس کیفیت دا اظہار نظم ”قول قرار“ وچ بڑے چچویں ڈھنگ نال کیتا گیا اے:

توں نہیں مڑدا
توں نہیں ٹل دا
توں نہیں سن دا
لے فیر ہتھ ودھا
اج توں قول ہو یا

تراں ڈباں گے کٹھے

جیاں مراں گے کٹھے (22)

احمد راہی ہوراں اپنی شاعری دی نیمہ لوک گیتاں اُتے رکھی اے۔ اوہناں دی ”ترنجن“ دی شاعری لوک گیتاں دے پچھو کڑ وچ لکھی گئی اے۔ اوہ اپنیاں ایہناں نظماں راہیں لہڑ ٹیاری دی جوانی دیاں لیلیاں، جذبیاں تے نویں جاگے شعور نوں کسے اک ٹیاری نال نہیں جوڑدے سگوں ایہنوں اجتماعی الیل داروپ دے کے پیش کردے نیں۔ راہتی صاحب نے تشبیہاں تے استعارے وی ساڈے وسیب تے لوک رہتل وچوں لئے نیں۔ جیویں ساڈی لوک شاعری وچ محبوب نوں ”ونجارا“ تے ”ٹھگ“ آکھیا جاندا اے۔ ایہہ شبد دل لے کے ٹر جاون دا تصور پیدا کرن لئی استعارے لئی ورتے جاندا نیں۔ راہتی ہوراں وی ایہناں استعاریاں دا ورتارا کھلے ڈلھے ڈھنگ نال کیتا اے کہندے نیں:

نماں نماں ہس کے

دور دور نس کے

دل ساڈا ٹھگیا (23)

فیر جدوں قول قرار وی ہو جاون تے دل وی ٹھگیا جاوے تاں ایہدا مطلب اے پئی دلاں

دے سودے ہو گئے نہیں تے جدوں دلاں دے دلاں نال سودے ہو جاندے نیں تاں اپنے آپ تے قابو پانا اوکھا ہو جاندا اے تے حال ایہہ ہوندا اے:

جدوں دلاں نال دلاں والے سودے ہو جان
 پیر پٹھے سدھے پین
 اکھاں جاگو میٹی ریہیں
 ان کہئی ..... ان سنی
 آپے بجھن، آپے کہن (24)

مڑا لیں بے قراری تے بے چینی ہتھوں دل گھبرانا شروع کر دیندا اے۔ بے چینی دی ایس کیفیت دا اظہار شاعر اک پیار پرچی کڑی دے مونہوں انج کر اوند اے:

کلا رہیا وی نہ جائے
 رل کے بہیا وی نہ جائے
 دُکھ سہیاں مزا آوے
 دُکھ سہیا وی نہ جائے (25)

پیار، محبت تے عشق ورگے رومانوی جذبے خیالاں دی پیداوار ہوندے نیں۔ اصل حیاتی وچ ایہہ سارا کجھ اونا سوکھا تے سہانا نہیں ہوندا جتنا خیالاں یا سوچاں وچ۔ ایہہ نویں نویں جو بن دے ان بھول جذبے نیں۔ جدوں شعور پکا ہو جاندا اے تاں ایہدے نال سماجی تے اخلاقی پابندیاں ذمے داری دے روپ وٹالیندیاں نیں۔ ذمہ داری دا ایہہ احساس اکثر رومانی سطح تے ایس معاملے وچ اگانہ ودھن توں ڈکدا اے۔ انج ایہہ احساس خوف تے ڈرو وچ بدل جاندا اے۔ ایہہ خوف تے ڈران ڈٹھے مستقبل تے اوہدے وچ پیش آون والے حالات توں جمد اے۔ اساڈے سماج وچ ماپے آپ ای جوان دھی دا ویاہ متھ دیندے نیں تے انج بنا چکھیوں دسیوں کڑی پیکے گھروں سوہرے گھر اپڑ جاندی اے۔ اوہنوں نہ تے اوتھوں دے لوکاں بارے کوئی جانکاری ہوندی اے نہ ای گھریلو حالات دی۔ اوہنوں کجھ پتا نہیں ہوندا پئی اتھے اوہدے اُتے کیہ گزرے گی۔ ڈاکٹر اسلم رانا موجب ایس معاشرتی پکھ نوں رومانی سطح اُتے روایتی عشق دے انجام دے حوالے نال وی پیش کیتا جاسکدا اے۔ جیویں ”ڈک لے شرارتی اکھیاں نوں“ وچ راہی صاحب انجام دے ایس خوف نوں انج پیش کر دے نیں:

اُٹھ دیاں واورولیاں وانگوں
اوندے دھوڑ اڈاندے
وسے ہوئے بدلاں وانگوں
دبے پیریں جاندے
ونجارے تے واورولے
پرت نہ پھیرا پاندے (26)

ایس کشکش دا کارن اوہ لوک ریت تے لوک داستاناں نیں جیہناں وچ پیار کرن والیاں دا
انت جدائی ہوندا اے۔ کیوں جے وصال تے وچھوڑا لازم و ملزوم نیں۔ ایہدا اظہار شاعرانج کردا اے:

اکو انت ہر اک قصے دا
جتاں بنیاں ہار
جیہڑے پہلاں قسماں کھاندے
پچھوں دین وسار (27)

ایہناں نظماں دی ترتیب شاعر نے شعوری یا غیر شعوری طور تے انج بنائی اے جیویں کوئی
ڈرامہ رچیا جاندا اے جیہدے وچ پہلاں تمہید بنھی جاندی اے تے نقطہ عروج توں ہوندا اوہ ڈرامہ
اپنے اختتام ول جاندا اے۔ ہن تیکر جیہناں نظماں دا ذکر کیتا گیا اے اوہناں وچ ایہہ کردار نقطہ عروج
یا اٹھان توں لگھدا ہویا اپنے انت ول جاندا نظر آوندا اے۔ مطلب پیار محبت دے جذبات معاشرتی
پچھوکرٹوں سامنے رکھدیاں اوس منزل تے اپڑدے نیں جتھے اوہناں دا واء حیاتی دیاں تھیتناں نال پیندا
اے۔ ایہہ اوہ ویلا ہوندا اے جدوں الھڑٹیار ویاہ کے اپنے سوہرے گھر اپڑدی اے۔ ہن اوہدیاں
سوچاں، سدھراں تے چاواں دا رخ بدل جاندا اے۔ ہن اوہنوں ویاہ توں پہلے دی حیاتی دیاں بہاراں
یاد آوندیاں نیں۔ جدوں اوہ بنا کسے روک ٹوک دے آزادی نال ہر کم کردی سی۔ ایس ویلے اوہدے
جذبے رلے ملے ہوندے نیں۔ ایہناں رلے ملے جذبیاں بارے ڈاکٹر اسلم رانا اپنے مضمون ”احمد
راہی دا ترنجن“ وچ لکھدے نیں:

”کدی ایہہ خیال آوندا اے پئی ساڈا الھڑاں دا پیار بیلیاں، جھناواں
تے تھلاں دی نذر ہو جاندا اے تے کدی اوہ کردار اپنے آپ نوں محبوب

یا اپنے گھر والیاں دے رحم تے کرم اتے چھڈ دیندا اے۔“ (28)
ساڈے سماج وچ ویاہ مگروں میاں بیوی دے تعلقات دی تصویر کجھ انج دی بندی اے:

تیرے رحم کرم تے چناں

پئی آل چپ چپتے (29)

فیروی کدی کدی پرانے سمیاں دی یاد اوہدی حیاتی وچ ہلچل مچا دیندی اے تے اوہ اوس ویلے
نوں یاد کر کے کدی روندی اے تے کدی ہسدی اے۔ ایہناں کیفیتاں نوں احمد راہی اپنیاں کئی نظماں وچ
بڑے متاثر کن انداز نال پیش کیتا اے۔ جیہناں وچ نظم ”جان والیا“، ”کلی“، ”نانوئیں تارے“،
”تیری یاد“ تے ”مینوں یاد رکھیں“ ورگیاں نظماں شامل نیں۔ نظم ”تیری یاد“ وچوں وگی ویکھو:

جے میں دُدھ رڑکاں

تیری یاد آوے

آ کے کرے چہلاں

ہن دس مینوں

تینوں یاد کراں کہ میں دُدھ رڑکاں (30)

ہن اوہ جو چاہوے کر لوے، پر اوہ ویلا پرت نہیں سکدا۔ جیہڑا کٹھیاں ہس دیاں کھیڈ دیاں
لگھیا سی۔ نہ ای محبوب/ونجارا واپس آسکدا اے۔ ہن اوہ رات کدی وی نہیں آسکدی:

جس وچ ستے ہوئے نے ساڈے

قولاں بھرے ہنجوتے ہاسے

جس وچ اک دوچے نوں اک مک

ہون دی، سونہہ سی پائی

مڑ اوہ رات نہ آئی (31)

حقی گل اے، قولاں قراراں نال کیہ ہوندا اے۔ ہونی دے کارے سارا کجھ اپنے نال لے
جانداے نیں۔ پیار وچ وچھوڑا دی آوندا اے۔ بڑے بھاگاں والے ہوندے نیں اوہ لوک جیہناں دا
پیار توڑ چڑھدا اے، پر اک گل ضرور اے پئی پیار وچ خواری ودھیری ہوندی اے۔ احمد راہی ہوریں
ایس احساس نوں اک پیار پرچی ٹیار دے مونہوں انج کڈھواندے نیں:

مٹیارو نی میرے بان دیو
 ترنجناں وچ موجاں مان دیو
 تسی حال مرے نوں جان دیو
 حال مرے توں ڈرنا نی
 اڑیو پیار نہ کرنا نی (32)

ایسے نظم ”پیار نہ کرنا“ وچ راہتی صاحب نے لوک قصیاں دے کرداراں تے اوہناں دے
 انت ول اشارہ کر کے پیار محبت توں باز رہن دی صلاح دتی اے۔ ایہدے راہیں اوہ پیار نہ کرن دی
 پریرنا دیندیاں کہندے نیں:

پیار کسے نوں راس نہ آوے
 مٹیاراں نوں زہر کھواوے
 تھلاں دی تپدی ریت پھکاوے
 ڈوہنگیاں پانیاں وچ لے جاوے
 ایس دے نال نہ ترنا نی
 اڑیو پیار نہ کرنا نی (33)

ایہناں شعراں وچ ہیر، سسی تے سوہنی دیاں مثالاں نوں بڑے لکے چھپے پر خوبصورت اندا
 زنال پیش کیتا گیا اے۔

انج احمد راہی اپنیاں نظماں وچ پنجابی لوک قصیاں دے کرداراں دا حوالہ دیندیاں مختصر شہداں
 وچ ڈونگھی گل کرن دافن وی رکھدے نیں۔ جیویں اک ہور نظم ”الھڑاں دا پیار“ دی دنگی ویکھو:

ساڈا الھڑاں دا پیار
 بیلیاں چہ کھیڈیا
 جھناواں وچ ٹھلایا
 تھلاں دیاں تپ دیاں ریتاں وچ کھڑیا
 ہیراں، سوہنیاں تے سسیاں دے جوڑیاں دا ہار
 ساڈا الھڑاں دا پیار (34)

احمد راہی پرانے خیالاں تے شبدان نوں انج وردے نیں پئی اوہ نوں نکور چا پن لگ پیندے
 نیں۔ جیویں ہیر، سسی، سوہنی تے اجیہے ہور کرداراں نوں ہور ناں لکھاریاں تے شاعران نے دی اپنیاں
 لکھتاں وچ ورتیا اے، پر راہی صاحب نے ایہناں وچ نوں جان پادتی اے۔ اوہناں دی ساری
 شاعری وچ پنجاب ہسد اوسدا تے گیت گاوندا دکھالی دیندا اے۔ راہی ہوراں دی شاعری دے حوالے
 نال افضل توصیف ”تماہی پنجابی ادب“ وچ شامل اپنے اک مضمون ”میںوں مرزا ہون دا چاء“ وچ اپنے
 وچاراں نوں انج پیش کیتا اے:

”احمد راہی سدا توں اک بھیت بھریا ناں لگدا سی۔ اوہدی نظم دیاں
 لفظاں وچ صدیاں دے مونہوں نکلے ہوئے لفظ گونج دے سنے جا
 سکدے نیں۔ ایسے طرح گیت نیں جیہناں اندر پنجاب گاؤندا۔
 اوہدیاں تشبیہاں دے مکھڑے کتے ہیر سلٹی جیسے کتے چنانہہ دی سوہنی
 ورگے۔ پڑھن والے دا تاثر بدل جاندا۔ پر خوشبو او سے طرح تازی
 رہندی اے۔“ (35)

جد کہ حسین شاد مہینہ وار ”ترنجن“ وچ شامل اپنے مضمون ”نمی نمی واوگدی“ وچ ایس حوالے
 نال لکھدے نیں:

”احمد راہی نے پنجابی شاعری دے ایہہ سارے وصف اپنی روح وچ
 اتارے تے فیروک داستاناں دے حوالیاں نوں نوں دنیا وچ پیدا ہون
 والے مسئلایاں نال جوڑ کے اک نواں روپ تے نوں خشبودتی۔“ (36)

ایہناں نظماں وچ اک خاص قسم دی داخلی وحدت نوں قائم رکھیا گیا اے جیہدے وچ بچپن
 توں جوانی تیکر دے جذبیاں دی ترجمانی کیتی گئی اے۔ جوانی اوہ دور اے جیہدے وچ بندہ محبت دے
 ڈونگھے سمندر وچ اُتر دا اے پر اپنے نصیباں نال ای پار لگدا اے۔ احمد راہی دیاں ایہہ ساریاں نظماں
 ایسے داخلی تے خارجی احساس تے حالت دا لفظی اظہار نیں۔ ایہناں نظماں وچ اوہناں نے پیار دے
 سچے اُلیل، احساس دی گرمی، زنانی دے نازک تے ملوک دلی جذبیاں، حسرتاں، اوہدی روح اتے
 واپرن والیاں حالتاں تے لاشعور وچ اٹھن والے طوفاناں تے ہنگامیاں دا سوہنا تے من وچ اُترن والا
 اظہار کیتا اے۔ ”ترنجن“ وچ شامل ہر نظم اگلی نظم نال اندر و اندری جڑی ہوئی اے۔ ایہناں وچ ہر پل

بدلے حالات تے بدلدیاں جذبیاں، امنگاں، سدھراں تے محرومیاں دا واضح اظہار لبھدا اے۔
 جذبیاں دا والہانہ تے خوبصورت اظہار احمد راہی دی شاعری دا خاصا اے۔ ایہدا کارن
 اوہناں دی حساس طبیعت وی ہو سکدی اے۔ ایسے پاروں اوہناں نوں محسوسات دا شاعر وی آکھیا
 جاندا اے۔ راہی صاحب دی شاعری وچ فکر دی تھاں انفرادی حیاتی دے نال نال داخلی تے محسوساتی
 پکھاں دی ترجمانی دارنگ گوڑھال لبھدا اے۔ سرفراز حسین قاضی ایس بارے کہندے نیں:

”احمد راہی دیاں نظماں وچ فکر گھٹ ملدی اے۔ کیوں جے انفرادی

زندگی تے داخلی تے محسوساتی پہلو آں دی ترجمانی اوہناں دا خاص انگ

تے رنگ اے۔ جیہڑی سوچ اوہناں کول لبھدی وی اے اوہ وی

محسوسات دی راہیں اجتماعی زندگی دی ترجمان بن کے سامنے آوندی

اے۔“ (37)

ایسے لئی احمد راہی عشق دی کیفیت تے ایہدے مراحل دا سوہنا نقشہ اپنیاں نظماں راہیں پیش
 کردے نیں۔ اوہ رومانی جذبیاں دے اظہار وچ آون والی جھک نوں وی اوہنے خوبصورتی نال بیان
 کردے نیں جنی خوبصورتی نال اوہناں عاشقاں دی بے باکی نوں بیان کیتا اے۔ فیر پیار دے راہ وچ
 آون والیاں انگلاں، پریشانیاں تے اوکڑاں دے نال نال وچھوڑے دی کیفیت نوں وی بڑے بھروس
 انداز نال بیان کردے نیں۔ کدھرے کدھرے اوہناں دا انداز تنبیہ یا نصیحت کرن والا وی اے۔ ایہی
 موقع تے انج لگدا اے پئی شاعر پیار کرن والیاں نوں آون والے سمے دے حالات، ایس راہ دیاں
 اوکڑاں تے پریشانیاں بارے دس کے اوہناں نوں چیتا وئی دے رہیا اے۔ نظم ”چناوے تیری چاننی“
 دے ایہہ بول ویکھو:

بدلاں دے وچ لکے ہوئے نے بجلی دے لشکارے

اکھیاں لا کے پچھتاویں نہ توں کدھرے مٹیارے

نی ایہہ ٹھگ وںجارے

لٹ لیندے کلیاں دیاں مہکاں پھلاں دی خشبو

نی او پھلاں دی خشبو

(38)

ایہہ کیفیت اوہوں جمہدی اے جدوں مرد اپنے سارے رشتیاں ناٹیاں نوں چھڈ کے کم کاریا

نوکری لئی اپنا گھر بار تے پنڈ چھڈ کے دور دراز دے سفر اے تے جاندا اے۔ نویاں تھواں تے نوں لوکاں نال میل جول ودھن پاروں پرانے سمبندھاں نال رشتہ کمزور ہو جاندا اے۔ اوہ نویاں رُجھاں وچ رُجھ جاندا اے، انج ماضی دیاں یاداں وی وسر جاندیاں نیں تے اوہ زنانی جیہڑی اوہدے لاریاں تے جھوٹھے وعدیاں دے آسرے تے اپنی ساری حیاتی اوہدے ناولی بیٹھی رہندی اے، کدی کدی محبوب دی تاہنگھ تے اڈیک اوہنوں ایہہ آکھن تے مجبور کر دیندی اے:

اساں دل دتا سی توں دھوکھا دے کے ٹر گیوں
 ساہنوں ساری عمر اں دا رونا دے کے ٹر گیوں
 کدی تیرے ساڈے وی تے ہون گے نتارے

نانوئیں نانوئیں تارے (39)

احمد راہی دیاں ”ترنجن“ وچ شامل ایہناں نظماں وچ جتھے پیار محبت دے جذبیاں دا خوبصورت بیان/اظہار موجود اے اوہتھے وچھوڑے دا احساس وی بڑا بھرواں تے متاثر کن اے۔ اوہناں دیاں اکثر نظماں ایس احساس نال بھریاں ہوئیاں نیں جیہناں وچ ”دھپاں چھانواں دی چکی وچ“، ”مڑ اوہ رات نہ آئی“، ”فریبا“، ”کچ دا چوڑا“ تے ”اکھیاں توں دور وسیندیا“ شامل نیں۔ ایہناں نظماں وچ اوہناں ہجر تے وچھوڑے دی کیفیت نوں بڑے من کھویں انداز نال بیان کیتا اے۔ جیویں پہلاں گل ہوئی اے پئی پنجابی ادب وچ محبوب نوں ونجارا وی آکھیا جاندا اے تے اوہدے پیار نوں ونجاریاں دے ونج نال تشبیہ دتی جاندی اے۔ احمد راہی ہوریں وی ہجر تے وچھوڑے دی کیفیت دے اظہار لئی ایہناں علامتاں نوں ای ورتدے نیں۔ اوہناں دی نظم ”فریبا“ وچ ایہدا ورتار بڑے سچے ڈھنگ نال کیتا گیا اے:

توں ونجارا

پیار دے وچ وی ونج کرن توں باز نہ آویں

دھوکھا دے کے

انگ انگ وچ درد وسا کے کتھے دھاپوں (40)

انج ای نظم ”کچ دا چوڑا“ وچ ایہناں وچھوڑیاں دی ماری ٹیاری دے مونہوں احمد راہی انج کہلواندے نیں:

کچا ساہنوں دے گیا نشانیاں کچھ دیاں
 کھل گیاں سچھے گلاں ہن جھوٹھ سچ دیاں
 پیاراں دیاں بھبھلاں چوں یاداں نوں پھرول نہ
 چھیڑ چھیڑ چکھلیاں گلاں جند میری رول نہ
 کچھ دیا چوڑیا وے (41)

ہجر دیاں سولائں جردی تے وچھوڑے دی اگ وچ سڑدی ٹیاریاں لکھ جتن کر کے وی اپنے ماہی،
 اپنے محبوب نوں منوں وسارن وچ ناکام ہو جاندی اے۔ کیوں جے مرد تے زانی وچ ڈھلا فرق ایہو
 اے پئی مرد بڑی جلدی ای سمبندھ جوڑ وی لیندے نیں تے سمبندھان نوں توڑن یا وسارن وچ وی
 اوہناں نوں بہتی دیر نہیں لگدی۔ جد کہ زانی نہ تے رشتے جوڑن وچ جلدی کردی اے تے نہ ای آسانی
 نال جڑے ہوئے رشتے توڑ سکدی اے۔ سگوں ایس معاملے وچ اوہ مرد توں بہت پچھے اے۔ اوہ ہجر
 دی کیفیت وچ محبوب نال گلے شکوے تے شکایتاں کر کے اپنے دل دا ساڑ گھٹاؤن دا چار تے کردی
 اے پر اوہوں منوں وسارن وچ کامیاب نہیں ہوندی۔ ایہدی مثال لئی نظم ”اکھیاں توں دور وسیندیا“
 وچوں ونگی ویکھو جیہڑی ایس ٹیاریاں بے وسی دا ثبوت پیش کردی اے:

بدلاں وچ لکیا نور
 وے ساہنوں چھڈ گیوں بناں قصور
 اکھیاں توں دور وسیندیا

دل توں وی ہو جا دور (42)

احمد راہی دی ”ترنجن“ وچ زانی دے دل دیاں گلاں، اوہدے چاء، سدھراں تے امنگاں،
 اوہدیاں محبتاں تے ناراضگیاں، اوہدے دکھ، درد تے تکلیفاں، اوہدے وہم، شکوے تے شکایتاں
 دے نال نال اوہدیاں ناکامیاں، نامرادیاں تے ہاڑے وی لبھدے نیں۔ جیکر ایہہ آکھیا جاوے پئی
 راہی صاحب نے زانی دے روپ وچ ”روح حیات“ نوں پیش کیتا اے تاں غلط نہیں ہووے گا۔
 ایہدی وضاحت شریف کجاہی ہوریں ”ترنجن ول اک جھات“ وچ انج کردے نیں:

”ایہناں نظماں وچ ظاہر اسانوں اک عورت دے دل دیاں گلاں

لبھدیاں نیں جیہڑی کدے کڑی سی تے وہندیاں وہندیاں جوان

ہوندی اے، پیار پابندی اے تے ناکام رہ کے ہاڑے کردی اے۔ پر
میرے خیال وچ راہی نے عورت دے ایس روپ وچ ”روح
حیات“ نوں پیش کیتا اے۔ روح حیات جس توں جماندروسدھراں
تے اُلا مراد نیں۔“ (43)

سدھراں دا بوٹا سدا ہریا بھریا نہیں رہندا۔ سگوں زمانے دی دھپ چھاں تے ہنھیریاں ایہنوں
ضرور متاثر کر دیاں نیں۔ جدوں دل ای سبجائے اداس ہووے تاں باہر لیاں خوشیاں تے بہاراں بے
فائدہ ہوندىاں نیں، جے کر دل راضی تے خوش ہووے تاں جگ دیاں پریشانیاں تے دکھ بندے نوں
نظر ای نہیں آوندے۔ ایس حوالے نال احمد راہی نے کیہ خوب آکھیا اے:

دل رووے تے سبجائے ترنجن
دل ہسے تے وسدا
ہس دے دل دے رنگ انوکھے

رودنا جگ وی ہس دا (44)

ہجر، وچھوڑے تے جدائی دے گیت لوک تے پنجابی شاعری لئی کوئی نویں نہیں۔ وچھوڑے
تے ہجر دیاں کئی صورتاں ساڈی پنجابی شاعری وچ نظر آوندیاں نیں۔ ایہناں وچوں وچھوڑا عاشقانہ
واردات توں پیدا ہوندا اے جدوں محبوب کسے کارن پاروں عاشق نوں چھڈ کے ٹر جاندا اے۔ دو جی
قسم دا وچھوڑا وہ اے جیہڑا ساڈی سماجی تے معاشرتی فضا پاروں کڑیاں نوں ویاہ مگروں ساری عمر
سہنا پیندا اے۔ ایہہ وچھوڑا اپنے مایاں، ویراں، سکھیاں، اپنے گھر تے پنڈ نال ہوندا اے۔ ایہناں
نال اوہدا سبب بندھ پہلاں وانگ نہیں رہندا۔ تہی قسم دا وچھوڑا یا وچھوڑے دی تہی سطح صوفیانہ ہجر تے
فراق دی کیفیت اے جیہنوں روحاں دا اپنے محبوب حقیقی نال ازلی وچھوڑا وی آکھیا جاسکدا اے۔
ایہدا ذکر کرنا ایس لئی وی لوڑیندا اے پئی ساڈے پنجابی شاعراں نے ایس ازلی وچھوڑے نوں بیان
کرن لئی مثالاں تے استعارے آل دوالے دے ماحول توں ای لئے نیں۔ احمد راہی وی ایسے
ریت نوں نال لے کے ٹر دے دکھالی دیندے نیں۔ اوہناں دی ”ترنجن“ ایس ریت دیاں مثالاں
نال بھری پئی اے پر احمد راہی دا اپنا رنگ، فکر، جذبہ تے خیال اوہناں نوں دو جے شاعراں توں دکھ
کردا وی دکھالی دیندا اے۔

حوالے

- 1- احمد راہی، ترنجن، (لاہور: الحمد پبلی کیشنز، اٹھویں وار، 2007ء)، 10۔
- 2- اوہی، بیک فلیپ۔
- 3- اوہی، بیک فلیپ۔
- 4- احمد راہی، ”ملاقات..... احمد راہی بیک مرز“، لسہراں، جنوری 1989ء، 73-74۔
- 5- اوہی، 74۔
- 6- اوہی، 56۔
- 7- شریف کنجاہی، پاکستانی پنجابی شاعری، (لاہور: محکمہ اطلاعات، ثقافت و امور نوجوانان حکومت پاکستان، 1999ء)، 43۔
- 8- ترنجن، 17۔
- 9- سعید بھٹا (مرتب)؛ سانجھ و چار، (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء)، 769۔
- 10- ترنجن، 20۔
- 11- اوہی، 22۔
- 12- حنیف باوا، ”راہی دی ترنجن وچ ٹیار“، پنجابی ادب، جنوری فروری مارچ، 2008ء، 74۔
- 13- ترنجن، 24۔
- 14- اوہی، 24۔
- 15- اوہی، 26۔
- 16- اوہی، 28۔
- 17- ترنجن، 32-33۔
- 18- اوہی، 29۔
- 19- اوہی، 31۔
- 20- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر، نویں نظم، (لاہور: عزیز پبلشرز، پہلی وار، 1987ء)، 55۔
- 21- ترنجن، 38-39۔

- 22- اوہی، 40۔
- 23- اوہی، 41-42۔
- 24- اوہی، 44۔
- 25- اوہی، 45۔
- 26- اوہی، 36-37۔
- 27- اوہی، 38۔
- 28- اسلم رانا، نوک پلک، (لاہور: ضیائے ادب، بار اول، ستمبر 1981ء)، 15۔
- 29- ترنجن، 61۔
- 30- اوہی، 75۔
- 31- اوہی، 83۔
- 32- اوہی، 90۔
- 33- اوہی، 91۔
- 34- اوہی، 52۔
- 35- افضل توصیف، ”میںوں مرزا ہون دا چاء“، پنجابی ادب، جولائی اگست ستمبر 2002ء، 52۔
- 36- حسین شاد، ”نئی نئی واء وگلدی“، ترنجن، اکتوبر دسمبر 2009ء، 21۔
- 37- نویں نظم، 55۔
- 38- ترنجن، 50۔
- 39- اوہی، 69۔
- 40- اوہی، 89۔
- 41- اوہی، 94۔
- 42- اوہی، 98۔
- 43- لسہراں (احمد راہی نمبر)، 26۔
- 44- ترنجن، 87۔

زینب مغیث

طالبہ

گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

مجلہ ”راوی“ دا پنجابی شاہ مکھی تے گور مکھی حصہ (مڈھتوں 1947ء تک)

Abstract:

Government College Lahore is an ancient and great educational institution. This institution has produced worthy and honorable personalities in every field of life. 'The Ravi' magazine of Government College Lahore is a fine proof of its spectacular literary traditions since 1906. The basic purpose of this magazine has always been to explore the creative skills of 'Ravians' and to provide their creative energies a path/direction. English was the editorial of the magazine 'The Ravi' from the very beginning. The publication of Punjabi Shahmukhi script was started from 1910, Urdu from 1911, Hindi from 1921 and Punjabi Gurmukhi from 1923. The scripts of Shahmukhi and Gurmukhi had been published in the Punjabi portion of 'The Ravi'. Editorials, stories, dramas, poems and 'ghazals' were included in these scripts. Punjabi section had regularly been published till 1947 and it was stopped after the creation of Pakistan. Then the separate editorial of Punjabi in 'The Ravi' was revived in 2016 again. Through this article, contribution of the magazine 'The Ravi' pertaining to Punjabi literature till 1947 have been analyzed.

گورنمنٹ کالج، لاہور (موجودہ جی سی یونیورسٹی، لاہور) پچھلے 153 سالوں توں اپنیاں شاندار تے جاندار روایتاں نال علم تے ادب دے طالبانوں نوں روشن تے چمکدے ستارے بنان وچ رُجھیا ہویا اے۔

گورنمنٹ کالج، لاہور پہلی جنوری 1864ء نوں قائم ہويا۔ ڈاکٹر لائبرٹون کالج دا پہلا پرنسپل مقرر کیتا گیا۔ پہلے پہل ایس کالج لئی راجہ دھیان سنگھ دی حویلی نوں کالج تے ہاسٹل لئی ورتیا گیا۔ (1) فیبر ایہہ کالج کئی ہور عمارتاں وچ عارضی طور تے قائم رہیا تے اخیر 1876ء نوں موجودہ عمارت بنائی گئی تے کالج مستقل طور تے استھہ منتقل ہو گیا۔ (2) گورنمنٹ کالج توں فارغ ہون والے طلبا تے طالبات نوں ”راویز“ آکھیا جاندا اے تے مئی 1907ء نوں سبھ توں پہلے گورنمنٹ کالج، لاہور توں فارغ ہون والے طلبہ نوں ایہہ اعزازی ناں دتا گیا۔ (3) گورنمنٹ کالج، لاہور دا موٹو ”سکھن دی لگن موٹو“ (Course to know) اے۔ ایسے پاروں ڈاکٹر لائبرٹون طلبا دی تعلیم و تربیت دے نال نال بہت ساریاں نصابی تے ہم نصابی سرگرمیاں انجام دیندے رہے۔ (4)

2002ء نوں ایس کالج نوں یونیورسٹی دا درجہ دے دتا گیا۔ گورنمنٹ کالج، یونیورسٹی وچ اج کل کئی نویں ڈیپارٹمنٹ وی قائم ہو گئے نیں تے پڑھیا راں دی گنتی 13,000 نالوں ودھ چکی اے۔ (5) **مجلہ راوی دا تعارف:**

مجلہ ”راوی“ گورنمنٹ کالج دیاں شاندار ادبی روایتاں دا مونہہ بولد اثبوت اے۔ ”راوی“ دا معیار اج وی اوہی اے جو اک صدی پہلاں اپنے آغاز ویلے سی۔ مڈھ وچ ”راوی“ نوں ریکارڈ لئی تے کالج دے خیر نامے دے طور تے ورتیا جاندا سی پر طلبا دیاں ذہنی صلاحیتاں نوں مد نظر رکھدیاں ہویاں ”راوی“ نوں ادبی مجلے دا درجہ دے دتا گیا۔ ”راوی“ دی اشاعت توں پہلاں 1900ء نوں "The Annual" شروع ہويا جیویں درج ذیل حوالے توں پتہ لگدا اے:

1900 June: A College magazine "The Annual" was started with P.S. Allen as editor. (6)

گورنمنٹ کالج دے میگزین "The Annual" نوں ریکارڈ دے طور تے ورتیا جاندا سی تے ایہہ سالانہ چھپدا سی۔ فیبر جولائی 1906ء نوں ”راوی“ دا پہلا شمارہ چھپیا جیہڑا 121 صفحاں داسی۔ 1908ء نوں سبھ توں پہلے ”راوی“ دی ادارت لئی اک طالب علم ایڈیٹر مقرر ہويا جیہدے توں نویں روایت قائم ہوئی۔ 1909ء نوں ”راوی“ موجودہ سائز وچ چھپنا شروع ہو گیا کیوں جے پہلاں ایہدا سائز چھوٹا سی۔ (7)

مجلہ ”راوی“ دے آغاز ویلے انگریزی زبان رائج الوقت سکے دی حیثیت رکھدی سی ایس لئی ایہدا ایڈیٹریل بورڈ وی شروع توں ای انگریزی سی تے سارا مجلہ صرف اک زبان یعنی انگریزی وچ ای

چھپد اسی۔ 1911ء نوں پہلی واری ایہدے وچ اُردو دے صفحے چھپے۔ 1919ء توں اُردو سیکشن انگریزی توں وکھ ہو گیا تے ایہدے پہلے ایڈیٹر معروف ادیب احمد شاہ بخاری پطرس بنے۔ ”راوی“ وچ ہندی (دیوناگری) لکھتاں 1921ء نوں چھپنیاں شروع ہوئیاں۔ پنجابی (شاہ مکھی) صفحات 1910ء نوں چھپنے شروع ہوئے سی تے حصہ اُردو دے نال ای پنجابی دے چند صفحے چھپدے سن۔ 1925-26 توں بعد پنجابی دے دو سیکشن وکھو وکھ شروع کیئے گئے۔ ایس توں پہلاں چند صفحے ای چھپدے سن۔ جد کہ پنجابی (گورکھی) رسم الخط نوں 1923ء نوں ”راوی“ وچ شامل کیتا گیا۔ 1947ء تیکر پنجابی شاہ مکھی تے گورکھی باقاعدگی نال چھپدے رہے پر افسوس پنجابی دے ایہہ دونوں حصے قیام پاکستان توں فوراً بعد ”راوی“ وچوں ختم کر دتے گئے تے ”راوی“ دے اُردو حصے نال ای پنجابی دیاں کچھ لکھتاں چھپدیاں رہیاں۔ (8) 2016ء نوں 69 سال دوبارہ ”راوی“ دی وکھ مجلس ادارت بحال ہوئی تے ”راوی“ دا پنجابی حصہ وکھرا کر دتا گیا۔

مجلہ ”راوی“ اپنے اندر ہر زبان تے ہر قسم دیاں ادبی تے تخلیقی کارنامیاں نوں سمیٹے ہوئے اے تے ایس مجلے دا بنیادی مقصد ہمیشہ راویز دیاں تخلیقی صلاحیتاں نوں نکھار کے اوہناں دیاں تخلیقی قوتاں نوں اک سمت تے جہت عطا کرنا رہیا اے۔

مجلہ ”راوی“ وچ حصہ پنجابی دا تعارف:

گورنمنٹ کالج (موجودہ جی سی یونیورسٹی، لاہور) دے مجلہ ”راوی“ وچ ایس کالج دیاں تعلیمی، ادبی تے تہذیبی روایتاں دی پوری تاریخ محفوظ اے تے ایس روایت نوں جی سی یونیورسٹی، لاہور دے طالب علم تے اساتذہ اپنیاں لکھتاں نال ہر سال بڑے اعتماد تے سلیقے نال اگے ودھا رہے نیں۔

مجلہ ”راوی“ دے اچ تیکر چھپے سارے شمارے گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور دی لائبریری وچ موجود نیں۔ مجلہ ”راوی“ نوں اک سو گیارہ (111) ورہے گزر چکے نیں تے ایہناں گزریاں ویلیاں وچ پنجابی لکھتاں دی تعداد نوں وی فروغ ملیا اے۔ جیویں مڈھ وچ پنجابی دے صرف تین چار صفحے ای شائع کیئے جاندے سن فیر ہولی ہولی صفحیاں دی تعداد وچ وادھا ہوندا رہیا تے 1947ء تیکر پنجابی شاہ مکھی رسم الخط دیاں لکھتاں دی تعداد ساڈھے چار سو توں ودھ تے گورکھی دی وی چار، ساڈھے چار سو دے نیڑے اے۔ (ایہناں لکھتاں دی تعداد گھٹ نہیں پر ضرور ودھ ہو سکدی اے)

”راوی“ وچ مڈھ یعنی 1910ء توں 1922ء تیکر صرف شاہ مکھی رسم الخط وچ چند صفحے

چھپدے ہونے سن پر 1923ء توں گورکھی دا پہلا صفحہ چھپیا تے اوس توں بعد دونوں رسم الخط دکھری مجلس ادارت نال چھپنے شروع ہو گئے تے ایہہ سلسلہ 1947ء تک جاری رہیا۔ پنجابی (شاہ مکھی تے گور مکھی) حصے دے مڈھ توں 1947ء تیکر دے مختلف شماریاں دیاں مدیریاں دی تفصیل ملاحظہ کرو:

- 1- مجلہ ”راوی“ 1923ء دے ایڈیٹر کپور سنگھ باجوه۔
- 2- مجلہ ”راوی“ 1925ء (جنوری، فروری، مارچ، اپریل، اکتوبر) دے ایڈیٹر شیر سنگھ گیانی۔
- 3- مجلہ ”راوی“ 1926ء (اپریل، مئی، جون، اکتوبر، نومبر، دسمبر) دے ایڈیٹر شیر سنگھ گیانی۔
- 4- مجلہ ”راوی“ 1927ء (نومبر، اکتوبر) دے ایڈیٹر کرشن سنگھ۔
- 5- مجلہ ”راوی“ 1928ء (مئی، اکتوبر، نومبر، دسمبر، جنوری، فروری، مارچ) دے ایڈیٹر کرشن سنگھ۔
- 6- مجلہ ”راوی“ 1929ء (جنوری، فروری، مارچ، اپریل) دے ایڈیٹر گیانی بلدیو سنگھ لوتھر۔
- 7- مجلہ ”راوی“ 1929ء (اکتوبر، نومبر، دسمبر) دے ایڈیٹر کپور سنگھ۔
- 8- مجلہ ”راوی“ 1930ء (جنوری، فروری، مارچ، اپریل) دے ایڈیٹر کپور سنگھ۔
- 9- مجلہ ”راوی“ 1931ء (اکتوبر، نومبر) دے ایڈیٹر کیسر سنگھ۔
- 10- مجلہ ”راوی“ 1932ء (مارچ، اپریل، نومبر) دے ایڈیٹر گوردیال سنگھ کھوسلہ۔
- 11- مجلہ ”راوی“ 1933ء (جنوری) دے ایڈیٹر گوردیال سنگھ کھوسلہ۔
- 12- مجلہ ”راوی“ 1933ء (فروری، مارچ، جون، اکتوبر، نومبر) دے ایڈیٹر گیان سنگھ۔
- 13- مجلہ ”راوی“ 1934ء (جنوری، فروری) دے ایڈیٹر گیان سنگھ۔
- 14- مجلہ ”راوی“ 1934ء (مئی، جون، نومبر) دے ایڈیٹر باوا بھوپندر سنگھ۔
- 15- مجلہ ”راوی“ 1935ء (فروری) دے ایڈیٹر باوا بھوپندر سنگھ۔
- 16- مجلہ ”راوی“ 1935ء (جون، جولائی، نومبر، دسمبر) دے ایڈیٹر باوا بھوجن سنگھ۔
- 17- مجلہ ”راوی“ 1936ء (مارچ، نومبر، دسمبر) دے ایڈیٹر باوا بھوجن سنگھ۔
- 18- مجلہ ”راوی“ 1937ء (جنوری، مارچ، اپریل، مئی، جون، اکتوبر، نومبر) دے ایڈیٹر گورچرن سنگھ۔
- 19- مجلہ ”راوی“ 1938ء (جنوری، فروری) دے ایڈیٹر گورچرن سنگھ۔
- 20- مجلہ ”راوی“ 1938ء (اپریل، مئی، جون، اکتوبر، نومبر، دسمبر) دے ایڈیٹر پریتم سنگھ۔

- 21- مجلہ ”راوی“ 1939ء (فروری) دے ایڈیٹر پریتم سنگھ۔
  - 22- مجلہ ”راوی“ 1939ء (مئی، جون، اکتوبر، دسمبر) دے ایڈیٹر جسپر سنگھ۔
  - 23- مجلہ ”راوی“ 1940ء (جنوری، فروری، مارچ، اپریل) دے ایڈیٹر چرن جیت سنگھ کیانی۔
  - 24- مجلہ ”راوی“ 1940ء (مئی، جون، نومبر، دسمبر) دے ایڈیٹر ست نام سنگھ ہتکاری۔
  - 25- مجلہ ”راوی“ 1941ء (فروری، مارچ) دے ایڈیٹر ست نام سنگھ ہتکاری۔
  - 26- مجلہ ”راوی“ 1941ء (مئی، نومبر) دے ایڈیٹر کرتار سنگھ باوا، گور بخش سنگھ۔
  - 27- مجلہ ”راوی“ 1942ء (جنوری، مارچ، اپریل، نومبر) دے ایڈیٹر کرتار سنگھ باوا، گور بخش سنگھ۔
  - 28- مجلہ ”راوی“ 1942ء (جون) دے ایڈیٹر اوتار سنگھ، گرچن سنگھ انتظار۔
  - 29- مجلہ ”راوی“ 1943ء (جنوری، فروری) دے ایڈیٹر اوتار سنگھ، گرچن سنگھ انتظار۔
  - 30- مجلہ ”راوی“ 1943ء (جون) دے ایڈیٹر پریتم سنگھ ناگی۔ زیندر سنگھ رندھیر۔
  - 31- مجلہ ”راوی“ 1944ء (نومبر، دسمبر) دے ایڈیٹر سدرشن سنگھ باجوه۔
  - 32- مجلہ ”راوی“ 1945ء (مئی، اپریل) دے ایڈیٹر گوراندر جیت سنگھ کیتھ۔
  - 33- مجلہ ”راوی“ 1946ء (جون) دے ایڈیٹر گوراندر جیت سنگھ کیتھ۔
- ایہناں شماریاں وچ شاہ مکھی (رسم الخط) دے 39 تے گورکھی (رسم الخط) دے 47 ادارے شامل نیں۔ حصہ شاعری وچ شاہ مکھی (رسم الخط) دیاں 121 تے گورکھی (رسم الخط) دی 220 آزاد تے معراناظماں، غزلاں، رُباعیاں، کوتا، کافیاں، گیت، سی حرفیاں شامل نیں۔ حصہ نثر وچ شاہ مکھی (رسم الخط) دیاں 146 تے گورکھی (رسم الخط) وچ 172 مختلف مضمون، کہانیاں، ڈرامے، مکالمے، انشائیے، چٹکے، وغیرہ شامل نیں۔

پنجابی شاہ مکھی لکھتاں دا تجزیہ

”راوی“ دے شاہ مکھی حصے وچ ادارے، شاعری تے نثر شامل ہوندى سی جیہدا مختصر تجزیہ درج

ذیل اے:

(1)۔ ادارے:

اداریہ (Editorial) توں مراد ایڈیٹروں لکھی جان والی تحریر اے۔ ایس تحریر وچ ایڈیٹریاں

مدیر اپنے دور دے مسائل یا واقعات نوں بیان کردا اے تے اپنے ذاتی تاثرات نوں وی ادارے وچ تھان دیندا اے۔ انج جتھے رسالے دی لوڑت تحت ادارے لکھیا جاندا اے اوہتے ادارے اک تاریخی دستاویز وی بن جاندا اے۔ ”راوی“ دے اداریاں دی مدد نال سانوں اوس ویلے دے گورنمنٹ کالج بارے لفظاں راہیں کئی تاریخی گلاں دا وی پتہ لگدا اے۔ ڈیڈھ سو ورھیاں توں ودھ عرصہ گزرن دے بعد وی گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور اپنیاں روایتاں نال ٹیسی تے وے۔ اکتوبر 1932ء وچ گوریال سنگھ کھوسلہ نے ایڈیٹریل وچ نویں آن والے منڈیاں تے گورنمنٹ کالج، لاہور دا گرمیاں دیاں چھٹیاں توں بعد دا منظر درج ذیل لفظاں راہیں پیش کیتا اے۔ ملاحظہ کرو:

”گرمیاں دیاں چھٹیاں دے بعد کالج کجھ نوں نوں نظر آؤندا ہے۔ ایس نویں پن دی وجہ صرف ایہہ نہیں کہ کالج تے ہاسٹل دیاں کنڈھاں تے سفیدی ہوگئی ہندی اے یاں بہت سارے نویں منڈے آگئے ہندے نیں۔ نویاں سفیدیاں تے نویاں شکلاں تاں ہونیاں ہی ہونیاں، ایہناں دا صرف ایہہ مطلب ہے کہ ہور کئی سالوں واسطے کالج دے ٹنن دا کوئی خطرہ نہیں۔ پراک ہور گل ہے جس کر کے کالج چھٹیاں دے پہلے توں کجھ وکھرا دسد اے۔ اوہ ہے ایہناں نویاں منڈیاں دے نویں طریقے اوہ ایس کالج دیاں رسماں توں واقف نہیں ہندے بھاویں کالج دے پراسپیکٹس وچ ایہہ تاں لکھیا ہندا ہے کہ منڈیاں کولوں اُمید کیتی جاندی اے کہ اوہ کالج تے ہاسٹل وچ جتھوں تک ہو سکے انگریزی زبان وچ گل بات کرن پر اپنا کافی نہیں۔ ایس لئی ضروری ہے کہ ایس مدرسے دے قاعدے کجھ نوں کجھ دیر لگ جاوے۔“ (9)

مئی، جون 1939ء دے اک ہور ایڈیٹریل وچ جسیر سنگھ باوا ”راوی“ دے ایڈیٹراں دیاں روایتاں تے تہذیبیاں وچ تبدیلی نہ آن بارے دسدے نیں:

”سانوں سردار پریتم سنگھ جی نے کن وچ آکھیا سی کہ راوی دے ہر ایڈیٹریل قلم پچھے ہو گزرے ایڈیٹراں دیاں روحاں کم کر دیاں ہن، راوی دی چال وچ کدی فرق نہیں پیندا۔“ (10)

فروری 1943ء دے ایڈیٹر اوتار سنگھ، گورنمنٹ سیکرٹری انتظامیہ ایڈیٹر ویل وچ پنجابی زبان دی ترقی واسطے لکھدے نیں:

”پنجابی کیوں اپنی کچھے ہے؟ پنجابیاں کیوں ایس نوں صرف گھر پان والیاں کپڑیاں دا درجہ دے رکھیا ہے؟ اس دا سبھ توں وڈا کارن مینوں تاں ایہو جا پدا ہے کہ ایہہ زبان ملک دے کم کار لئی ورتی نہیں جاندی۔ زبان دی ترقی لئی ایہہ ضروری ہے کہ حکومت دے کم کار وچ اس نوں ورتیا جائے۔“ (10)

(2)۔ شاہ مکھی شاعری:

حصہ پنجابی (شاہ مکھی) وچ 121 شعری نمونے موجود نیں تے ایہناں وچ زیادہ تر آزاد تے معراناظماں شامل نیں جیہناں وچ منافقت، انسان دوستی، دکھاں غماں دا ذکر، رشتیاں ناٹیاں دا ذکر، عشق مجازی توں علاہ عشق حقیقی دا ذکر وی کیتا گیا اے۔ رشتیاں ناٹیاں دے ذکر لئی نظم دی وگی ویکھو:

چھٹی وچ اسکول ہوئی چروکئی! لال نہ میرا مڑیا ڈاڈھی دُھپ اے
کیوں نہیں ہائے مڑیا سمجھ نہ آوندی! چنتا ایہو مینوں پئی اے ستاوندی (11)

نظماں توں علاوہ غزلاں، گیت، رباعیاں، کافیاں تے کوتا وی لکھیاں گئیاں نیں۔ اک کوتا وچ رب، حسن تے آدمی دا تعلق انج بیان کیتا گیا اے:

رب نے حسن بنا کے جگ وچ اپنی جھلک دکھائی
حسن ویکھ کے پریم اُملیا دل نوں چٹیک لائی (12)

(3)۔ شاہ مکھی نثر:

نثری حصے وچ مکالمے، ڈرامے، کہانیاں، مضمون تے انشائیے شامل نیں جیہناں وچ کسے شاعر دی شخصیت تے فن، اوس ویلے دے معاشرتی مسائل، رومانوی داستاناں دا ذکر، تعلیمی مسائل، پنجابی زبان تے ادب دی ترقی بارے مضمون لکھے جاندے نیں۔ چاند شرمانے پنجابی زبان بارے اک مضمون لکھیا جیہدی وگی ایسراں اے:

”جدوں کوئی پنجابی زبان وچ مٹھیاں مٹھیاں گلاں کردا اے مینوں ایس طرح گدا اے جویں کوئی صاف نزل آبشار نغے الاپ رہیا

ہووے یا کوئی بلبل پھل اُتے بیٹھا چپک رہیا ہووے،“ (13)

پہلے پہل راوی وچ چٹکے وی شامل کیستے جاندے سن۔ ملاحظہ فرماؤ:

”ساڈے کالج وچ اک نویں کلب بنی اے جس دا ناں ’پھنٹا پھٹ کلب‘ اے، اس دے ممبر بنن نال لٹک، منک، چٹک تے رفتار، گفتار، سگار دے پورے ماسٹر بن جائیدا اے۔ جس کسے نوں اس دا ممبر بنن دا شوق ہوئے اوہ ’راوی پنجابی‘ دا حوالہ دے کے شریمان جناب مسٹر بابو، لالہ شنگلو صاحب بہادر چودھری اسکوآر، بی۔ اے کمپاینڈ، آئسز لوج روڈ، ڈاک خانہ کتاب گھر توں مفت پراسپیکٹس منگا کے اپنا شوق پورا کر سکدا اے۔ پروکھنا بندے ڈاڈھے جے۔“ (14)

پنجابی گورکھی لکھتاں دا تجزیہ

پنجابی پاکستانی پنجاب تے انڈین پنجاب توں اڈکینڈا، امریکہ، یورپ تے پوری دُنیا وچ بولی جان والی زبان اے۔ پنجابی بولن والیاں دی گنتی کروڑاں وچ اے۔ پنجابی لکھن لئی پوری دُنیا وچ تن رسم الخط رائج نیں۔ رومن، گورکھی تے شاہ مکھی۔ انڈین پنجاب تے کینیڈا وچ گورکھی رسم الخط تے پاکستانی پنجاب وچ شاہ مکھی رسم الخط رائج اے۔ وڈتوں پہلاں دے پنجاب وچ ہندو، سکھ تے مسلمان کٹھے سن ایس لئی پنجابی دے دونوں رسم الخط ”راوی“ وچ شامل ہوندے سن۔ ”راوی“ دے پنجابی (گورکھی) حصے دا تجزیہ درج ذیل اے:

(1)۔ ادارے:

اداریہ مدیر لولوں لکھی ہوئی لکھت ہوندى اے جیہڑی کسے وی رسالے دے مڈھ وچ شامل ہوندى اے۔ پنجابی دے شاہ مکھی تے گورکھی حصے لئی دکھ دکھ ادارے لکھیا جاندا سی۔ اک گورکھی ایڈیٹوریل دے شاہ مکھی لپی انتر دی ونگی ویکھو جیہدے وچ پریتم سنگھ (ایڈیٹر) گورنمنٹ کالج نال محبت دا اظہار کردے نظر آندے نیں:

”جد ایس کالج آتے نال ہی ہوٹل آئے اسیں تاں سانوں ایہہ کدی

سفنے وچ وی خیال نہیں آیا سی جو ایس پریم دے سنگلاں وچ ہی بجھ

جاواں گے۔ اوول ٹاور، اپ تے ڈاؤن والیاں پوڑھیاں، لائبریری
(بھائیں، ایکسٹرا، کتاباں کدی پڑھیاں وی نہیں)، سائیکل سٹینڈ
(بھادیں نال ساڈا کوئی تعلق نہیں، کیوں جو ساڈے کول کوئی سائیکل
تاں ہے ہی نہیں) نہ ہی تمیزیم نال کیوں بے اسیں کدی ورزش کیتی
نہیں۔ ساڈے دل لئی کالج دی اک اک اٹ وچ اوہ جذبے بھرے
پئے ہن جو بے کدی امتحان سرتے نہ ہووے تاں ساڈے کوی بن
جاون دا ات خطرہ اے۔“ (15)

پریم سنگھ ایڈیٹوریل دے انت وچ بھائی ویر سنگھ جی دیاں اوہ لائنیاں لکھیاں نہیں جیہڑی
اوہناں نے کشمیر لئی لکھیاں سن: ”تیتھوں وچھڑن لگیاں ساڈا دل گھیریاں کھاوے۔“ (16)
(2)۔ گورکھی شاعری:

پنجابی گورکھی حصے دی شاعری وچ زیادہ تر آزاد تے معری نظماں لکھیاں گئیاں نہیں جیہناں
وچ زندگی، موت، عشق حقیقی، عشق مجازی ورگے موضوعات عام نہیں۔ نظم ”پریم کہانی“ دی وگی ویکھو:
”پریم دیاں گلاں / توں دسیں / میں سناں / میں کدی نہ تھکاں / ساری
ساری رات / جاگدی رہواں / فیروی نہ اکاں / میں گلاں سن دی سن
دی / اکھاں میٹ لواں / توں اٹھ کے چلا جاویں / مینوں ستی دیکھ کے /
میں اُبھروا ہے اٹھاں / جیویں ستا اٹھیا بال / لہھے اپنی ماں نوں / توں نہ
لہھیں / میرا دل دھرے کے / میریاں اکھیاں چ پانی / میں لبھاں اپنی
پریم نوں / اوہ کتھے / ربا اوہ کتھے۔“ (17)

ایس توں علاوہ رباعیاں، کوتاواں، غزلاں تے گیت وغیرہ لکھے ملدے نہیں۔ اک آزاد نظم
”جیون“ وچ جیون تے موت بارے دسیا گیا اے۔ وگی ویکھو:
جنم.....

بچپن..... بھولا پن، کھیل کد تے بے فکری

جوانی..... اُمنگاں، مدہوشی

بڑھپا..... غماں تے دکھاں دے کالے بدل

موت.....!!! (18)

(3)۔ گورکھی نثر:

گورکھی نثری حصے وچ کئی قسم دے مضمون، کہانیاں تے ڈرامے شامل نیں۔ مضموناں تے کہانیاں وچ اوس دور دے مسائل، شاعراں دے فکر و فن تے روزمرہ زندگی وچ ہون والے واقعات نوں بیان کیتا گیا اے۔ اک مضمون دی وگی ویکھو جیہدے وچ پورن سنگھ دی نظر وچ عورتاں دے حقوق تے اوہناں دی عزت بارے گل بات کیتی گئی اے:

”پورن سنگھ دیاں نظراں وچ استریاں توں ودھ کوئی چیز زیادہ ستکار
یوگ نہیں۔ استری رب داروپ ہے۔ ایہہ اک دیوی ہے جس دی پوجا
کرنی چاہیدی اے۔“

"The coming of woman brings with it the perfume of the
presence of God" (19)

بلھے شاہ دی شاعری اُتے لکھے مضمون دی وگی ویکھو:

”بلھے دے مذہب وچ غریباں نال ہمدردی کرنی تے اوہناں دا دُکھ
وڈا نا سبھ توں وڈا ثواب ہے۔ اُچے مندر تے ماڑیاں اُسارن کولوں
اک ڈھٹھے ہوئے دل نوں اُسارنا ودھ چنگا ہے۔ اس نے مسلماناں ول
اشارے کردے ہويا کہیا اے:

سانویں دے کے لوویں سوائی
ڈیوڈھیاں تے بازی لائی
ایہہ مسلمانی کتھوں پائی
ایہہ تہاڈے کردار..... (20)

پنجابی زبان بڑی مٹھی تے قدیم زبان اے تے بابا فرید ہوراں نے (جیہڑے پنجابی زبان
دے پہلے شاعر نیں) دین دی تعلیم نوں عام کرن لئی عام لوکاں دی زبان (پنجابی) نوں ذریعہ اظہار
بنا کے لوکائی دی راہنمائی کیتی۔

پنجابی ادب دا قیمتی خزانہ ”راوی“ حصہ پنجابی دی صورت گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور وچ

موجود اے۔ ایس مجلے وچ پنجابی ادب دی پوری اک صدی دی تاریخ محفوظ اے۔ بے زبان دے حوالے نال گل کیتی جاوے تے ساریاں لکھتاں دی زبان سادہ، نہایت آسان تے ٹھیٹھ ماجھی لہجہ اے۔ پنجابی بولن تے سمجھن والا بڑی سوکھ نال ایہنوں سمجھ سکدا اے پر گورکھی حصے وچ کئی جگہ ہندی تے سنسکرت دے الفاظ دا وی ورتارا کیتا گیا اے۔

مکدی گل ایہہ کہ گورنمنٹ کالج، لاہور (موجودہ جی سی یونیورسٹی، لاہور) 1864ء وچ اپنے قیام توں بن تیکر 153 ورہیاں دی مدت گزار چکیا اے تے گورنمنٹ کالج دی شان اج وی اوہی اے جیہڑی صدیاں پہلاں سی۔ گورنمنٹ کالج، لاہور نے جیہڑے ادبی تے تخلیقی کم کیتے نیں اوہناں نوں محفوظ رکھن لئی اک کم ہور کیتا کہ مجلہ ”راوی“ دا 1906ء نوں آغاز کیتا جیہدے پاروں بہت سارا ادب چھاپے چڑھیا تے محفوظ وی ہو گیا جیہدے توں اسیں اج وی لائبھ چک رہے آں۔

حوالے

- 1- ظہیر احمد، صدیقی، ڈاکٹر، تاریخ گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، (لاہور: گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، 2014ء)، 12۔
- 2- عبد الحمید، ایچ ایل اوگیرٹ، ہسٹری آف گورنمنٹ کالج، (لاہور: زین پرنٹنگ پریس، 1864-1964ء)، 14۔
- 3- ظہیر احمد، صدیقی، ڈاکٹر، تاریخ گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، 80۔
- 4- عبد الحمید، ایچ ایل اوگیرٹ، ہسٹری آف گورنمنٹ کالج، 4۔
- 5- اوہی
6. Sher Mohammad Garewall, *A History of Government College Lahore 1964-1989*, (Lahore: Government College, 1989), 163.
- 7- ظہیر احمد، صدیقی، ڈاکٹر، تاریخ گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، 77۔
- 8- نصیر ملکی، ”راوی دیاں چھلاں“، (لاہور: گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، 1964ء)، 10۔
- 9- گوردیال سنگھ، کھوسلہ، ”ایڈیٹوریل“، راوی، شمارہ (اکتوبر 1932ء)، 1۔

- 10- جسیر سنگھ، باوا، ”ایڈیٹوریل“، راوی، شماره (مئی، جون 1939ء)، 2-
- 11- ہر بھجن سنگھ، ہردم، ”ماں (نظم)“، راوی، شماره (فروری 1943ء)، 2-
- 12- نامعلوم، ”کوٹا“، راوی، شماره (فروری 1931ء)، 12-
- 13- چاند شرما، ”پنجابی زبان“، راوی، شماره (فروری 1931ء)، 1-
- 14- رانجھا، ”چٹکلے“، راوی، شماره (جون 1943ء)، 8-
- 15- پریتم سنگھ، ”ایڈیٹوریل“، راوی، شماره (اپریل 1929ء)، 3-
- 16- پریتم سنگھ، ”ایڈیٹوریل“، راوی، شماره (فروری 1939ء)، 2-
- 17- پ-س-ن، ”پریم کہانی“، راوی، شماره (جنوری 1940ء)، 16-
- 18- عبدالرؤف، جیون، راوی، شماره (جون 1940ء)، 12-
- 19- کرتار سنگھ، ”استری: پورن سنگھ دی نظراں وچ“، راوی، شماره (جون 1939ء)، 11-
- 20- ست نام، سنگھ ہتکاری، ”ہرمن پیارا ابھا“، راوی، شماره (جون 1940ء)، 6-

ڈاکٹر شفیق رشید

لیکچرار شعبہ پنجابی

گورنمنٹ ڈگری کالج برائے خواتین، ہائر بیڈیاں، لاہور

شاہ حسین تے عشق: اک ویروا

Abstract:

Shah Hussain is known for his 'Kafis' which are enriched with unique symbolism. Being composed on musical tunes, many of his 'Kafis' have been sung by famous singers. Being a sufi poet his presentation of love and its exploration has many underlying meanings. Myriad of references have been used in this article to explicate the poet as 'true lover'. His quest for ultimate love is obvious in his writings and makes him different from all other poets. As he comes in contact with love, he transforms into Madho Lal Hussain. This article would help readers to examine Shah Hussain's 'Kafis' with reference to treatment of love by the poet.

پنجابی زبان دے مہان کلاسیکی شاعر شاہ حسین ہوراں دی پنجابی ادب نوں سبھ توں وڈی دین ”کافی“ تے اوہدے اندر ورتیاں گئیاں علامتاں نیں۔ دو جے صوفی شاعراں دی طرح اوہناں دی کافی وچ وی صوفیانہ مضمون، مٹلاواں دی بندیا، ٹکڑ وٹڈا ورو دھ، سماج وچ پائی جاوے والی تفریق تے عام لوکائی دی حیاتی بارے بیان موجود اے پر اوہناں دا عشق ورتارا دو جیاں توں ڈھیر وکھرا جا پدا اے۔ عشق داناں ہی ایٹا سچا تے گن ونٹی اے کہ جیہدے متھے مڑھ جاوے اوہنوں فیر اکلیاں نہیں رہن دیندا، گل حیاتی سنگ بھاوند اے پر عشق تے عقل دو اڈو اڈ شکلاں نیں۔ ویکھیا جاوے تے انسان جھگڑا لو ہویا تے جھگڑے دا پھارا بہت کھلواں اے۔ سماج دی آپا دھانی، خلقت دا جوڑ، اجوڑ، ٹکڑ وٹڈ، ذات پات، چنگ منڈ، کھوا کھوئی، لوک پر لوک، سارا کجھ ہی ایہدے کلاوے وچ آجاندا اے۔ ایس جھگڑے نوں نیڑوں دا اک راہ جیہدا شاہ حسین نے ملیا اوہ راہ اے ”عشق“ دا، کہندے نیں:

راہ عشق سُوئی دا نکا، دھاگا ہووے تاں جاویں (1)

عشق دا وڈا گن عاجزی اے۔ عاجزی تے نمنا عشق بناں نہیں آندی، نیواں ہونا یا نیوں جانا یعنی دُوبے نوں اپنے نالوں اتم من لینا، عام حالتے سوکھا نہیں، سگوں انسانی سرشت دے اُلٹ اے۔ انسان نوں نیوندا اے عشق۔ ایس عشق دا دیدار کرن لئی پہنچے ٹنگ موڈھے تاں عشق دریا وچ لٹھنا پیندا اے جیہدیاں لہراں وچ آہیں دا بالن دُھندا پیا اے۔ جے عشق سمندر تے بھا نھڑ وی وچے، کپھڑا رُوپ وٹائیے۔

شاہ حسین ہوراں دی آکھنی، کیتی، کرنی، بھرنی سھے کجھ رب دے موہ نال رچیا ہویا اے۔ لوکائی دا موہ وی او سے عشق دی کڑی اے۔ جیویں لوکائی دا سا نھنھا کرب، لوکائی نال پیارا ایہہ سھے کجھ اکوازی سچ اُتے اُسریا اے۔ کائنات دی سبھ توں پہلی تے اخیر لی رہ جاوَن والی شے 'عشق' اے۔ شاہ حسین نوں میل تے برہوں دوواں حالتاں دی سار اے۔ عشق دُھندا ہی ایہناں دوواں حالتاں وچ اے۔ انسان جتا مرضی ترلا مار لوے پر ایہناں دوواں وچ گھمن گھیری بن کے رہ جاندا اے۔ عشق اک حالت داناں نہیں۔ ایس دُپھیڑ توں نکلن دا آہر ہی بندے نوں جیواندا اے۔ ایہہ آہر بندے نوں چھپے نہیں سدا اگے توں اگے اپنی ہک نال لائی اُردا اے۔ عشق تے ایس توں ملن والا دُکھ دوئی نہیں اکلتا پیدا کردے نیں۔

عشق دی ظاہری شکل کوئی نہیں اوہ اپنا رُوپ وٹاوی لوے تے وچوں عشق ہی پنگر دا اے۔ ہوئی جوازی حقیقت 'جیس نام دھرایا سچ'۔ عشق ہڈیں رچ جاوے تے درد پرتاں چیر کے باہر آوے تے سمجھو سکھ نوں سُنہیا کوئی نہیں۔ اپنے آپ نوں گوا کے دُوبے نوں اُلکنا ہی اپورن توں پورن دا سفر ہے۔ دُوج ہوئے گی تے مڈھ بنے گا۔ اُپورن میں تے پورن تُوں۔ اپنے توں لا دُوبے تاں اپڑنا۔ اکلتا میں نہیں۔ زرا میں ہی میں ہونا تے پورن نہیں۔ اک ایسی گھمن گھیری جیہڑی اپنے من توں جھلدی دُوبے تاں اپڑنے تے سکھ سینہالے چھپے اپڑے، اکلتا نوں ہوند وچ لیاندی اے۔ اُپورن توں پورن، دُوج توں اک ہونوں دا پندہ جیویں فیاض باقر کہندے نیں:

”یار دی طلب، یار نال ملن دی اُلیل، دوج دے بغیر بندے دے وجود

نوں ادھورا سمجھنا تے دوج دے بغیر میں دے نہ ہونوں دے مفروضے

اُتے قائم اے۔ پریم اسے دوج دے نال جڑن، ایس نال مل کے

پورا ہوں دی سدھر داناں اے۔“ (2)

شاہ حسین ایس نوں انج بیان کردے نیں:

تہناں نوں غم کیہا ، سائیں جیہناں دے ول

اک پل ججن جدا نہ تھیوے، بیٹھا اندر مل (3)

ایہہ سچ سماج وچ وکھو وکھری تھائیں اڈواڈ روپاں وچ اپنا آپ پچھانیں پھر دا اے تے اسیں

ایہدے چکھے لگ معنی پھر ولدے اپنا آپ بھالدے پھر دے آں، شاہ حسین کہندے نیں:

عشق فقیراں دی ٹوہنی، اک وست اگوچر جونی، اسان ہردم رب دھیوانا (4)

شاہ حسین نمنا زنائی کولوں اُدھار لیا تے ایس اُدھار دے تیج اپنا اندر باہر پھر ولیا۔ مادھو نال

عشق مجازی سی یا حقیقت دی اک کڑی، ایس رولے وچ پئے بناں عشق دے رنگ ول گوہ کر پئے تاں

ایس رنگ دوواں نوں اپنی ولگن وچ انج ولیا کہ اوہ وکھو وکھ ہونڈیاں وی اک ہو گئے۔ مادھو لال حسین

اک دوجے دے ناں دا ہی نہیں ذات دا حوالہ وی بن گئے، ایس عشق نوں بیان کرنا کوئی سوکھا کم نہیں،

آکھدے نیں:

وارے وارے جانی ہاں میں گھولی آں نی

جس ساجن دا دنیو تسیں مہنا، تیس ساجن دی گولی آں نی (5)

شاہ حسین دی کافیاں وچ لوکاکی دا سانجھا کرب انتاں تیکر دکھائی دیندا اے۔ آون والے ویلے

دی بے وساہی عشق پاروں یقین دی چھاں پیٹھ آون دے ترلے ماردی اے۔ جے اوہ کتن ٹننن دی

گل کردے نیں پونیاں وٹن، داج بناون کچھی بھرن یا داج بناون خاک، گور، مہر، ملک ..... تے ایس

پچھے رب دے ڈر یا خوف دا جذبہ گھٹ تے محبت ودھیری اے۔ دل ڈھنڈا ایسے پاروں اے جو اسیں

رب نوں راضی نہ کر سکے۔ اوہناں دی کافیاں وچ نرک، سورگ دا تصور نہیں اے۔ جے چنگے کم کرو

گے، نیک کماں پاروں کھٹی نامنا جھوں سورگ وچ جاؤ گے۔ کچھی نیک کماں توں وٹھی تے نرک دی

اڈیک رکھو، نہیں انج نہیں اے۔ رب نوں راضی کرنا اوہنوں اتم مندیاں اوہدے عشق وچ اپنی ذات

ورگے ذرے نوں اوہدے وچ رلانڈیاں ہورائیں نوں وی ایسے راہے آون دا ہوکا دتی جانڈے نیں:

پاویں گا دیدار صاحب دا ہور وی نیواں ہوئے

مندی ہاں کہ چنگی ہاں، بھی صاحب تیری بندی ہاں (6)

شوہ راون دی ریت نہ جانی، اِس سُنَّے ترناپے

کہے حسین سہاگن سواى، جاں شوہ آپ سنجاپے (7)

اوہ صرف نیون دی گل کردے۔ اوہناں نوں پک کہ نیوں جاون نال کچھی سکھنی نہیں وڈنی آپ بھرنی۔ نیواں کون ہوئے گا؟ جو عشق وچ پُرو پُور، جیہڑا نیوں کے حیاتی لہسن ٹُریا اوہ موریوں لنگھے گا دروازیوں نہیں، عشق نیواندا ہی تے اے۔ عشق دی وڈی شان امبروں لاہ کے دھرت تے سٹنا فیر اُچا کھلو کے اُچے اُچے ہاسے ہسنا۔ بھوانیاں کھاندا بندہ گل حیاتی نہیں سنجھل سکدا، نہ سنجھل سکدا اے نہ آکھ سکدا اے:

اصلی عشق مِتراں دا ایہا، پہلے مار مُکاون دیہا

سہل نہیں اوتھے لاون نہیا، جے لایو تاں کسے نہ کہو وو (8)

تسین ذرا اودھاناں زرا 'حُسن' تے فیر 'شاہ حُسن' سد کے دیکھو۔ حُسن ناں وچ کوئی درد، کوئی موہ دل دیاں درداں بھرے راگاں نوں نہیں چھیڑدا۔ کوئی اجیہا بھارا جیہڑا شاہ حُسن دے اکھراں سر تے چایا ہوئے یا فیر مادھو لال حُسن۔ دُوئی توں اک ہوون دا سفر۔ شاہ حُسن تے مادھو دے ان ہوند توں ہوند دے سفر دی اک کڑی۔ چھو بھگت نے حُسن دے ناں نال 'شاہ' بھادیس کھیڑے پھولن پاروں جوڑیا ہووے (9) پر مینوں تاں ایہہ رمز حُسن نوں اوبدے عشق وچ تڑو کدے سُو لاں تے آپیں پاروں ہی اوہنوں 'شاہ حُسن' بناندیاں جانی:

آکھ نی مائے، آکھ نی، میرا حال سائیں اگے آکھ نی

پریم دے دھاگے، انتر لاکے، سُو لاں سیتی ماس نی (10)

مائے نیں میں کینوں آکھاں! درد وچھوڑے دا حال

دُکھاں دی روٹی، سُو لاں دا سالن، آپیں بالن بال (11)

اپنے آپ نوں ڈرے نالوں وی پینا سمجھن والے حُسن وچ عاجزی تے نمانتا ہی اوہنوں عشق دی اُچی گدی تے بٹھاندی اے۔ پر عشق ولوں نکرن والی ایہہ وڈیائی اوہنے اپنی ذات لئی کدھرے نہیں وڈیائی۔ اوہنے حُسن فقیر، حُسن جولابا، حُسن نمانا ورتیا۔ ایہہ سبھ وی ملامت دے ای رنگ نیں۔ شاہ حُسن نوں اکبر نے سُو لی نہیں ٹنگیا۔ 'انالہق' تے 'میں ناہیں سبھ توں' دوویں اکورمز دیاں پرتاں نیں۔ پر

حُسنِ تے فتویٰ نہیں لگا۔ حُسنِ دی رمانتا اوہنوں بچا گئی۔ پر بچ کے وی حُسنِ امر ہو یا۔ ہمیش لئی جی گیا، کہندے میں:

اک شاہ حُسنِ فقیر ہے، تُسیں آکھو نہ کوئی پیر ہے
اساں کوڑی گل نہ بھاوندی (12)

عشق دے در آ، کر آہیں، منصور قبولی سُولی (13)

شاہ حُسنِ دیاں کافیاں وچ درد ہر وار اک نویں جُون ہنڈاؤندا، نواں رنگ پرتاؤندا اے درد بھوویں سماجی کرب دا ہووے، نگر و نڈا، کاگ دیاں ٹھونگاں دا، قاضی، ملاواں دے فتویاں دا، خاک گور دا، کتن دا، سوہرے پیکیاں دا پر اوہدا سوما کو ہی اے۔ ایہہ پیر کدھرے مٹھی ہو جاندی اے تے کدھرے اندر باہر ساڑ سواہ۔ درد اوہناں دی کافیاں وچ آپ بولدا اے۔ دھروہ کبھڑا وی ہووے اوہدے ٹانڈے ینہہ تے ہی مُکدے نہیں کیوں بے ایس بناں دو بے دی پیر نوں سہی کیتا ہی نہیں جا سکدا۔ اوہناں دی شاعری بلکھاں تے آندیاں رگاں وچ دھمال پاؤندی اے تے ایہدے گھنگھر و ہوک راہیں وجدے میں، جیویں:

نی سیو! ایسین نیناں دے آکھے لگے

جہاں پاک نگاہاں ہونیاں، کہیں نہ جانے ٹھگے

کالے پٹ نہ چڑھے سفیدی، کاگ نہ تھیندے بگے

شاہ حُسنِ شہادت پائیں، مرن جو متراں اگے (14)

بے اوہ فقیراں دی لوئی نوں لوکا ئی دی چٹی چادر نالوں اُچا مُتھدے میں، ڈھڈا آپھرن والے تے ٹھونگے مارن والیاں دی بندیا کردے میں، بے اوہناں دے مصرعیاں وچ لعنت، ملامت و کھالی دیندی اے تے ایس ملامت وچ اک آس اک امید وی لشکدی نظر آندی اے، اپنا آپ مُکا کے اپنا آپ جیوانا۔ اوہناں نوں ملامت یا علامت امر نہیں کیتا، عشق کیتا۔ علامت عشق پاروں امر ہوئی۔ جیہناں علامتاں کچھے صدیاں بدھی کہانیاں جُویاں ہوون اوہ کہانیاں کسے اک ویلے وچ آکے علامت دا رُوپ کیویں وٹالیا؟ کیدو، کاگ، چرخہ، رانجھا، ہیر، ایہناں علامتاں تے تمثیلاں نوں حرکت وچ لیاون والی شے سی عشق۔ ایہناں کرداراں علامتاں دا رُوپ وٹایا عشق پاروں، شاہ حُسنِ ہوراں عشق دی اکھ

نال ویکھیا تے کیدو، کاگ نوں بُریاں جاتا، کافی ونڈ تے ٹکرونڈ اُتے بھوندے، ٹھونگاں مار دے کاگ تے رانجھے دے عشق وچ نماز حیاتی نیتی کھلوتی ہیر۔ عشق دی انتہا ایس توں اڈ ہور کیہ ہوسکدی اے، لاچارگی، نمانتا، دُکھ جھوگدی حیاتی جیہدے چاروں کنیاں وچوں درد نچڑدا ہووے۔ جیہنے پیڑ پراگا سر تے چایا ہووے سبھے کجھ نیتی اکھ نال ویکھیاں وکھالی دیندا اے عاجزی تے انتہاں دے درد نوں ذرا ایہناں مصرعیاں وچ پھرول کے ویکھو:

شاہ حسینِ پیا در اُتے، جو کر پوے قبولی (15)

جے کوئی خبر مِتراں دی لیاوے، ہتھ دے دینی آں جھلے
راتیں درد، دیہناں درماندی، گھاؤ مِتراں دے اُلھے (16)

علامت وی عشق دا ہی اک کچھ اے۔ اپنے آپ نوں ظاہری نظرے بندیاون تے جھنڈیاون
لوکاکی دی تھوٹھو تے تاڑیاں مارن، جگ دا ہاسا، سبھے کجھ عشق دے راہ دیاں اوکڑاں نہیں راہ نوں
نیڑن تے سوکھیاون دے کارے نیں:

کئیں بانھے دی مولى حسینا! توں کئیں بانھے دے مولى (17)

رکت گُن لکسیں گی شوہ نوں پیاری (18)

کہے حسین فقیر سائیں دا، در تیرے دی گنتی آں (19)

اوہناں دی ساری شاعری دامدھ عشق اُتے اُسر یا اے۔ ایسے عشق تھانیں اوہناں جگ عُبّار
اندر عشق دا دیوا بالیا ہی نہیں اوہدی پالنا وی کیتی۔ اوہناں دے عشق نے ہر تھان تے نویں رُوپ وٹا
کے گل کیتی اے کدھرے ملامت راہیں، کدھرے علامت راہیں۔ ایسے دیوے دی لو اوہناں نوں
اجیہا چاننا دتا جیہدی لو وچ اوہناں دا سوچ مہاندرا اج تیکر لٹک رہیا اے تے اوہدی نگھ لوکاکی اج
وی مان رہی اے لکھ چارے کر لئو وسارن دے وِسرن دے پر اوہدی مہانتا نوں خیر نہیں۔ جیہنوں
مہانتا ہی عشق پاروں ٹکری ہووے اوہدے لعن طعن، پھنکار ملامت نوں خارجی طور تے قبولیا جاسکدا
اے، داغلی طور تے نہیں شاہ حسین ہوراں دا عشق درگاہ تے بلدا اوہ دیوا اے جیہدے ولوں کنڈ کر کے

نہیں ٹر یا جاسکدا۔

سوٹا رُپا سبھ چھل ویسی، عشق نہ لگدا لیہا
عشق فقیراں دا قائم دائم، کبھو نہ تھیوے بیہا (20)

حوالے

- 1- شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، مرتب۔ محمد آصف خاں، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2014ء)، 62۔
- 2- فیاض باقر، ”سُرت دی سوئی پریم دے دھاگے“، پنجابی ادب، جلد 28، شمارہ 3، 4: 10۔
- 3- شاہ حسین، 88۔
- 4- شاہ حسین، 172۔
- 5- شاہ حسین، 84۔
- 6- شاہ حسین، 121۔
- 7- شاہ حسین، 68۔
- 8- شاہ حسین، 99۔
- 9- سید علی جلاپوری، ملامتی روایت تے شاہ حسین، سعید بھٹا، مرتب۔ سانجھ وچار (لاہور: اے۔ ایچ۔ پبلشرز 1997ء)، 433۔
- 10- شاہ حسین، 175۔
- 11- شاہ حسین، 161۔
- 12- شاہ حسین، 168۔
- 13- شاہ حسین، 90۔
- 14- شاہ حسین، 70۔
- 15- شاہ حسین، 90۔
- 16- شاہ حسین، 128۔

17- شاہ حسین، 90-

18- شاہ حسین، 94-

19- شاہ حسین، 56-

20- شاہ حسین، 104، 105-

☆☆☆

ڈاکٹر کرامت علی مغل

اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی

گورنمنٹ اسلامیہ کالج، ریلوے روڈ، لاہور

سوانیاں دے چو نوئیں شعری پراگیاں دا تجزیاتی مطالعہ

Abstract:

In the present era poets and poetesses are contributing their verse in the Punjabi literature quite enthusiastically. Significantly, poetesses are depicting their inner feelings as well as current norms of society through their verse. In some spheres of poetry they seem bolder than poets. In this article, poetry books of poetesses written from 2015 to 2018 have been analyzed in terms of novel ideas, diction, feminism and mastery.

ساڈے دیس وچ سوانیاں دی گنتری آبادی دا ادھے توں ودھ حصہ اے ابھی وجہ اے کہ سوانیاں دی ہر کھیت وچ رلت کر کے ای سماجی تے ملکی ترقی نوں ممکن بنایا جاسکدا اے۔ سوانیاں دے حقاں تے فرضاں دے نال نال اوس دیاں ذمے داریاں وی ودھ گئیاں نیں۔ ہور ناں کھیتراں دی طرح سوانیاں نے ادب دے ہر کھیت وچ وی اپنا آپ منوایا اے۔ پنجابی شاعری وچ وی اوہناں دا دان بہت تگلڑا تے بھرواں اے۔ ایس کھیت وچ سوانیاں نے اپنا آپ کیوں منوایا اے، ایس دا اندازہ اجوکی لہر دی سوانیاں دی کیتی ہوئی شاعری توں ہوندا اے۔ ایس مضمون وچ ایس سوانیاں دے 2015ء توں 2018ء وچکار چھپے شعری پراگیاں دا تجزیاتی مطالعہ پیش کراں گے تاں جے اوہناں دے خیال، زبان، تکنیک تے شعری مہارت تے چانن پایا جاسکے۔

”شاملات“ نسرین انجم بھٹی ہوراں دا شعری پراگا اے جو اوہناں دی وفات مگروں چھپیا اے۔ ایس پراگے وچ گل بیاسی نظماں نیں۔ اک توں اک ودھ سوچ تے فکر دا پہاڑ لئی کھلوتیاں

نظماں، ایہہ اوہ نظماں نیں جیہڑیاں قاری نوں سوچ دے نوں زاویے دیندیاں نیں۔ اج دا انسان جیہڑے کرب تے دُکھ دی پَند چُکی پھر دا اے اوس نال اوہرا جیون کئی مسئلیاں دا شکار ہو جاندا اے اوہ دکھ وکھ ذہنی تے نفسیاتی روگاں نال اپنا جیون بتیت کرن لگ جاندا اے۔ نسرین انجم بھٹی ہوراں کول جیہڑا اندر دا کرب اے ایہہ اوہناں دے کلام وچ ہر تھاں تے محسوس کیتا جاسکدا اے۔ ایہہ اصل وچ اج دے انسان دا ای کرب اے۔ اج دا اوہ انسان جو سوچدا اے، فکر کردا اے، اپنے آل دوالے نوں بدلنا چاہندا اے اوس نوں اچھیاں اوکڑاں دا ساہمنہ تاں کرنا ای پیندا اے۔ شاعرہ کول جتھے نوں فکر تے سوجھ بوجھ اے او تھے اوہناں کول گزرے ہوئے ویلے دی گل وی اے، اجوکے ویلے دا وین وی اے۔ ایس دے نال نال آون والی بھلک بارے وی گلاں موجود نیں۔ نسرین انجم بھٹی نے ”بُکل دے وچ کون؟“ ورگی نظم لکھی جیہدے وچ ’گنڈھری بنھ سوالاں دی‘ دا ذکر اے تے ایس طرح دے سوالاں دا جواب لکھدیاں ہویاں ای اوہ نظماں دا خنکار بنائی جاندا ہے مصرعے کہندیاں نیں۔ کدھرے اوہ مارو ہڑ حیاتی لگھدی پک پک ڈکے راہ دی گل کردیاں جیون دے کئی روپ پڑھنہاراں اگے لیا رکھدیاں نیں۔ اجوکے دور وچ جے لکھاری نے عام جیون دی گل نہیں کیتی تاں اوس نے ایس دھرتی واسیاں واسطے نہیں لکھیا، سگوں اوس نے اجیہی دُنیا وسائی جہڑی کدھرے وی نہیں اے۔ نسرین انجم بھٹی ہوراں حیاتی نوں بہت نیڑیوں ویکھیا اے۔ ”بھیت“ نظم ایس پرانے دی پہلی نظم اے جس نوں اوہ ایویں شروع کردے نیں:

”ربا سوہنیا!

جدوں ایسں کلے ہونے آں

تے گھنی چُپ کیوں لگ جاندی اے“ (1)

نسرین انجم بھٹی نے گہرے معنیوں دی شاعری کیتی اے۔ اوہناں دے شعراں وچ عام جیون دی گل اے، اوہ عام جیون وچ سدھار دی گل کردیاں نیں۔ اوہ مسئلیاں تے اوہناں نوں پیدا کرن والیاں دے خلاف گڑھدیاں نیں، ایس لئی تاں اوہ یکے ناکہ دے جمن تے گنڈھریاں دی سوچ دا دکھالا کردیاں ہویاں بہت ای کھلھ مان لیندیاں نیں۔ نسرین انجم بھٹی نوں نوں پن نال پیار اے، اوہ نوں رنگاں نال جیون رنگنا چاہندیاں نیں۔ اوہ بے رنگی تے گھسے پٹے جذبیاں نوں پسند نہیں کردیاں۔ گھسے پٹے تے روایتی فکری نظام توں اوہ بہت آگانہ لگھ آئیاں نیں۔ نظم ”اندر دی گل“ وچ اوہ لکھدیاں نیں:

انت بے وقوفی دا جیونا

ساد مرادے ہو رہنا

جیوں دو بھینڈاں

اک واڑے وچ اک کھڑی وچ

موند پٹھاں کر کے

اپنا اپنا حصہ کھا کے

اپنے اپنے حصے دے چُپ چپتے اتھرو وگائے (2)

نسرین دی شاعری دے دو کچھ اگھڑویں نیں، چالو نظام دے ظلم خلاف سُر ت بھری آواز،

عورت دی پرانی ہوند دی پچھان تے اوس دا انکار جیویں ”اک بھیرٹی نظم“ وچ اوہ لکھدیاں نیں:

”مزدوری کرن آئے ہو پنڈوں یاں کوئی ہو ر کم ہے؟“ (3)

اوہناں دی نظم وچ جدوں آندا اے کہ میں نیل کنٹھ تاں نہیں ہو گئی اودوں اوہ بھال کر دے

انسان دی جیویں کوئی انملی مُورت بن جان دیاں نیں:

کدھرے میں نیل کنٹھ تاں نہیں ہو گئی

گوڑا گھٹ مینوں پھڑاندیاں

ہتھ تاں اوہدے وی کنبے سن

بکھ تاں اوہدے وی پھڑ کے سن (4)

مشتاق صوفی کتاب دے اخیر تے گل بات کر دیاں ہو یاں لکھدے نیں:

”نسرین دی شاعری دی عمر لمی اے کیوں جے میل / طبقے نال جوے ظلم

اتے زنا دے رشتے دی نہ برابری دی جو عمر لمی اے۔ نسرین انج

وڈیائی دے ایس روگ دا شکار نہیں ہوئی جیویں کہ اکثر چنگے شاعر

ہوندے نیں۔“ (5)

انجم قریشی ہوراں دا ”میں تے المتاس“ تیجا شعری پراگا اے۔ ایس توں پہلاں اوہناں دے

شعری پراگے ”میں لہسن چلی“ ”دوجا پاسا“ تے ”بن باس“ چھپ چکے نیں۔ اوہناں دی لکھت وچ

نزولتا دے کئی روپ ملدے نیں۔ اوہ جیون دے رنگاں نوں اپنے قلم راہیں بیان کر دیاں ہو یاں

چترکاری وانگ نظماں الیکدیاں نیں، انجمن ہوراں دی نظم ”اوبدے ہتھ سیو“ دے ایہہ شعر دیکھو:

اوبدے ہتھ سیو ، ہے تند میری
 ہے باہروں باری بند میری
 اندروں کچی اے کندھ میری
 ویڑھے پے گئی اے وَنڈ میری
 اوبدے ہتھ سیو ، ہے تند میری (6)

اپنی نظم ”کیہ اے میرا دوش“ وچ انجمن قریشی ہوراں دے کلام اندر ایجیے کردار نال ساہمنا ہوندا اے جو زگسیت دا شکار دکھائی دیندا اے۔ اوہ کردار نہ تے ڈردا اے نہ دل تے کجھ لاند اے۔ انجمن قریشی ایسی آواز بن کھلوندی اے جو اپنے آپ واسطے وی لڑن لئی تیار اے تے اوہ چن نال پنگھاں پاندی نظر آؤندی اے۔ اوہ سوانی بن کے اپنے آپ نوں دوشی نہیں سمجھدی سگوں سبھ سوانیاں واسطے آواز چکدی نظر آ رہی اے جو ظالمانہ ریتاں رواج اں دے ہتھیں چڑھیاں نیں، ایسے لئی تاں اوہ کہندیاں نیں:

کیہ اے میرا دوش
 جے میں چن نال پنگھا پائیاں
 جے میں
 بدلیں منجیاں ڈاھیاں
 کیہ اے میرا دوش
 جے رب مینوں سوانی بنا یا
 جے میں نو نہ، دھی، ماں اکھوایا (7)

انجمن قریشی دا کہنا اے کہ ہر جٹا اک آڑھت منڈی بن کے ٹھگی لاون لئی بیٹھا اے جس نال مادیت پرستی وچ وادھا ہو رہیا اے، اصل عشق کدھرے گواچ گیا گدا اے۔ ایسے لئی تاں اوہناں سُننے دے چھاویں منجی ڈھا کے اکھ چن تاریاں نال لائی ہوئی اے جو قدرت دا بہت وڈا کرشمہ نیں۔ ”اسرائیل، لبنان“ اک اجیہی نظم اے جیہدے وچ اوہناں نے جگت پدھر دے حالات تے جانن پاندیاں انسانیت دے رشتے دی گل کیتی اے۔ نظم ”ساوے پیر“ وچ شاعرہ نے پریم توں پہلاں دے

سارے خیالوں تے خاباں نوں سانجھا کر دتا اے، ایہہ سدھاسادا اجیہے محبوب دی گل اے جو مٹی دا ای بنیا ہویا اے تے اوس کول جذبات ای جذبات نیں۔ جذباتی رنگ نال پوری طرح رگی ایس نظم وچ پریم دے کئی زاویے دکھائے گئے نیں۔ نظم دا انداز بہت کھلا ڈکھا اے جو پڑھن والیاں نوں پوری نظم وچ ملدا اے۔ کئی تھاواں تے گل نوں رمزاں وچ کرن دا جتن کیتا گیا اے پر اوہ رمزاں وی اجیہیاں نیں کہ اکو وار پڑھن نال ای کھل جان دیاں نیں۔ شاعرہ نے ایہدے وچ اجوکے جیون دے رنگاں نوں بڑے سہن نال بیان کر دتا اے جیہدے وچ سُفنے تے اوکڑاں نیں، جتے دی ہوند تے لوڑ توں وکھ وصل دے بھاردی بھرویوں گل وی اے۔ ہجر وچھوڑے دے جذبے نوں اوہناں جس کول انداز نال بیانیا اے اوہ شاید ای کسے ہور شاعر کول ملدا ہووے۔ ویکھو:

اوکھے ویلے اوکھا نہ پے، تر جاوے گی بیڑی

عشق دی کھنڈ نوں بھورا بھورا ہجر سمندر گھولیں (8)

محبوب نوں ہر لمحے یاد کرن تے اوس نال اپنے جذبے سانجھے کرن لئی شاعرہ کول ”تاگھ دی مُندری“ وی اے۔ ایہ مُندری اوہناں نوں اپنے محبوب نوں کسے وی لمحے بھلن نہیں دیندی تے ایہہ جذبہ وار وار ساہمنے آکے ناسٹیلجیا دا روپ وی دھار لیندا اے، پر ایس ناسٹیلجیا وچ اک اُمید دی کرن موجود رہندی اے۔ یاداں نال نال رہندیاں نیں جو اپنے محبوب نوں چیتے توں وکھریاں نہیں ہون دیندیاں تے ایہناں یاداں دی وجہ نال ای ہنجو کیرنے پیندے نیں، جیویں کہ اوہ لکھدیاں نیں:

یاداں تیریاں ازلاں توں مینوں رواندیاں آئیاں نیں

اپنیاں اکھاں وُھ کے تاگھ دیاں مُندراں پائیاں نیں (9)

انجم قریشی ہوراں بارے گل کردیاں فلیپ وچ نادر علی نے لکھدے نیں کہ اوہ نمائی نہیں ازاد تے باغی شاعرہ اے۔ ایہہ ایس لئی اے کہ اوہ اکولہیہ اُتے ٹرن دی تھاں اپنا راہ بناون نوں ترجیح دیندیاں اپنے کلام نوں نویں راہواں ول لے جاندی اے۔ اک ہور نظم ”اُنیندرا“ وچ اوہناں نے نیندر دی تاگھ رکھن والے انسان دی پیتا سُنائی اے جو اوس دے اکھ دے پھٹ نوں نہیں سی سکی۔ ”ایس واری دا چیت“ نظم اندر شاعرہ نے ہڑھ نوں موضوع بنایا اے جو لوکاں دا مال دولت مکاون دے نال نال اوہناں دیاں سدھراں وی مُکا دیندا اے۔ ایہدے وچ جین دی ہور سدھروی شامل اے۔ تڑی بانو دا دا ج تک وی ہڑھ روہڑ کے لے جاندا اے، جتھے جتھے حیاتی و سدھی پئی سی اتھے ہڑھ نال تباہی دا راج

ہو جاندا اے، لکھدیاں نہیں:

دُب گتیاں نہیں پیلیاں تے دُب گئے نہیں کھیت
 لتھ جائے گا پنی چھڈ کے چچھے ریت
 رب دیاں سن مرضیاں یا ہور سی کوئی بھیت
 کنج دا ساون لیاا ایس واری دا چیت (10)

انجم قریشی نے نظم ”آوے ماہی“ وچ ماہی دی اڈیک نوں درشایا اے تے اک سوانی دے جذبیاں نوں بڑے کول انداز وچ بیان کیتا اے جو اپنے محبوب واسطے جیون نوں ای اک اڈیک بنائی بیٹھی اے۔ جدوں ایہہ اڈیک مگدی اے تاں ”رُوپ“ چڑھ جاندا اے جو محبوب دے باجھوں کدھرے وی نظر نہیں سی آرہیا تے محبوب آون نال ایویں لگن لگ پیا جیوں کسے نے بے جان وچ جان پا دتی ہووے۔ ایہہ عشقے دارنگ اے جو روپ ہور وی دونا کر دیندا اے، ایس لئی تاں انجم ہوراں نوں روپ دا چڑھنا کمال لگدا اے کیوں جے ایس دانا تا عشق نال اٹوٹ بن جاندا اے۔ ایس عشق نال جُو کے ای اوہ دُنیا دے ہر رنگ نوں ماننا چاہندیاں نہیں، محبوب دا ذکر کردیاں اوہ لکھدے ہیں:

فیر مِلاں گے کہندا رہندا
 توڑ چڑھاں گے، کہندا رہندا
 عید کراں گے، کہندا رہندا
 شہر پھراں گے، کہندا رہندا (11)

انجم قریشی دا لکھیا ہویا اک ماہیا وی دیکھو جیہدے اندراج دی گلِ ملدی اے:

ٹھونہیں دا ڈنگ ماہیا
 ڈھول خفا ہو یا، نالے چھڑ پئی جنگ ماہیا (12)

سنے، عشق، رنگ، منگ دیاں گلاں کردیاں ہویاں انجم قریشی اجیہی مٹیاردے جذبے اُلکدیاں نہیں جو عشق ہلارے لیندیاں مٹھے مٹھے گیت گاہیاں ہوون، ایس طرح دے گیتاں دی مٹھاس اوہناں دیاں اوہ ساریاں نظماں وچ ملدی اے جو رومانوی انداز دیاں نہیں۔
 شمیمہ اسماء اپنے شعری پراگے وچ ”کوئی لاٹ نمائی“ وچ حیاتی دے کینوس نوں پھکاتے

گُوڑھا رنگ بھر کے اپنیاں نظماں راہیں بیان کردیاں نہیں۔ اوہناں کول گجھی پھڑاے تے اوہ سُو لال
اُپر حیاتی لنگھارے لوکاں دی گل کردیاں نظر آندیاں نہیں۔ اوہ اپنی زبان تے اپنیاں قدراں نوں
سانھن والے جی نہیں، ایہو سانجھ اوہناں دی لکھت وچ وی نظر آندی اے۔ ”ہڑھ حیاتی منگدا اے“
نظم وچ اوہناں حیاتی دیاں کوڑیاں حقیقتاں نوں بیان کیتا اے۔ ایس نال اوہ نویاں فکراں تے نوں
خیالاں نوں وی ساہنے لیاں نہیں جس نال ایہہ ثابت ہوندا اے کہ اوہناں زندگی نال بہت نیڑے
دارشتہ قائم کیتا ہو یا اے تے غیر حقیقت نگاری توں اوہ جان چھڈاں نہیں:

سچ دے بھانپڑ لایئے
سُتے بھاگ جگایئے
کوڑ نوں دور نساہئے
آؤ شگن منایئے (13)

اوہناں دیاں نظماں وچ عجیب رنگ نہیں ملدے سگوں اوہ رنگِ ملدے میں جو حیاتی دے
نرول رنگ نہیں۔ چنگی، سوہنی تے رواں تحریر اوہناں دی شاعری دا خاصا بن جاندا اے۔ شمینہ اسماء کول جو
استعاراتی اسلوب اے پر ایہدے وچ شعریت تے تصویریت دا جو رنگ ہونا چاہیدا اے اوہ ای موجود
رہندا اے۔ ادہا اک اظہار ویکھو:

حیاتی دھند اوٹی
لیکھ لیکھ دی سانجھ
ژدی رہندی بندیاں نال (14)

اج دے دور دی زندہ روایت ایہہ ہے کہ سچ نوں اگانہہ ودھایا جاوے۔ شمینہ اسماء ایہناں زندہ
روایتاں دی امین بن کے کھلونیاں نہیں۔ تخلیقی عمل وچ ایہہ گل بڑی اہمیت رکھدی اے کہ اکھی گل نوں
سوکھے ڈھنگ نال بیان کیتا جاوے۔ اج آل دوالے کوڑاے تے ایس کوڑ نوں شاعرہ نے ویکھیا تے
اپنے کلام وچ بیان کیتا اے، اتھے اوہناں دا انداز ایس نوں مکاون والا تے چنگے بھلک دی آس رکھن
والیاں نال جاؤدا اے۔ ایہہ مقصدی حقیقت نگاری وی اج دے ویلے دی لوڑاے تاں جو اج دے
ویلے دی سچ تصویر ساہنے آ جاوے۔ شمینہ اسماء ہور اں کول جذباتیت تے موجود اے پر اوہ نال نال بھٹیڑ
دی وی نشانہ ہی کردیاں نوں سوچ نوں نال لے کے چل دیاں نہیں، جیویں کہ اوہ آکھ دیاں نہیں:

کد تک کوڑ نوں نپ کے چلو گے (15)
 یا فیرا ایسے نظم وچ اک ہور رنگ دیکھو جو اپنی منزل ول ٹردیاں کے دی پرواہ کیتے بغیر ٹری جا
 رہیاں نیں:

پولے پیریں ٹردے چھالے رسدے رہے (16)
 اوہناں دی اک نظم بھرا دے مرن اُتے لکھی گئی اے۔ جدوں اوہناں دے بھرا نوں فوت
 ہوویاں اٹھ دن ہوئے تاں اوہناں نوں ایویں لگیا جیویں صدیاں بیت گئیاں ہوون۔ ”تن وی کج لے
 من وی کج لے“ اجیہی نظم اے جو کڑیاں نوں لُج سنبھالنے تے اخلاقیات دے حوالے نال اے۔ حیاتی
 نوں سمجھنا بہت اوکھا ہو جاندا اے خاص کر کے اوہناں لوکاں واسطے جو سوچدے سمجھدے نیں، اپنے آل
 دوالے نوں سمجھدے نیں۔ اوہ لکھدیاں نیں:

ڈردا ویلا کت ہتھ آیا
 بسمدیاں پڑواں مار مُکایا
 پَندُ سُولاں دی کیویں چاواں
 رمز حیاتی سمجھ نہ پاواں (17)

ماں بولی نال محبت اوہناں نوں انتاں دی اے۔ اوہ پنجابیاں دے ایس مسئلے نوں چنگی طرح
 سمجھدیاں نیں تے اپنیاں نظماں وچ پڑھن والیاں نوں ماں بولی دے حوالے نال بہت جذباتی
 ہوندیاں نظر آندیاں نیں۔ ایہہ بیان کرن دا انداز سنجیدہ تے معنے بھریا ہوون کر کے ہر دل نوں متاثر
 کردا اے۔ شمیمہ اسماء ہوریں لکھدے نیں:

اکھر ساڈے مونہہ کردے
 اوہ ساڈے نہیں
 لکھ لکھ حرفاں کا گت بھردے
 اوہ گُوڑھے نہیں
 مالک جیہاں ساڑن
 تے کن پاڑن
 او بھڑا کھراں نال

تے ماواں جمن بال

گوئے بھرے

ہستے بھرے او بھڑ لکھتیاں نال (18)

شمینہ اسماء ہوراں دے کلام وچ تازگی تے نواں پن اے جو اے جو کے شاعر ہس وچ گھٹ ای
مدا اے ایہ ایس لئی وی اے کہ اوہناں نے اپنا اک وکھرا اسلوب ورت کے اپنی اک وکھری پچھان
بنان دا جتن کیتا اے۔ جس کر کے آپ دی شاعری انمول ہو جاندی اے۔

نورالعین سعدیہ حیاتی دا مچ مچا کے جیون والی لگدی اے جیہناں دا شعری پراگا ”مچ“ چھپیا
اے۔ پیرو پریمن دی یاد وچ گل کردیاں اوہ دکھی ہو جاندی اے۔ اوہ گل کردیاں ہویاں پنجابی زبان
دی پہلی پنجابن شاعرہ دے حوالے نال پیرو پریمن نوں ایویں سامنے لے آندی اے۔ نورالعین سعدیہ
نوں زندگی نال ہمدردی نہیں ایس لئی اوہ اجہی حقیقت نگار اے جو کوڑیاں شیواں نوں مٹھے دالیپ دے
کے ساڈے سامنے لیا کے نہیں رکھدی، اوہ مٹھے نوں مٹھاتے کوڑے نوں کوڑا آکھدی اے ایس لئی اوہ
ہر کسے نوں متاثر نہیں کرے گی۔ نورالعین سعدیہ دے اندر دے مچ نوں سمجھن لگیاں جیہڑا دل چاہیدا اے
اوہ اجہیا ہووے جو اک خاص حد توں اُتانبہ اُٹھیا ہووے۔ نورالعین سعدیہ نے اپنی کتاب دا چڑھاوا
”پیرو پریمن“ دے نال کیتا اے جو حالے تیکر دی کھوج دے مطابق پنجابی شاعری دی پہلی سوانی
شاعراں وچوں اے۔ پیرو پریمن آکھدی اے:

پیر، فقیر، اولیائے، میں سرب منائے

ایسا کوئی نہ دِسا میں بھرم وںجھائے (19)

اوس نوں مونییاں سدھراں نے جین نہیں دتاتے اوس اپنے ہتھ دعا بنا لئے ایویں لگدا اے
اوس نے ایہ درداں نوں اپنا جان لیا اے ایس لئی تاں اوہ ایہناں نوں آپ سمیڑنا وی آکھدی
اے۔ ایہ اوہ دور اے جتھے ہر کسے نوں اپنی اپنی پٹی ہوئی اے تے ایس دور وچ وی سوچن والیاں دی
اپنی ای اک وکھری دُنیا اے جتھے اوہ دکھاں نوں اپنے اُتے واپردیاں محسوس کردے نیں۔ نورالعین
سعدیہ اک بے رحم حقیقت نگار اے۔ نورالعین سعدیہ اک کرب دے نال بے پناہ اکلاپے دا شکار لگدی
اے جو اے جے ہر بندے دا المیہ وی بن گیا اے کیوں جے مادیت پرستی دے ایہو سبھ رولے نیں،
لکھدیاں نیں:

میں ٹھنڈے چلھے دی ہانڈی

آپے سڑدی

آپے لُو ہندی

اندر و اندری سڑ سڑ کردی

باہر نہ و جے جھاتی (20)

ایس اکلاپے دی وجہ توں اوہ اپنے آپ نوں مچ دے حوالے کری بیٹھی لگدی اے۔ بے چین
من، جتے نوں بالن کرنا، گراٹ، پنڈے دے وچ اُگی اگ، ڈکو ڈو لے کھانڈی اوہ کلی مسکانڈی پئی
اے پر کوئی وی اوس دے اندر تیکر نہیں اپڑ سکیا۔ اوس کول ان دیکھی دُنیا نہیں، جو ہر اوس شاعر کول
ہوندی اے جو اجیہی دُنیا نوں اپنی شاعری وچ بیان کردا اے جو اصل معنیاں وچ کدھرے وسدی ای
نہیں۔ اوہناں دی شاعری دل نوں دھر کن ای نہیں دیندی دماغ نوں وی آہرے لاندی اے تے اوہ
سوچن تے مجبور ہو جاندا اے۔ نورالعین سعدیہ نے پنجابی شاعری وچ جدت طرازی نوں پروان چڑھان
دا جو جتن کیتا اے ایس نال پنجابی شاعری نوں اگانہہ ٹورن لئی وی ہنگامے لے گا۔

تسنیم تصدق اپنی کتاب ”دوپٹہ“ وچ اجو کے دور دے مسئلیاں نوں مکھ رکھ کے اپنے اندر دے
جذبییاں نوں دو جیاں تک اپڑاں دا جتن کردیاں دکھالی دیندیاں نیں۔ آپ دی شاعری بارے گل
کردیاں ڈاکٹر یونس احقر ہوریں کہندے نیں:

”اوہناں نے اپنے ویلے دے مسئلیاں نوں اپنے جذبات نال ادب دا

حصہ بنایا اے جیہڑا یقیناً پسند کیتا جاوے گا“ (21)

ایس مجموعے وچ تسنیم تصدق دیاں 63 غزلاں تے 39 نظماں شامل نیں۔ دوواں دے وچ
اوہناں جیجی فنکاری دکھاون دا وڈا جتن کیتا اے۔ اوہناں اپنیاں نظماں وچ اج دے انسان دی گل کیتی
اے، اج دا اوہ انسان جو ویلے نے کھوہ لیا اے تے اوہ صرف ڈھڈھ دی بھکھ کچھے لگا پھردا اے۔
ایس طرح اوہ مشین وانگ بن گیا اے، ایس ایسے نوں تسنیم تصدق نے اپنیاں نظماں وچ بیان کیتا
اے۔ جیویں کہ اوہ لکھدیاں نیں:

ویلاتے کھوہ کے لگئی ساڈے ڈھڈھ دی بھکھ

بھکھ نے بندے نوں مشین بنا دتا اے

جد بندا مشین بن گیا تے
 بھلا کدی مشین وچ احساس ہوندا اے
 جدوں احساس مر جاوے
 خیال کدوں جنم لیندے نہیں (22)

کتاب داسرناواں ”دوپٹہ“ اے پرائس حوالے نال ایہدے اندر گھٹ ای کجھ لبھدا اے،
 غزلاں تاں اجہیاں نہیں جیہدے وچ رنگ ای وکھرا اے:

شام تے ہجر جدوں گلے مل گئے
 تسنیم جھلی نے انجے کشی وکھ لئی (23)

تسنیم تصدق نے ’اڈیک‘ دی پھاہی گلے لائی ہوئی اے، اوہ ہجر دی اگ وچ سڑ رہیاں
 نہیں، اوہناں کول پیار دے سوال نہیں، چہرے تے اداسی اے تے ایس سبھ دے باوجود اوہناں کول قلم دا
 ساتھ اے جیہدے نال اوہ اپنے اندر دا کتھار سس کردے ہوئے لکھدے ہیں:

چن وی چُپ اے تارے چُپ نہیں
 میں کیہ چُپ آں سارے چُپ نہیں (24)

تسنیم تصدق نے اپنیاں نظماں نوں اپنی ماں بولی نال محبت دے اظہار دے طور تے وی بیان
 کیتا اے:

”میں کیہ کران“
 ماں بولی میں چھڈ نہیں سکدی
 مٹھرے بول میں دَب نہیں سکدی (25)

کتاب دی پروف ریڈنگ ول اُکا دھیان نہیں دتا گیا، کدھرے بھج دی تھاں ”بھج بھج“
 (ص-26) اے تے کدھرے وصل دی رات سہانی اوہناں نے ”گالاں“ (ص-28) دے وچ بتائی
 اے۔ سکی نوں سوکی، نے دی تھاں ’نیں‘ پتیاں دی تھاں ’پتیاں‘ وغیرہ لکھیا اے۔

دھواکھیاں راتاں وچ جیون ہنڈان والی انور کتیر دا شعری پراگا ”دھواکھیاں راتاں“ ایہو
 جیہیاں راتاں بارے دس پاؤندا اے جیہڑیاں انسان دے اندر ای گھر کر جانیاں نہیں، ایہہ اندر دا گھر
 تہاڈے آل دوالے کھلر کے تہانوں ولھیٹ لیندا اے، فیراک مقام اجہیا آندا اے کہ دن دا چٹا چانن

وی ایویں لگدا اے جیویں رات دا پرچھاواں ہووے تے ایہہ پرچھاواں جے کسے سوانی نوں ہووے تے یاداں دے جھکھڑ جھلدے جھلدے وسیب دی چادر وچ لگنا وی چاہون تاں فیر وی لگ نہیں سکدے نیں۔ اوہناں دی شاعری نوں انفرادی رنگ توں اُتاناہہ کر کے وڈے کینوس تے کھلار کے تھوڑا اپنیاں اکھاں دے ساہویں کر کے دیکھنے تاں ایہہ اک سوانی دی گل نظر ای نہیں آندی سگوں ہر اوس سوانی دی واپری ہوئی گل لگدی اے جو ایس سماج وچ سوچن ورگا ”قصور“ کردی اے۔ ایہہ سبھ قصور واراں نوں انور کنیز دسدی اے کہ ”مرن نہ ایڈا سوکھا“۔ ذمے داریاں نوں فرض بناندیاں ہوئیاں وی اکھاں وچ تاگھ تے جن دے رنگ تاں ہوندے ای نیں۔ اوہ سوانی اے اجہی سوانی جو ساریاں گلاں مونہوں نہیں آکھدی۔ اوہدیاں سدھراں تے جذبیات توں انجانیاں ریتاں، رواج تے کرڑیاں رسماں والا وسیب اوہدیاں ذمے داریاں تے فرض نوں اُکا کجھ نہیں سمجھدا، ایسے لئی تاں انور کنیز دی سوچ سدھر جو رسماں مکان والی اے اوہناں دے کلام وچ اُگھڑویں طور تے نظم ”رب“ وچ دیکھی جاسکدی اے:

اُتلا رب تے ڈٹھا کوئی نہیں

اوہدیاں رمزاں نال پچھاتا

پر اوہدے بندے زمین دے رب

ہر ویلے ساڈے چار چوفیرے (26)

انور کنیز سچ بولدیاں نیں، سچ بولنا اوکھا کم اے۔ اپنی نظم ”گھر دا حال“ وچ اوہ پورے سماج دی بے حالی نوں بیان کردیاں اجہی حقیقت نگار بن کے سامنے آؤندیاں نیں جو سماج دیاں کوڑیاں کسلیاں نوں اوسے طرح ای بیان کردے نیں جس طرح دیاں اوہ شیواں ہے نیں۔ چنگا ادب وی اوہ ای ہوندا اے جو سانوں ساڈے بارے لکھیا ہو یا ای لگے۔ انور کنیز کہندیاں نیں:

ہاں ہاں اک دو دن وچ کجھ نہ کجھ ہو جائے گا

تے اوہدے اک دو دن وچ میری ساری حیاتی بیت گئی (27)

دو جے مصرعے وچ اک دو دن وچ ساری حیاتی بیت جاوے والی گل بہت پُر اثر لگدی اے۔ اوہ

فیر کہندیاں نیں:

اوہ چڑھدی سویر دی شام بارے سوچدا اے

تے کار و بہار توں ہو ویلھے گواچی شام لہن ٹر جاندا اے (28)

انور کنیز دی گواچی شام دھوا نکھیاں راتاں وچ بدل جاندی اے کیوں جے اوہ کہندیاں نہیں کہ حیاتی نے اوہناں نال جیہڑے ہتھ کیتے نہیں اوہ ہن رہندی کھوہندی نوں صرفے نال لنگھانا چاہندے نہیں۔ اوہناں دی شاعری وچ سوانی دے کئی رنگ ویکھے جاسکدے نیں تے سوانی دا سبھ توں سوہنا رنگ اوہناں نوں ماں ہون دا گلد اے، اوہ ماں جو بالاں نوں اپنے ہر ساہ نال دعاواں دیدی رہندی اے۔ اپنی نظم ”سرودا بوٹا“ وچ لہو جگر نال پالی ہوئی اولاد دا ذکر اے، اپنی دھی رانی نوں کہندیاں نہیں:

میری دھی رانی میرا دل
تے دوویں میریاں اکھاں

دل ہر دم سینے وچ دھڑکے (29)

نظم ”روٹ ویگن“ وچ کم کار کرن والی سوانی دیاں اوکڑاں وی نیں تے سماج دی گھٹن دا ذکر وی۔ ”گاؤں“ وچ اک پیار کرن والی سوانی دیاں سدھراں نیں جو محبوب اے تے اپنے عاشق دیاں گلاں کردی اے، ایہدے وچ وی جہڑے جذبے نیں اوہناں وچ وی خوبصورتی دا عنصر بہتا اے:

ساڈی بانہہ دا کنگن ہو گیا تنگ
چن کنگن ہور گھڑا دے وے
چھڈ دُنیا دے جھگڑے جھیڑے وے

اک میں تے میرا کنگن ہوئیے نیڑے نیڑے (30)

اپنے شعری پراگے ”دو جاپاسا“ وچ انجم قریشی ہوراں دا متنا اے کہ معاشرہ پابند نہیں ہوندا سگوں ایس وچ ون والے لوک پابند بنائے جاندے نیں، اوہناں دیاں سوچاں تے پہرا لگ جاوے تاں جاندار آوازاں پیدا ہون لگدیاں نیں۔ جیہناں آوازاں نوں اکھراں دا بانا مل جاوے اوہ آوازاں ازل تک زندہ رہن والیاں وی بن سکدیاں نیں کیوں جے ایہناں دی کوئی سیما نہیں ہوندی۔ ایہہ پوری دُنیا واسطے اکوای مطلب رکھدیاں نیں:

بارھیں برسیں کھٹن گیا
تے کھٹ کے لیاندیاں ہاواں
ویڑھے چھنکانی پھراں

میں چوڑے والیاں بانہواں (31)

کچ دی اکھ کول جذبے نہیں ہوندے، جیہدی اکھ نہیں ہوندی اوہ موئی ہوئی ہوندی، جیویں کوئی مشین کم کر رہی ہووے۔ انجمن قریشی ہوراں نوں چاہ اے کہ گرو، گیانی تے گنی لوکاں دی منزل اوہناں نوں ملے نہ کہ اوہ لوک اوس تھاں مل مارن جو زبان نال نہیں سگوں ”ڈانگ سوٹے“ نال گل کرن وچ اپنی عزت لہدے نہیں۔ انجمن کرن نال جھیڑے مک جاون گے تے انسانیت دے سبھ رنگ اگھر کے ساہنے آجانے نہیں۔ ایس نال وڈے چھوٹے نہیں ہون گے تے کھرے کھوٹے نہیں ہون گے۔ انجمن کچ دی اکھ دا سچ وی کوئی نہیں منے گا۔ انجمن قریشی دی نظم ”تاں جے گل ٹری رہوے“ وچ کئی بھاء نہیں جیویں کہ اوہناں دا مننا اے کو اوکھے پینڈیاں تے چل کے ای سوکھے پینڈے لہدے نہیں تے منزلاں سوکھیاں لہدیاں نہیں۔ اوہ لوک جو سوکھے پینڈیاں دے پاندھی ہوندے نہیں اوہناں نوں اخیر تے صرف گھپ انھیر ای لہدا اے۔ انجمن قریشی دیاں نظماں دا اک پہلو انسانی نفسیات دے کئی رنگ وی نہیں جیہناں اندر کئی انسانی روایاں دے جھلکارے ملدے نہیں جو انسان دے ہر عمل دے پچھے لگے ہوئے کارن ہوندے نہیں۔ ایس دا بڑے بھرپور انداز نال دکھالا انجمن قریشی دیاں کئی نظماں وچ مل جاندا اے، ایہناں نظماں اندر وی حیاتی ساہ لیندی نظر آندی اے۔ انجمن قریشی ہوراں نے اپنے ایس شعری پراگے نوں 2006ء وچ چھاپیا سی پر اوہ ایس توں مطمئن نہیں سن ایسے لئی اوہناں نے 2017ء وچ ایس نوں سودھیاتے پڑھن والیاں نوں اوہ اپنی گل ایویں بیان دے میں:

”انجمن جانو پئی ”دو جا پاسا“ ہنا کسے ایڈیٹنگ یا سودھ دے ہی چھپ گئی۔ بیشک کہ کمپوز ہوون توں بعد مینوں مسوہہ دتا گیا سی اور میں نظر وی ماری سی پر اوس ویلے میری سپدھ کسے جوگی نہیں سی۔ جہڑی کس ”دو جا پاسا“ دے پہلے پور وچ ہے اوہ 2006ء وچ میرے حال دا پرچھاواں اے“ (32)

ایس شعری پراگے وچ ”پتا منڈی“ ورگی نظم اے جو اجوکے سماج دے جیون نوں جھنجھوڑی اے جو سوشل میڈیا دے رنگاں وچ گواچیا اپنی سُدھ بڈھ وی بھلی بیٹھا اے۔ نظم ”بھونچال“ وچ گل خدائی دے حالوں بے حال ہوون دا وین اے تے ڈھینڈے پنڈے دا شور وی ”مارمہرہ“ وچ دکھالی دیندا اے۔ اوہناں دا اک شعر خود سپردگی دے حوالے نال کمال فن تک اپڑدا دکھالی دیندا اے:

جے توں اپنے دُکھ نہیں دینے

میرے سُنھ وی کول ای رکھ (33)

ہنجو، چیکاں شاعری وچ دین والی طاہرہ سراء دا ”شیشا“ وی اجو کے شعری روپ وچ دکھری
پچھان بنان وچ کامیاب ہو گیا اے۔ طاہرہ سراء اپنے شعری سفر بارے گل کردیاں کتاب دے مُڈھ
وچ ایویں لکھدیاں نیں:

”..... روٹیاں گول ہونیاں تے دُنیا وی سوہنی لگن لگ پئی، سوہن

شعراں چوں جھلکیتے میں ڈرگئی۔ سارا وجود اکھ بن گیا تے میں اوہ

دیکھن لگ پئی جو دو جے نہیں سن ویکھدے۔ اکھاں تے لال پٹی بھئی

تے میں اپنے ہاسے، ہنجو، چیکاں شاعری وچ دین لگ پئی“ (34)

شاعر اک حساس انسان ہوندا اے، اوہ اجیہا کجھ دیکھ رہیا ہوندا اے جو دو جے نہیں ویکھدے۔
اوس دے سامنے جو کجھ ہو رہیا ہوندا اے اوہ کسے نہ کسے طرح اوہدے لاشعور وچ محفوظ ہوئی جاندا اے
تے فیر کسے لمحے اوہ شعراں راہیں اپنے آپ صفحیاں اُپر الیکے جاوے لئی شاعر دے قلم دا سہارا لیندا
اے۔ طاہرہ سراء کول جتھے عمراں دا جگرتا تے سُنھیاں دی سیہان اے او تھے اوہناں کول کدے کدے
سُنھے اُنڈیاں اُنڈیاں راتاں پیت جاندیاں نیں تے جدوں دن چڑھدا اے تاں نہ سُنھے ہوندے نیں تے
نہ ای اپنا آپ۔ کدھرے اوہ ماضی نوں بھلدے نیں تاں شیشو اوہناں نوں اُنج یاد کراندا اے کہ اوہ اک
وار فیر سولھاں ورھیاں دی لٹر ملوک ٹیار بن جاندیاں نیں۔ جدوں اوہ ایس شیشے دے ساہویں ہو کے
اپنا آپ سیہان لیندیاں نیں تاں ایویں لگن لگدا اے کہ اوہ آپ ای شیشے ورگیاں ہو گئیاں نیں:

شیشا تے نہیں میرے ورگا ہو سکدا

ایسے لئی میں شیشے ورگی ہو گئی آں (35)

”ویلا“ ایس شاعرہ نے بڑے معنے بھرے انداز نال ورتیا اے کدے ایہہ ویلا شیشے اگے شیشہ دھر
دیندا اے تے کدے ایہہ ویلا رسماں رواج نال جاردا اے، کدے گئے گواچے بیلیاں دیاں یاداں نال
انسان نوں بے بس کر کے نیندر کھول لیندا، ہورتے ہور کدے ایہہ ویلا اپنا آپ وی گوادیندا اے۔ طاہرہ سراء
ہوراں کول شاعری دیاں کئی پرتاں نظر آندیاں نیں تے ایویں لگدا اے ایہہ کسے اک شاعر دا کلام نہیں سگوں
کئی رنگاں تے کئی کیفیتاں نوں بیان کر کے شاعرہ نے اپنا فن دکھایا اے۔ اوہ سوانی نوں رسماں رواج توں

اُتانہہ ہوئی ویکھنا چاہندیاں نیں۔ رساں رواجوں وچ جکڑی ہوئی سوانی تاں پُکار دی اے:

اُچی اڈی والی بختی پا کے دی
میں شملے دے قد برابر نہیں ہوئی (36)

یا فیر اک ہور تھاں تے اوہناں دا اک نوٹیکلا انداز ویکھنے آں:

کل میں نقشا ویکھ رہی ساں ہتھاں وچ لکیراں دا
انج ای سمجھو جسراں گُچھا لکیر ٹنگلیاں لیراں دا (37)

محبوب دا تصور تے شاعری اوہناں کول دو وکھو وکھ شیواں داناں نہیں لگدا، دوویں اکو امی محبوب دے ناں نیں تے اوہناں نال اوہ اپنا جیون سوہنا کری بیٹھی اے۔ ایس عشق دی واردات وچ اوہ اپنی ذات توں منکر نہیں ہوندیاں سگوں اپنی ذات تے اپنی ہوند نال عشق دے تصور نوں اجاگر کر کے محبت دا انمول رنگ وکھاندیاں نیں۔ ایسے عشق وچ فیر اوہ دُنیا داری دی پرواہ کرن والے نوں سنہیا دیندیاں نیں کہ اوہ کسے ہور راہ تے ٹر جاوے کیوں بے استھے منزل اوکڑاں توں بغیر نہیں ملنی۔ عشق وچ تاں اکھ دی گھمن گھیری ای دُبن لئی کافی ہوندی اے۔ ایہ ساریاں اوکڑاں طاہرہ سراء نے جیویں خود ویکھیاں تے جریاں نیں، اوہ اپنی اک غزل وچ لکھدیاں نیں:

تڑوکی اکھ دے شیشے ورگی ہو گئی آں
مارو تھل دے ٹیلے ورگی ہو گئی آں
مائے نی! میں کتھے جا فریاد کراں

اوبدی نہیں میں جیہدے ورگی ہو گئی آں (38)

یاداں دے واء ورو لے تے اکلا پے نوں گل لائی طاہرہ سراء ہمت نہیں ہاردی۔ اوہ بولدی اے گلاں کردی اے تے چند نمائی دے کئی رنگ وکھاندی اے۔ اوبدے کول اجیہاں نظراں نیں جو اُھیرے وچ پرچھوایں لہندیاں پھردیاں نیں، دل نے جہڑے دیوے بالے نیں اوہناں نے کدے نکھن نہیں دتے۔ اوبدہ امتنا اے کہ جدوں وی پیراں نے بولنا اے تاں غزلاں، نظماں یا ”بولیاں“ دا روپ دھار لینا اے۔ ہاڑ وچ ہجر ہنڈاونا تے فیر تاگھ وی رکھنا تے ایہو جیہا خوبصورت انداز ہور کدھرے گھٹ ای نظر آندا اے:

اوبدے پنڈوں کال تے آوندے ہوون گے

میںوں ایس بنیرے تے اعتبار نہیں (39)

اوہناں دیاں نظماں ”پتھر“ تے ”امرتا پریتیم دی ویل“ وچ عشق دے فلسفے نوں موضوع بنایا گیا اے۔ اپنی نظم ”وراثت“ وچ اوہ بہت اچی آواز وچ انج کہندیاں نیں جیویں سب سُن رہے ہوں:

ماں نے پُپ دی گرہتی دے کے
میرے بکھ ای سی دتے
پر خورے کیوں
کنناں نوں بند کرنا بھل گئی (40)

ایہہ وراثت رسماں دی اوہ رتی پٹی اے جو اکھاں اُتے بنھ کے اک ماں دھی نوں وراثت دیندی اے پر جے سوچ سمجھ اُڈاری مار جاوے تاں ایہہ رسماں دی پٹی ٹٹے خاباں تے زخمی سوچاں دے ساہمنے ہار جاندی اے۔ اجو کے سماج دے کئی موضوع سانوں اوہناں دیاں کئی بولیاں وچ وی نظر آندے نیں:

نی میں پگ تھلے آ کے مرگئی، کسے نے میری گُوک نہ سنی (41)

یا فیر

ساڈا جمنا مرن توں اوکھا، ککھ وچ چا مک گئے (42)

طاہرہ سراء دی اک بولی جو اوہناں نے اپنی ماں بولی پنجابی واسطے لکھی، اوہدے وچ اجیہی حقیقت بیان کیتی گئی اے جو ہر سمجھدار انسان من لئی تیار اے، جو ایس دی تندیا کردے نیں اوہ اپنے اندر دا کردوہ نہیں لکاسکدے۔ طاہرہ سراء اپنی بولی بارے لکھدیاں نیں:

بُھاء، وارث، فرید، پڑھاؤ، دھماکیاں توں جان چھٹ جائے (43)

ایس زمانے سوانی کسے پکھوں وی ماڑی نہیں، بس سوچاں نوں ہنگال دی لوڑ رہندی اے۔ اجو کے پنجابی ادب وچ سوانیاں دا بھرواں دان اے، اج دی سوانی دی سُو جھ بُو جھ پرانے سماج وچ وسدی سوانی نالوں بہت اگانہہ نکل چکی اے۔ اج دی سوانی اپنے حقان نوں وی جاندی اے تے فرضاں نوں وی۔ اوہ اپنے دُکھاں درداں نوں قلم راہیں لوکاں نوں سناندی نظر آندی اے۔ پنجابی ادب وچ اج دی سوانی دی آواز بھرویوں اے تے ایہدے وچ سانوں اجو کا سماج تاں نظریں پیندا ای اے نال نال سوانیاں دے کئی ہور رنگ وی ساہمنے آندے نیں جو اج دے سماج وچ جیندی جاگدی سوانی دے سوہنے رنگ نیں۔

حوالے

- 1- نسرین انجم بھٹی، شاملاٹ، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2017ء)، 9۔
- 2- اوہی، 34۔
- 3- اوہی، 42۔
- 4- اوہی، 33۔
- 5- اوہی، 94۔
- 6- انجم قریشی، میں تے املتاس، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2016ء)، 19۔
- 7- اوہی، 22۔
- 8- اوہی، 24۔
- 9- اوہی، 30۔
- 10- اوہی، 33۔
- 11- اوہی، 128۔
- 12- اوہی، 126۔
- 13- شمینہ اسماء، کوئی لاٹ نمائی، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2016ء)، 33۔
- 14- اوہی، 71۔
- 15- اوہی، 70۔
- 16- اوہی، 70۔
- 17- اوہی، 41۔
- 18- اوہی، 39۔
- 19- نور العین سعدی، مچ، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2016ء)، 37۔
- 20- اوہی، 17۔
- 21- تسنیم تصدق، دو پیٹہ، (لاہور: حلقہ تصنیف ادب، چھپن ورہا نہیں لکھیا (بشیر ناطق ہوراں دے لکھے دیباچے وچ 2015ء)، 10۔

- 22- اوہی، 34-
- 23- اوہی، 23-
- 24- اوہی، 52-
- 25- اوہی، 76-
- 26- انور کنیر، دھوانکھیاں راتاں، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2018ء)، 42-
- 27- اوہی، 44-
- 28- اوہی، 51-
- 29- اوہی، 45-
- 30- اوہی، 38-
- 31- انجم قریشی، دو جا پاسا، سو دھیا ایڈیشن، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2017ء)، 19-
- 32- اوہی، 11-
- 33- اوہی، 75-
- 34- طاہر اسراء، شیشا، (لاہور: سانجھ پبلیکیشنز، 2018ء)، 11-
- 35- اوہی، 38-
- 36- اوہی، 33-
- 37- اوہی، 15-
- 38- اوہی، 37-
- 39- اوہی، 58-
- 40- اوہی، 74-
- 41- اوہی، 94-
- 42- اوہی، 106-
- 43- اوہی، 106-

ڈاکٹر منیر گجر

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

سرگودھا یونیورسٹی، سرگودھا

تقابلی مطالعہ؛ کجھ وچار

Abstract:

Being comparative is human nature. It is conceivably the oldest way to determine true worth of things. When it comes to literature, the comparison has even more dimensions. This field is so enormous that determining its watertight boundaries is nearly impossible. This article deals with the basic idea, methods and state of comparison between two or more literary works. In the beginning, many of the scholars were of the view that comparative study is confined only to the comparison of religions. Preliminary change in this notion and inclusion of literature in this narrative has been discussed briefly.

دنیا دا کوئی ادب خلاء وچ نہیں جمد ا۔ ایہہ کسے نہ کسے سماج صدقہ ہوند وچ آوند اے۔ ایس اتے دو جیاں زباناں دے اثر وی پیندے نیں۔ انجے وانگولوں وکھو وکھ سمیاں وچ رچیاں گئیاں اکو زبان دیاں ادبی رچناواں اُتے وی اک دوجی دے اثر ویکھے جاسکدے نیں۔ تو ماں یا لسانی ٹولیاں دے اک دوجے نال رابطے دیاں مثالاں نال انسانی تواریخ بھری پئی اے۔ ایہہ بھاویں رومیاں دا یونانیاں نال رابطہ ہووے، عرباں دا ایرانیاں نال یا ترکاں دا ہندوستانیاں نال، ایہہ عمل ہمیش دو پاسڑ ہوندا اے۔ زباناں دے آپسی لین دین یا زباناں اُتے اک دوجی دے اثر اں توں مونہہ لکانا حقیقت نوں نہ منن والی گل اے۔ ایہناں اثر اں دارنگ ویلے، سماج تے جغرافیائی حالات موجب وٹیندا رہندا اے۔ جتھوں تائیں اک زبان دے ادب دی گل اے تاں او تھے وی کسے فن پارے نوں اوس زبان دے ہور فن پاریاں توں اکا وکھ کر کے نہیں سمجھیا جاسکدا۔ وگی پاروں اسیں ویکھدے آں، جو دمودر تے شاہ حسین وچ سے تے سماج دی سانجھ سمکالی محاورے تے گل کرن دے ڈھنگ راہیں وکھالی دیندی

اے۔ بلھے شاہ تے وارث شاہ دی شاعری وچ اوس سے دے حالات موجب بندیاں دے سبھا دا کھر ہوا پن صاف دسدا اے۔ کوئی فن پارہ اپنی تھوئیں سنپورن ہوندیاں وی اوس زبان دیاں دو جیاں ادبی رچناواں توں اُکا بے نیاز نہیں رہ سکدا۔ اوس اُتے زبان دی ادبی ریت دے پرچھوئیں ضرور ہوندے نیں۔

ادبی فن پاریاں وچ پائیاں جان والیاں سانجھاں نوں اتھاقیہ آکھ کے اکھوں اوہلے نہیں کیتا جاسکدا۔ تقابلی مطالعے وچ اجیہیاں سانجھاں اتے اچھا دھیان دتا جاندا اے تے دوہاں فن پاریاں وچ موجود سانجھاں تے ایہناں سانجھاں پکھے چلدی ثقافتی منطق تے زبان دی بیان شکتی نوں کھوجن نال اوس زبان دیاں مختلف ثقافتی ہنراں، سانجھے سُبھا تے رہتل، پسندنا پسندنوں سمجھنا سوکھا ہو جاندا اے۔ تقابلی مطالعے دی تعریف ہنری ریماک ایہناں لفظاں وچ کردا اے:

"Comparative literature is the study of literature beyond the confines of one particular country and the study of the relationship between literature on the one hand and other areas of knowledge and belief such as the arts, history, the social sciences, religion etc., on the other. In brief, it is the comparison of one literature with another or others, and the comparison of literature with other spheres of human expression."(1)

M. Gatson دے وچار موجب تقابلی مطالعے دیاں دو شاخاں نیں۔ اک داسانگا ادبیات نال اے تے دوجی دادیومالا، لوک گیت تے لوک کہانیاں نال۔ ادبیات وچ تقابلی مطالعے دا کم مختلف قوماں دے ادباں وچ پائے جاوے والے موضوعاتی تے ہنری سانگیاں نوں سمجھن تے وکھو وکھ ادبی فن پاریاں وچ موجود انفرادی تے قومی گناں وچکار اجیہیاں سانجھاں دی دس پاونانے جیہڑیاں اپنے آپ وچ جگت پدھر دیاں یاں آفاقی ہون(2)

Francois Jost نے ادب دے تقابلی مطالعے نوں چار وڈے گروہاں وچ ونڈیا اے:

(i) ادب دا دو جیاں زباناں دے ادب یا دو جیاں انسانی کلاواں توں لاجھ چکن یا اثراں تے روایتاں دا مطالعہ۔

(ii) لہراں تے مہاڑاں دا مطالعہ (اچھا کر کے بین الثقافتی)

(iii) تصوراں تے کارناں دا مطالعہ

(iv) ادبی فن پاریاں دا بُتری (Formalistic) مطالعہ (3)

Robert Weninger دے وچار موجب تقابلی مطالعے وچ وکھو وکھ صنفان، سمیاں، ادبی بتراں تے ادبی موضوعاں دا ٹکراواں تول کیتا جاسکدا اے۔ ایس توں اڈ ایس وچ اتھا کاری دا مطالعہ وی آوندا اے۔ ایہدے نال نال ادبی اثرات تے ادبی سانگیاں (دو وکھو وکھ زبانان، سمیاں یا کلاکاراں وچکار) نوں وی ایس وچ شامل کیتا جاسکدا اے۔ (4) کئی سوجھوان تاں تقابلی مطالعے نوں اک ادبی دبستان دے طور تے سرپوں مندے ای نہیں۔ مثلاً Peter Brooks ایہنوں 'Undisciplined Discipline' آکھیا اے۔ (5)

اتلیاں گلاں توں اندازہ ہوندا اے جو ایہہ علم دا ایڈا کھلا رواں کھیترا اے جیہدیاں حدان مقرر کرنیاں بہت اوکھیاں نیں۔ ایس لئی استھے ایہدیاں نظری بحثاں وچ پین دی تھوئیں صرف اوہ گلاں وچاردے آں جیہناں راہیں شاعران دیاں رچناواں دے تقابلی مطالعے نوں سمجھیا جاسکے۔
تقابلی مطالعے دے کھیترا وچ سبھ توں ڈھکویں وچار میتھیو آرنلڈ دے نیں۔ آرنلڈ موجب کسے ادبی فن پارے نوں پرکھن دی تن طریقے ہوندے نیں:

ذاتی جائزہ

تاریخی جائزہ

حقیقی جائزہ

پہلے دوویں طریقے نرکھ نہیں ہوندے، کیوں جے ایہناں وچ ذاتی رائے ای پردھان ہوندی اے۔ تیجا طریقہ، جیہنوں اوہ حقیقی جائزہ آکھدا اے، تقابلی مطالعہ دا اے۔ اوہ آکھدا اے، کسے وی ادبی رچنا دا ادبی معیار متھن لئی اوہنوں کسے کلاسیک نال ٹکراواں تول کر کے دیکھیا جاوے۔ ایس طریقے نوں اوہ Touchstone Method دا ناں دیندا اے۔ کلاسیک دی اہمیت اتے سماں مقبولیت دی مہر لاچکا ہوندا اے۔ جدوں ایس کوئی لکھت اوہدے نال دھر کے دیکھدے آں تاں آپ ای نتارا ہو جاندا اے۔

تقابلی مطالعے دے حوالے نال اکثر سوجھواناں دے وچار ہنری نال رلدے نیں۔ ایس توں مراد تاں دو وکھو وکھ توماں یا زبانان دے ادبی فن پاریاں دا ٹکراواں تول ای لئی جاندی اے۔ ساڈی جاچے ایس ڈھنگ وچ مڈھلی گھاٹ ایہہ ہے جو ایہہ ادب وچ پائے جاوے والے بہت سارے ثقافتی

گناں نوں اکھوں پرکھا کر دیندا اے۔ کسے اک دیس دے ادبی معیاراں نوں نینہہ بنا کے دو جے دیس یا دو جیاں زباناں دے ادب نوں جاچنا وی اجیہے سٹے کڈھدا اے جیہڑے سنپورن نہیں ہوندے یا کئی واری اڈھکویں ہوندے نیں۔ اجیہی سوچ ای انج دے وچاراں نوں جنم دیندی اے جیہناں دے من والے وارث شاہ نوں پنجابی دانشکپیئر آکھ کے وڈیاون دی کوشش کردے نیں۔ انج دے سوجھوان ایہہ وسار دیندے نیں کہ ایس بیان دے اندر اک طرح دی ہیئت شامل اے۔ ایہہ آکھن دا مطلب ہو یا کہ وارث شاہ دی وڈیائی اے کہ اہدی تئنا شیکسپیئر نال ہندی پئی اے۔ ساڈی چاچے ایہہ گل ای ہاسو پئی اے۔ دوہاں شاعران دے ثقافتی چھوکر وچ انتاں دا پاڑ اے۔ ایہناں دی تئنا کرن لئی اوس پاڑ نوں اکھوں اوپلے کرنا گراہے پین والی گل اے۔ مستشرقان دے چڑھدے دے ادب تے ان گنت اعتراض دی وڈی وجہ وی ایہو رہی اے جو اوہناں لہندے دے ادبی معیاراں نوں آفاقی جان کے چڑھدے دے ادب اُتے لاگو کیتا تے ایہوں اوس راہیں پرکھن دا آہر کیتا۔

ایہناں تھڑاں نوں ذہن وچ رکھیے تاں تقابلی مطالعے دیاں کسے حد تاں ٹھیک حدان مٹھیاں جاسکدیاں نیں۔ تقابلی مطالعہ صرف اک ادب دے معیاراں اتے دو جے نوں پرکھن دا ناں نہیں۔ ایہہ وکھو وکھ زباناں دے ادب، اک ای زبان دیاں وکھو وکھ ادبی رچناواں یا کئی وکھو وکھ ادبی رچناواں وچ پائیاں جان والیاں سانجھاں، نکھیڑیاں تے ایہناں دے اثراں دا مطالعہ وی اے۔ یعنی ادب دے تقابلی مطالعے وچ ایہہ وی دیکھیا جائیگا جو اک ادبی رچنا نے اپنی ادبی ریت توں کیہ اثر قبول کیتے نیں۔ کسے دوجی زبان دے ادب نال نکلراویں تول دے سٹے وچ زبان یا ادب تے کیہ اثر پیا اے۔ ایس پکھوں انگریزاں دے ہندوستان آون توں بعد دیسی زباناں دیاں ادبی رچناواں دا مطالعہ وی کیتا جاسکدا اے۔ شعری تے نثری صفاں وچ ہون والیاں تبدیلیاں سچ سبھا ای دکھائی دے جان دیاں نیں۔ ناول، افسانہ تے اجوکی نظم ایسے اثر دا سٹا اے۔ انج صنفی مطالعے لئی وی تقابل دا طریقہ بہت ڈھکواں اے۔

تقابلی مطالعے دا علمی جواز جگت ادب وچ انسان دی سانجھ اے۔ ساری دنیا دا ادب سارے انساناں دا سانجھا سرمایہ اے۔ ایہہ سرمایہ انسانی نسل دے اوہناں سانجھے گناں یا انسانی فطرت دے اوہناں پکھاں نوں سامنے لیا وندا اے، جیہڑے ہر سہ، ہر رہتل تے ہر دیس وچ پائے جان دے نیں۔ ادب رنگ، نسل، مذہب تے علاقائی باندھاں توں اُچا ہوندا اے۔ ہومر ہووے بھائیں فردوسی، شیکسپیئر

ہوے یا ولیم کی تے گوئے ہووے بھوویں وارث شاہ، ایہناں ساریاں دا خطاب صرف ایہناں دا سما تے ویسب ای نہیں سگوں ساری انسانی نسل اے۔ عظیم شاعر وچ تھاں تے ویلے توں اتے جا کے سوچن دی صلاحیت ہوندی اے۔ انج کسے لکھاری دا سانگا بھوویں کسے سے یا ویسب نال ہووے، اوہ ہر علاقے لئی ہوندا اے، کیوں جے اوہدی مہانتا ایہناں سانجھے انسانی جذبیاں، احساساں تے حالات نوں ساہمنے لیاوون وچ اے جیہڑے انسان دی چچھان نیں۔

لہندے وچ تقابلی مطالعے دے مڈھلے پرچھوویں تاں گوئے دے نظریاں وچ دکھالی دیندے نیں۔ اوس جگت ادب (World Literature) دے تصور نوں لہندے وچ جانو کروایا، جیس مگروں تقابلی مطالعے لئی راہ کھلے۔ تقابلی مطالعے نوں صحیح نامنا اودوں ملی، جدوں ایہدے لئی قومانتری تے لسانی سانگے اُسرے۔ ایہناں سانگیاں نوں ہون ہار بناون وچ بحر قوت دا بہت ہتھ اے۔ بحر جہاز راہیں سمندراں دے فاصلے مٹا کے یورپی قوماں امریکا، آسٹریلیا، ایشیا تے افریقہ تائیں پہنچ بنائی جیہدا نتیجہ سامراجیت دی شکل وچ نکلیا۔ یورپی قوماں دے ایہناں دیساں اُتے مل سے ای لہندے دے سوجھواناں دیسی کلاواں نوں سمجھن دے آہر کرنا چھوہیا۔ ایہناں آہراں وچ سبھ توں اگھڑواں آہر دیسی زبانان نوں سمجھن دا سی۔ ایہدے سٹے وچ ایجیے سوجھوان ساہمنے آئے جیہڑے بہوزبانی (Multilingual) علم تے ادب دے جانوسن۔ ایہناں سوجھواناں ای شروع وچ وکھو وکھ زبانان وچکار تقابلی مطالعے دے مڈھلے نمونے ساہمنے لیا دے۔

لہندے وچ تقابلی مطالعے نوں صحیح معنیاں وچ نامنا اُنہویں صدی دے دو جے ادھ وچ ملی۔ ایس صدی دے چھیکڑ تے Positivism دی لہر نے ادبی مطالعے وچ مفروضی معیاراں دی کاڈھ لئی کھوج پرکھ دا مڈھ بنھیا۔ ایس دبستان نال جڑے سوجھوان ادب دی سمجھ تے پرکھ لئی ایجیے اصولاں دی بھال وچ سن جیہڑے معروضی ڈھنگ وچ ہر دیس تے ہر قوم دے ادب اتے لاگو کیجئے جاسکن۔ ایس گروہ دے لکھاریاں دا مڈھلا ٹیچا ادبی صفیاں دے مڈھ تے پنکر یو یاں تک اپڑناسی۔ ایہدے جواب وچ ویہویں صدی دے مڈھلے دہاکیاں وچ نویں تنقید دا دبستان ساہمنے آیا، جیس ادب دے جینیاتی مطالعے یا ایہدے پنکر یو یاں دے تصور نوں رد چھڈیا۔ ایس گروہ وچ ایلین تے ایف آر لیویس توں اڈسٹنچر تے کروچے جیہے سوجھوان شامل سن۔ ایہناں سوجھواناں ادبی فن پارے دے خود کفیل ہون دا پرچار کیتا تے ادب دے مطالعے لئی ادبی معیار متھن اتے زور دتا۔ ایہناں مگروں روسی ہیٹ پسنداں

ادبی صفات تے بہتر انوں تنقید دا نشانہ بنایا۔ اوہناں دا خیال سی جو فن پارہ صرف ادبی حکمت عملیاں، جیویں ایجیری یا Irony وغیرہ دا اکٹھ نہیں ہوندا، بے ادب دے ادبی معیار متھے نیں تاں فن پارے نوں اک نشان (Sign) دے طور تے پڑھنا پئے گا تے مڈھلی حیثیت ادبی بہتر ان دی تھاں فن پارے نوں دتی جاوے۔ (6)

لہندے وچ ایہناں مہاڑاں نے ادب دے معروضی معیاراں دی تشکیل اُتے دھیان دتا۔ ایہناں معیاراں تے ای وکھو وکھ زباناں دے ادب تے اک ای زبان دے وکھو وکھ فن پاریاں وچکار تقابلی مطالعے دی ینہہ دھری گئی۔ ادبی فن پارے نوں مڈھلی حیثیت دے کے متھے گئے ادبی اصولاں تے دو وکھو وکھ زباناں دے ادبی نمونیاں یا اک ای زبان دے دو وکھو وکھ ادبی فن پاریاں دا تقابلی مطالعہ ممکن ہو گیا۔

جھوں تاں لہندے تے چڑھدے دے ادب دے تقابلی مطالعے دا سوال اے تاں ایہدے وچ بہت ساریاں گلاں وچارن جوگ نیں۔ لہندے دے سوجھواناں دا چڑھدے دے دیساں تے رہتلاں نال ٹاکرا سامراجیت دے دور وچ ہو یا۔ ایہناں دے دیسی سوجھواناں نال وچار وٹاندرے تے دیسی ادب اُتے کیے کم اُتے اوس سے دی سیاسی، سماجی حالت دا اثر بہت بھرواں اے۔ اوہناں لہندے دے ادب لئی متھے معیاراں نوں ینہہ بنا کے دیسی ادب دا مطالعہ کیتا۔ اپنی ڈاڈھی حیثیت پاروں اوہناں دا مطالعہ معروضی توں ودھ موضوعی رہیا۔ ایس مطالعے وچ چڑھدے دیاں رہتلاں تے زباناں دے ادب نوں لہندے دے پچھو کڑ دے طور تے ویکھیا گیا تے دیسی ادب نوں محکوم تے پچھڑی ہوئی قوم دا پائا پرانا اظہار آکھیا گیا۔ مطالعے دے ایس ڈھنگ دیاں نظری اونٹنیاں بارے گل کردیاں ایڈورڈ سعید ہوراں ایہدیاں تھڑواں ول دھیان دیوایا اے۔ (7)

جھوں تاں دو وکھو وکھ زباناں دے ادبی فن پاریاں دے تقابلی دی گل اے تاں ایس معاملے وچ تنقید نگار اکثر نرپکھی نہیں رہندا۔ عام طور تے اک فن پارے دے معیار اُتے دو بے نوں پرکھن دی غلطی بہت ساریاں بھلاں جنماوندی اے۔ وارث شاہ نوں پنجابی دا شیکسپیئر آکھنا انج دیاں بھلاں وچوں ای اک اے۔ ایس استعارے پچھے غیر محسوس طریقے نال شیکسپیئر دی اچی حیثیت دا پرچار اے۔ ایہہ سوچ سامراجیت دی دین اے۔ پنجابی سوجھوان اپنے ولوں تاں وارث شاہ دی تعریف کردا پیا ہوندا اے، پر اصل وچ اوہ بھولے بھا وارث شاہ جیسے عظیم شاعر دی حیثیت نوں گھٹا رہیا ہوندا اے۔

شیکسپیر تے وارث شاہ دے سماج ٹکراویں حد تائیں وکھو وکھ نہیں۔ ایہناں دونوں اپنے اپنے سماج، سسے تے زبان دا نمائندہ تان آکھیا جاسکدا اے، پر اک نوں دو بے نال انج جوڑنا اُکا بے بنیاداے۔

بر عظیم وچ تقابلی مطالعے دا مڈھ اودوں بجھا جدوں انگریزاں سنسکرت دے مختلف متناں نوں اپنیاں انتظامی لوڑاں پاروں اکٹھا کرنا شروع کیتا۔ ستارھویں صدی دے چھیکولے چوڑے وچ، اُچیچا کر کے کمپنی دے پر بندھ پٹھلے ہندوستانی علاقیاں دے گورنر جنرل وارن ہیسٹنگز دی مرضی موجب این بی ہال ہیڈ نے سنسکرت دے مختلف متناں نوں برہمنوں دی مدد نال اکٹھا کر کے سوڈھیا۔ ایس سوڈھ دا سٹا "A Code of Gentoo Law" دے روپ وچ نکلیا۔ ایہیے آہراں دے سٹے وچ انگریزاں نوں سنسکرت نال واقفی ہوئی۔ ستارھویں صدی دے چھیکولے چوڑے وچ ایہہ واقفی ادبی شکل وچ چنگی ودھی تے اوہناں سنسکرت دے مقابلے یونانی تے لاطینی نال کیتے۔ اوہ لہندے دیاں زباناں تے سنسکرت وچ کارسائجھاں وکھ کے حیران رہ گئے۔ پچھوں کجھ انگریز مستشرقان سنسکرت نوں لاطینی تے یونانی توں ودھ بھرویں زبان آکھیا۔ ایہناں آہراں دے سٹے وچ ٹکراویں ویا کرن دا مڈھ بجھا۔ وارن ہیسٹنگز نے "گیتا" دے انگریزی ایتھے دے مکھ بند وچ مہا بھارت نوں ہومر دی "اوڈیسی" تے ملٹن دی "پیراڈائز لاسٹ" دی مثل دی لکھت آکھیا۔ ایہہ بر عظیم وچ تقابلی مطالعے دیاں مڈھلیاں ونگیاں سن۔

فورٹ ولیم کالج تے ہور سرکاری اداریاں وچ تعلیم نال جڑے انگریزاں ہندوستانی رزمیاں تے نائکاں دے ایتھے کیتے تے ایہناں نوں سمجھن لئی اکثر لہندے دے ادبی معیاراں نوں نینہہ بنایا (8)۔ ونگی پاروں فورٹ ولیم کالج دے اک پڑھیا رٹنی مکن نے فردوسی دے شاہنامے دا انگریزی اُتھا کیتا تے آکھیا جو ہومر توں ٹری لہندے دی شعر ریت، چڑھدے دی شعر ریت نوں سمجھن لئی اپورن اے۔ البریخت ویر نے "رامائن" اتے ایلڈ تے ہندوستانی نائکاں اُتے یونانی نائکاں دے اثراں دی دس پائی۔ (9)

انہویں صدی وچ انگریزی تعلیم دے اثر پٹھ ہندوستانیوں وی انگریزی معیاراں موجب ہندوستانی زباناں دے ادب نوں پرکھنا شروع کیتا۔ اوہناں انگریزی ادبی معیاراں دی نینہہ تے انہویں صدی وچ سامنے آن والے دیسی زباناں دے ادب دے تقابلی مطالعے پیش کیتے۔ ایہناں وچوں ہنکم چندر چیٹر جی داناں سرکڈھواں اے، جیہنوں ہندو قومیت دا موڈھی منیا جاندا اے۔ اوس ایہیے ادبی معیار متھن دی کوشش کیتی، جیہناں اُتے سنسکرت توں لے کے انگریزی تک مختلف ادباں نوں پرکھیا

جاسکے۔ اس اک Colonized ذہن نال کالی داس نوں شیکسپیر نالوں تے ویداں دے حمدیہ بھجناں نوں بائرن تے شیلے دیاں فطرت بارے لکھیاں نظماں نالوں ماڑا آکھیا۔

ہندوستان وچ ادب دے تقابلی مطالعے نوں صحیح معنیاں وچ اک ادبی کھیتز دی شکل دین وچ رابندر ناتھ ٹیگور داناں سرکڈھواں اے۔ اس 1907ء وچ قومی کونسل برائے تعلیم دے پلیٹ فارم تے تقابلی مطالعے بارے ”جگت ادب“ دے سرناویں بیٹھ لیکچر دتا۔ اس ہندوستان وچ پہلی واری Comparative Literature دی اصطلاح ورتوں وچ لیاندی۔ اس انسانیت دے سانجھے ادبی ورثے اُتے زور دتاتے مقامی دی تھاں جگت انسان دے تصور نوں اُگھاریا۔ (10)

اردو وچ شبلی نعمانی دی ”موازنہ انیس و دبیر“ تقابلی مطالعے دی مڈھلی مثال اے۔ ایس توں پہلاں تذکریاں وچ کئی واری تقابلی تنقید دے مڈھلے اشارے دکھالی دے جاندے نیں۔ آزاد دی ”آبِ حیات“ وچ اک سسے دے شاعر اں دا آپو وچ لکراواں تول کیتا گیا اے۔ بجنوری نے ”محاسنِ کلامِ غالب“ وچ غالب دا تول گوئے، بادلیئر، ورڈزورتھ تے ملارے نال کیتا تے ”دیوانِ غالب“ نوں وید مقدس دے برابر درجہ دین دی کوشش کیتی۔ (11)

اردو دے تقابلی مطالعیاں وچ اردو لکھاریاں نوں کدی بہتر ثابت کرن دا آہر ہوندا اے تے کدی اوہناں نوں گھنیا ہوون دا مہنا ماریا جاندا اے۔ ایہہ اپنی تھاویں انگریزاں یا لہندے توں دیویں سوچ دا ثبوت اے۔ ایسے سوچ دا سا پنجابی وچ وارث شاہ نوں ’پنجابی شیکسپیر‘ تے ’پنجابی دا سعدی‘ وغیرہ آکھن دی شکل وچ نکلا اے۔

ادبی فن پاریاں تے رچہ ہاراں اُتے دو جیاں رچناواں دے اثر کئی واری بہت مدہم ہوندے نیں۔ ایہناں بارے گل کرنی ڈھیر ا دکھی اے۔ دو شاعر اں بارے گل کردیاں دھیان جوگ گل ایہہ ہونی چاہیدی اے جو ایس مطالعے راہیں ادب تے زندگی بارے ایہناں دا سوچن ڈھنگ نتاریا جاسکے۔ لکراویں تول نال دوہاں سمیاں دے سماج دی دکھو دکھ تصویر دیکھن دا جتن کرنا چاہیدا اے جیس توں ریت دی اکسارتا نوں سمجھن وچ نویں راہ کھلن۔

تقابلی مطالعے دا ٹیچا دو یا دو توں ودھ ادبی فن پاریاں نوں اکٹھا سمجھن دا اک آہر اے۔ مطالعے دا ایہہ ڈھنگ ایس کھوج توں پننگریا کہ جدوں دو دکھریاں ثقافتاں یا زباناں نال سانگا رکھن والے لوک ملدے نیں تاں اک دوجے اُتے کوئی نا کوئی اثر چھڈ دے نیں۔ لسانی تے ادبی وٹاندر ا ہوندا اے۔

ایہہ وٹاندر دوپاسی ہوندا اے۔ انج گل ہوروی صاف ہوگئی، جو اکوای سماج نال سانگا رکھن والے تے اکوای کہانی نوں سے دی وتھ نال لکھن والے دو شاعراں دیاں رچناواں وچ ایہہ گل زیادہ بہتر ڈھنگ وچ کھوجی جاسکدی اے۔ اکو زبان دیاں دو ادبی رچناواں دے ٹکراویں تول دا اک کچھ ایہہ وی اے، جو ایہدے نال اوس زبان دی ثقافت دے اُگھڑویں گن، عقیدے تے قدراں نوں سمجھنا سوکھا ہو جاندا اے۔ تقابلی مطالعے دا مطلب کسے اک شاعر دی کنڈ لوانا نہیں ہوندا۔ ایہہ تاں اُکا غیر ادبی سوچ اے۔ تقابلی مطالعہ کوئی پہلوانی گھول نہیں جیسی وچ اک دا ہارناتے دوجے دا جیتنا ضروری ہووے سگوں ایہہ تاں دو یا دو توں ودھ ادبی فن پاریاں نوں اکو سے سمجھن دا آہر ہوندا اے۔ ایہدا مقصد کسے شاعر دیاں اونٹائیاں دی گین کرنا نہیں سگوں اوہدے گناں دا ویروا کرنا ہوندا اے تے ایہہ ویکھنا ہوندا اے کہ اکوای کہانی لکھن سے یا اکوای سے وچ رہ کے لکھن سے دوہاں دا ادبی سُبھا، سمکالی حالات نوں سمجھن دی یوگت تے لوکائی دی حیاتی نوں اپنے فن پارے راہیں پڑھنہاراں نال سانجھا کرن دی کئی کو صلاحیت اے۔

حوالے

1. Henry Remak, "Comparative Literature", Method and Perspective, Eds. New P. Stalknecht & Horst Frenz, 1973.
2. G. Gregory Smith, "Some Notes on the Comparative Study of Literature", The Modern Language Review 1.1:8, 1905.
3. Francois Jost, *Introduction to comparative Literature*, 1974.
4. Robert Weninger, "Comparative Literature at Crossroads? An Introduction" *Comparative Critical Studies*, 3.1-2:xi, 2006.
5. *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, Ed., Charles Bernheimer, Baltimore: John Hopkins University Press, 1995.
6. Douwe W. Fokhema, "New Strategies in the Comparative Study of

Literature and her Applications to Contemporary Chinese Literature" New Asia Academic, Buletin 1, 1978.

7. Edward W. Said, *Orientalism*, New York: Pantheon Books, 1978.
8. Indra Nath Choudhri, *Comparative Indian Literature; Some Perspectives*, New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd, 1992.
9. *The History of Indian Literature*, London: 1852.
10. *Contribution to Comparative Literature Germany and India, Ed., Naresh Guha*, Jadavpur: 1979.
- 11۔ سلیم اختر، ڈاکٹر، تنقیدی دبستان، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2009ء)، 74-76۔

وجاہت تبسم

ایم فل سکالر

منہاج یونیورسٹی، لاہور

صنعتِ متلون

Abstract:

Poetry has always been considered the best way to express one's inner feelings principally. It is often adorned with powerful vocabulary, similes, metaphors and unique expressions. 'San'at-e-Matlavin' relates to 'Ilm-e-Badei', but its original relation is with 'Ilm-e-Arooz'. When a verse is composed in more than one meter or rhyme, it is called 'San'at-e-Matlavin. It is different in nature and is overviewed in different ways. It may be used more than one time through 'Zahafat' as we can cut shape of same meters. Sometimes shapes are different, but still their rhythm is same. Moreover, it is related to sounds than words.

متلون (مُتَلِّون) دے معنی رنگ بدلنا تے اک حالت وچ نہ رہنا دے نیں۔ ایہہ صنعت فارسی دی اے۔ ایہہ ابانی منشوری شمر قندی اے۔ جدوں کوئی شعر اک توں زیادہ بحر یا وزنناں وچ تقطیع ہو جاوے تے اوہنوں صنعتِ متلون داناں دتا جاندا اے۔ ایہہ دے لئی ضروری اے کہ شعر بحر وچ تقطیع ہووے مثلاً فیض الحسن ناصر دا ایہہ شعر ایہناں رُکناں نال وی تقطیع ہو جاندا اے، پر ایہہ صنعتِ متلون وچ نہیں آوے گا۔ کیوں جے ایہہ کسے بحر دا سالم وزن نہیں تے نہ ای ایہہ عرضی طریقہ کار نال کوئی مزاحف یا مضاحف آہنگ کڈھیا جاسکدا اے:

فعل مفاعیل فاعلاتن فعل مفاعیل فاعلاتن

فعل مستفعلن فعولن فعل مستفعلن فعولن

اگر توں آویں چمن دے اندر بہار آوے نکھار آوے

جے توں نہ آویں تے شاخ ویراں، کلی پریشاں، گلاب رُکھا (۱)

صنعتِ تملون دیاں تن قسماں نیں:

1- بحراں وچ ارکانی ممالئناں:

کجھ مزاحف آہنگ انج دے ہوندے نیں جیہڑے کئی بحراں وچوں نکل آوندے نیں۔

محمد ریاض شاہد رُوحانی موجب:

- 1- ہرج مٹمن متقبوض مفاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن
- 2- رجز مٹمن مخبون مفاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن
- 3- کامل مٹمن موقوص مفاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن
- 4- وافر مٹمن معقول مفاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن

بدل گئی جدوں دی رسم تیرے لوک راج دی

قدر ہی کوئی رہ گئی نہ میرے احتجاج دی (2)

مُف اَع ل ن	مُف اَع ل ن	مُف اَع ل ن	مُف اَع ل ن	مُف اَع ل ن
ب دَل گ ع ی	ج دُو دِرَس	م تے ر ل و	ک راج دِی	
ق دَر ہ کو	ء ر ہ گ ع ی	ن مے ر ا ح	ت جاج دِی	
طریقہ موسیقی	ددا ددا	ددا ددا	ددا ددا	16 متحرک 8 ساکن
طریقہ ریاضی	2121	2121	2121	24 کل حروف

طریقہ موسیقی وچ ”د“ دا نشان متحرک تے ”ا“ دا نشان ساکن حرف نوں ظاہر کردا اے۔ طریقہ

ریاضی وچ ”1“ دا مطلب اک متحرک حرف تے ”2“ دا مطلب پہلا متحرک دو جا ساکن اے۔ تقطیع

وچ جیہڑے حرف پڑھن وچ نہیں آوندے اوہ تقطیع وچ لکھے وی نہیں جاندے تے جیہڑے پڑھن

وچ آوندے نیں اوہ نہ وی لکھے ہوں تے تقطیع وچ لکھے جاندے نیں جیویں اضافتاں وغیرہ۔ ایہہ

ارکان چار بحراں وچوں عروضی قواعد و ضوابط دے تحت حاصل کیتے جاسکدے نیں، کوئی عروضی پابندی

نہیں۔ ایس طرح ایس شعر دی تقطیع چار بحراں وچ ہو سکدی اے۔ ایہہ وزن دو بحراں وچوں

نکلدے نیں:

- 1- سربج مسدس مطوی مکشوف متقعلن متقعلن فاعلن
- 2- رجز مسدس مطوی مرفوع متقعلن متقعلن فاعلن

- ہجر دا تھل بن کے نگر آ گیا
 چھالا جدوں بن کے جگر آ گیا (3)
 مقتعلن مقتعلن فاعلن
 ہجر دتھل بن ک نگر آ گیا
 چال جدو بن ک جگر آ گیا
 1- رجز مٹمن سالم مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن
 2- کامل مٹمن مضمّر مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن

جس دے ملن دی آس تے میں شہر سارا ٹولیا

- آج اوہ اچانک مل گیا تے رُکھا رُکھا بولیا (4)
 1- عریض مربع سالم مفاعیلن فاعولن
 2- ہرج مربع محذوف مفاعیلن فاعولن
 غریبی ہنجوں دتے
 مرے ہتھ مال آیا (5)

ایہہ وزن تن بحراں وچوں نکلد اوے:

- 1- ہرج مٹمن اشتر مقبوض فاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن
 2- رجز مٹمن مرفوع مخبون فاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن
 3- وافر مٹمن اجم معقول فاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن

گونجاں دی قطار کتے ، ہرنیاں دی ڈارسی

جھولیاں دے اولھے اوہدے رُوپ دی بہارسی (6)

2- بحراں دیاں اوزانی ممالکتاں:

- کچھ بحراں دے مزاحف ارکاناں دیاں علامتاں تے آپس وچ نہیں ملدیاں، پر ایہہ اک دو جے دے ایسے نیڑے ہوندے نیں کہ وزن مل جاندا اے۔ ایہدیاں وی دو قسماں نیں:
- 1- کئی واری اک وزن دے دو اوزان کسے اک بحر وچوں وی کڈھے جاسکدے نیں جیویں عادل صدیقی دا ایہہ شعر بحر متقارب دے وکھرے وکھرے اوزان وچ تقطیع ہو جاندا اے:

1- متقارب بارہ کنی مقبوض اٹلم محبق فعل فعلن فعلن فعلن فعلن

2- متقارب بارہ کنی اٹلم محبق مقبوض فعل فعلن فعل فعلن فعل فعلن

مسافرت دے ثواب وکھرے عذاب وکھرے

کہ بھرتاں وچ ہمیش کھلدے نیں باب وکھرے (7)

2- کنی واری ایہہ وکھو وکھ ارکان وکھو وکھ بحراں وچوں نکلدے نیں پر ایہناں دا وزن اکوای ہوندا

اے جیویں عمران سلیم دا ایہہ شعر بحر ہزج دے مزاحف آہنگ تے بحر مقتضب دے مزاحف

آہنگ دونواں وچ تقطیع ہو جاندا اے۔ مقتضب دا ایہہ وزن بحر رمل وچوں وی نکل آوندا اے،

پر معاقبہ آجاون دی وجہ توں ایہہ غلط تقطیع سمجھی جاوے گی۔

نال دکھ تے درداں دے ہمکنار رہندی اے

زندگی مسلسل ای بے قرار رہندی اے (8)

بحر ہزج مثنیٰ اشتر محبق:

مفاعیلین	فاعلن	مفاعیلین	فاعلن
رندی اے	ہمکنار	ت دردادے	نال دکھ
رندی اے	بے قرار	مسلسل ای	زندگی

بحر مقتضب مثنیٰ مطوی مقطوع:

مفعولن	فاعلات	مفعولن	فاعلات
رندی اے	ہمکنار	دردادے	نال دکھ
رندی اے	بے قرار	سلسل ای	زندگی

ایسے طرح ایہہ شعری دو وکھو وکھ بحراں دے اوزان وچ تقطیع ہوندا نیں:

1- رمل مثنیٰ مکفوف محذوف فاعلات فاعلات فاعلات فاعلات

2- ہزج مثنیٰ اشتر مقبوض فاعلن مفاعلن مفاعلن مفاعلن

گونجاں دی قطار کتے، ہرنیاں دی ڈاری

جھولیاں دے اولھے اوہدے رُوپ دی بہاری (9)

- 1- مضارع مثنیٰ اخب مکفوف محذوف مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن
2- رجز مثنیٰ مجنون مجذوع مستفعلن مفاعلن مستفعلن فعل

یاراں دے نال حادثہ ہویا کمال دا

دوجا وی چور نکلیا پہلے دے نال دا (10)

- 1- مدید مثنیٰ مکفوف فاعلات فاعلن فاعلات فاعلن
2- ہزج مثنیٰ اشتہر محقق مقبوض فاعلن مفاعلن فاعلن مفاعلن

جاپدا بنان گے لوگ ہُن بھتیریاں

شہر وچ عمارتاں ہو روی اُچیریاں (11)

دوجا وزن تن بحر اں ہزج، رجز تے وسیع چوں وی نکل آوندا اے، پر کجھ لوگ عروض دی

ناواقفیت پاروں ایہہ وزن متدارک وچوں فاعلان فاعلن فاعلان فاعلن نال وی کڈھدے

نیں۔ اذالہ زحاف حشو وچ نہیں آوندا، ایہہ غلط تقطیع آکھی جاوے گی۔ ایہہ شعر دو بحر اں وچ تقطیع ہوندا اے:

- 1- بسید مثنیٰ مجنون مسکن مستفعلن فعلن مستفعلن فعلن
2- طویل مثنیٰ اٹلم محقق فعلن مفاعیلن فعلن مفاعیلن

مرکے کسے خاطر، جینا جدوں آیا

ویری ہوئی دنیا ہسنا جدوں آیا (12)

بشیر عابدی ایہہ غزل چار بحر اں وچ تقطیع ہو جاندی اے:

- 1- جمیل مربع اخرم سالم فاعلاتن مفاعلاتن
2- خفیف مسدس مجنون مجحوف یا منقلوع محذوف فاعلاتن مفاعلن فع
3- منسرح مسدس مرفوع مطوی محذوف فاعلن فاعلاتن فعلن
4- ہزج مسدس اشتہر محقق محذوف فاعلن فاعلن فعولن

بخشدا حوصلہ حیاتی دا

ہر نواں مرحلہ حیاتی دا (13)

طارق عزیز دی ایہہ غزل چار بحر اں دے پنج وزناں وچ تقطیع ہو جاندی اے:

- 1- جمیل مربع سالم   مفاعلاتن مفاعلاتن
 2- متقارب اٹلم مقبوض   فعل فاعلون فعل فاعلون
 3- متقارب مقبوض اٹلم   فعول فاعلون فعول فاعلون
 4- منسرع مسدس مخبون مطوی محذوذ   مفاعلن فاعلاتن فاعلن
 5- بسیط مسدس مخبون سالم خلع   مفاعلن فاعلن فاعلون
- گناہ کیہ اے اے ثواب کیہ اے
 ایہ فیصلے دا عذاب کیہ اے (14)
- 3- بحراں دی قربت دا شعر نال تعلق:

کچھ بحراں دے وزن وچ تے فرق ہوندا اے پر ایک دو جے دے اینیاں نیڑے ہوندیاں نیں کہ کوئی کوئی شعرانج دا آجاندا اے جیہڑا دو یا دو توں زیادہ بحراں وچ تقطیع ہو جاندا اے۔ پرائس گل دا بنیادی تعلق بحرنال نہیں بلکہ شعر نال ہوندا اے۔ ایہدیاں وی دو قسماں نیں:

- 1- کئی واری ایہہ شعراک بحر دے وی دو وزناں وچ تقطیع ہو جاندا اے۔ عمران سلیم دا ایہہ شعر بحر مل مٹمن محذوف فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن تے بحر مل مٹمن مخبون محذوف فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فعلن وچ تقطیع ہو جاندا اے۔

جو لکایا سی جہاں تو غم اوہ عریاں ہو گیا

اوس نوں دے کے دلا سہ میں وی حیراں ہو گیا (15)

فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن
جو لکایا	س جہا تو	غم اُعریاں	ہو گیا
اوس نو دے	کے دلا سہ	مے وحیرا	ہو گیا

فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن
جو لکایا	س جہا تو	غ مُعریا	ہ گیا
اوس نو دے	ک دلا سہ	م وحیرا	ہ گیا

یعقوب سہارن دا ایہہ شعر مل دے دو وزناں مل مسدس محذوف تے مل مسدس مخبون

محذوف، محذوف مسکن وچ تقطیع ہو جاندا اے:

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن   فاعلاتن فاعلاتن فاعلن

فاعلاتن فعلاتن فعلن   فاعلاتن فعلاتن فعلن

ویکھ لے کر لے تسلی پرکھ لے

تیری اُلفت دا میں دعویٰ دار ہاں (16)

2- کئی واری کوئی شعر دو دکھو دکھو بحر اے دے اوزان وچ وی تقطیع ہو جاندا اے جیویں ایہہ شعر اے:

1- رمل مثنیٰ مشکول   فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن   فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن

2- مضارع مثنیٰ مکلفوف   مفاعیل فاع لاتن مفاعیل فاع لاتن   مفاعیل فاع لاتن مفاعیل فاع لاتن

مری درد کہانی مرا وشتناں دا قضا

تری زلف توں لمیرا مرے اتھرو آں دا قضا (17)

1- جتھ مثنیٰ مخبون محذوف مسکن   مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن

2- ہزج مثنیٰ مقبوض محبق محذوف   مفاعلن مفاعیلن مفاعلن فعلن

پھڑی اے ڈاڈھے نے جے ڈانگ خیر سلا اے

ہے بھیڑی فال جے اٹھے دے ہتھ ڈگوری اے (18)

کئی واری الف دے وصل ہوون نال وی تقطیع دو بحر اے وچ جاندی اے۔ جیویں ایہہ شعر اے۔ پیر فضل گجراتی موجب:

1- ہزج مسدس محذوف   مفاعیلن مفاعیلن فعلن

2- جمیل مسدس منقولوع   مفاعلاتن مفاعلاتن فعلن

شراب آوے سحاب آوے نہ آوے

نگار آوے شراب آوے نہ آوے (19)

جے بحر اے دے اوزان یا اک بحر دے چوکھے وزناں وچ تقطیع کریئے تے اوزان دی تعداد

ہور ودھ جاندی اے۔ جیویں اکرام مجید دا ایہہ شعر پنج اوزان 1- متقارب مثنیٰ اثر محبق مقبوض محذوف

2- رجز مربع سالم، 3- رجز مربع مطوی سالم، 4- رجز مربع سالم مخبون، 5- رجز مربع مطوی مخبون وچ

تقطیع ہو جائداوے۔

فعل فَعُول فعل فع	فعل فَعُول فعل فع
مستفعلن مستفعلن	مستفعلن مستفعلن
مقتعلن مستفعلن	مقتعلن مستفعلن
مستفعلن مفاعِلن	مستفعلن مفاعِلن
مقتعلن مفاعِلن	مقتعلن مفاعِلن

جے ہو سکے تے جوڑ دل و تے سے جو توڑ دل (20)

(نوٹ: رجز دے ایہہ وزن بحر سربیع وچوں وی نکل آوندے نیں

جیہدے نال وزن دی تعداد ہور ودھ جائدی اے۔)

پہلے ویلے وچ تے ایہہ گل آکھی جائدی سی کہ کوئی شعروی تن توں زیادہ بحر ایں وچ تقطیع نہیں ہو سکدا، پر اردو وچ اکرام ضیغم، ڈاکٹر سید عنوان چشتی تے کندن لال کندن اک شعردی چوکیاں بحر ایں وچ وی تقطیع کیتی اے۔ میں ایس غزل دی 31 بحر ایں وچ تقطیع کیتی اے:

آرزو بہاردی	
زندگی سنواردی	
فاعِلن مفاعِلن	1- ہزج مربع اشتر مقبوض
فاعلات فاعِلن	2- رمل مربع مکفوف محذوف
فاعِلن مفاعِلن	3- رجز مربع مرفوع محبون
فاعِلن مفاعِلن	4- وافر مربع اجم معقول
فاعلات فاعِلن	5- جمیل مربع اخرم منبوض محبق محذوف
فاعلات فاعِلن	6- مقتضب مربع مطوی مرفوع
فاعِلن مفاعِلن	7- سربیع مربع مرفوع محبون
فاعلات فاعِلن	8- مدید مربع مکفوف سالم
فاع فاعِلن فعل	9- طویل مسدس اثرم محبق اشتر محذوف
فاعِلن فَعُول فعل	10- عریض مسدس اشتر محبق مقبوض ابتر یا محبق محبوب

- 11- جدید مربع مکفوف محذوف فاعلات فاعلن
 12- قریب مربع اشتر مقبوض فاعلن مفاعلن
 13- مشاکل مربع مکفوف محبق اشتر فاعلات فاعلن
 14- کبیر مربع مطوی مطوی مکشوف فاعلات فاعلن
 15- قلیب مربع مکفوف محذوف فاعلات فاعلن
 16- حمید مربع مطوی مرفوع فاعلات فاعلن
 17- اصیم مربع مکفوف محبق اشتر فاعلات فاعلن
 18- قرشی مسدس مکفوف محبق مقبوض محجوف فاعلات فعل فع
 19- مواسع مسدس موقوص محجون محبق محذوف فاعلن فعول فع
 20- وسیع مربع سالم محجون فاعلن مفاعلن
 21- اوفر مربع مطوی مندبوض مرفوع مطوی فاعلات فاعلن
 22- تمشابہ مربع مطوی مطوی مکشوف فاعلات فاعلن
 23- مزید مربع سالم موقوص فاعلن مفاعلن
 24- مستوی مربع مطوی محذوف فاعلات فاعلن
 25- نصیر مربع اشتر محجون فاعلن مفاعلن
 26- خبیر مربع مطوی محذوف فاعلات فاعلن
 27- ظہیر مربع مکفوف مطوی مکشوف فاعلات فاعلن
 28- نظیر مربع مکفوف محذوف فاعلات فاعلن
 29- ضمیر مربع اشتر مقبوض فاعلن مفاعلن
 30- مترنم مربع سالم موقوص فاعلن مفاعلن
 31- تکلیل مربع مرفوع، مرفوع محذوف فاعلات فاعلن (21)

جے اک بحر دی چوکھے وزناں وچ تقطیع کیتی جاوے تے تعداد ہور ودھ جاندی اے پر ایس شعر دی سب توں چنگی تقطیع بحر جدید مربع مکفوف فاعلات فاعلن وچ ہوندی اے۔ جیہدے وچ اک مفرد زحاف لگدا اے تے اک رکن سالم وی آوندا اے۔

حوالے

- 1- فیض الحسن ناصر، چار چھیرے چانن، (گجرات: ناصر پبلشرز)، 90۔
- 2- محمد ریاض شاہد، روحانی، آس ٹھنڈی وادی، (لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 2017ء)، 106۔
- 3- بشیر عابد، جیتتر سُولی، (گوجرانوالہ: مصباح ادب اکیڈمی، 1999ء)، 231۔
- 4- منظور وزیر آبادی، دکھ دا صدقہ جاری اے، (لاہور: فضل حق اینڈ سنز پبلشرز، 1992ء)، 125۔
- 5- فیروز الدین شرف، نورانی کرناں، (لاہور: تاج بک ڈپو، س ن)، 206۔
- 6- بشیر عابد، جیتتر سُولی، 128۔
- 7- عادل صدیقی، بند اکھیاں وچ منظر، (لاہور: پنجابی فاؤنڈیشن، لوڑمال، س ن)، 141۔
- 8- عمران سلیم، سینے اندر شوہ پیا، (لاہور: فضل حق اینڈ سنز، 1991ء)، 49۔
- 9- بشیر عابد، جیتتر سُولی، 128۔
- 10- رؤف شیخ، شکر دوپہر، (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1992ء)، 37۔
- 11- اکرام مجید، نویاں زمیناں، (فیصل آباد: الرفیق افضالی پرنٹنگ پریس، 1990ء)، 78۔
- 12- بشیر عابد، جیتتر سُولی، 186۔
- 13- بشیر عابد، جیتتر سُولی، 161۔
- 14- طارق عزیز، مرتبہ اکرم باجوہ، پہچان پنجابی غزلاں، (لاہور: خزینہ علم و ادب، 2000ء)، 126۔
- 15- عمران سلیم، سینے اندر شوہ پیا، 27۔
- 16- یعقوب سہارن، او کزان دا سفر، (فیصل آباد: سلیم نواز پرنٹنگ پریس، 1996ء)۔
- 17- غلام مصطفیٰ بسمل، اکھیاں وچ اتری شام، (لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، 2002ء)، 445۔
- 18- اشرف گل، کرلانڈی تان، (لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، 1999ء)، 125۔
- 19- غلام مصطفیٰ بسمل، بازاراں بُرج پنجاب دے، (لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، 2002ء)، 75۔
- 20- اکرام مجید، نویاں زمیناں، 99۔
- 21- بشیر عابد، جیتتر سُولی، 249۔

محمد عاصم چودھری

ایڈیٹر 'پنجاب رنگ'

انڈیکس

1- ڈاکٹر احسان اللہ طاہر

داستان سسی پنوں دا تجزیاتی تے تقابلی مطالعہ

صفحے: 7-26

چونویں اکھر: داستان گوئی، پنجابی ادب، رومانوی داستان، سسی پنوں

داستان گوئی نے پنجابی زبان تے ادب نوں اک کچی پیڑی نیوں دتی اے۔ پنجابی وچ مذہبی، تاریخی تے سماجی داستاناں دی لمبی تاریخ دے نال نال رومانوی داستاناں دا وی اک وڈا دور موجود اے۔ رومانوی داستاناں وچ ”سسی پنوں“ نوں بار بار لکھے جاوے پاروں بہت اہم مقام حاصل اے۔ ایہہ مضمون ”سسی پنوں“ دیاں چونویاں رومانوی داستاناں وچ موجود فنی قدراں، کردار نگاری، جگہاں، جمالیاتی حُسن، لوک سیانف، منظر نگاری تے زبان دا ویروا کردا اے، ایہناں داستاناں وچ ہاشم شاہ، بشیر ناطق، عبدالغنی شاکر، یتیم شاہ، دائم اقبال دائم، غلام حیدر مستانہ، نظام الدین، سائیں مولا شاہ تے لکھ شاہ ہوراں دی لکھی ہوئی ”سسی پنوں“ شامل اے۔

2- اعجاز علی

پنجابی وچ ترجمہ نگاری دے ارتقاء دا جائزہ

صفحے: 27-41

چونویں اکھر: پنجابی ادب، ترجمہ نگاری، ترجمے دیاں تکنیکاں، شعری ترجمے، نثری ترجمے

ترجمہ اک زبان دے ادبی خزانیاں نوں دوجی زبان وچ منتقل کرن دا سب توں ودھیا طریقہ سمجھیا جاندا اے۔ بہت ساریاں تکنیکاں تے طریقے ودھیا ترجمہ کرن وچ ترجمہ کار دی مدد کردے نیں۔ پنجابی زبان وچ ترجمہ نگاری دی اک مضبوط روایت موجود اے جیہڑی ماہر ترجمہ کاراں دے مہان شاہکار

ترجمیاں تے مشتمل اے۔ ایس مضمون راہیں شعری تے کجھ مشہور نثری ترجمیاں اتے پنجابی ادب وچ ترجمے دی روایت تے تاریخ دا جائزہ لیا گیا اے۔

3- ڈاکٹر ثناء مدرثر

میاں محمد بخش تے سید فضل شاہ دی ”سوہنی مہینوال“ دا تقابلی ویرود

صفحے: 42-55

چونویں اکھر: میاں محمد بخش، فضل شاہ، سوہنی مہینوال، پنجابی ادب، قصہ نگاری، داستان گوئی، کلاسیکی شاعری

کسے ادبی لکھت دیاں خوبیاں خامیاں تے چانن پاؤن لئی تقابلی مطالعے نوں سب توں ودھیا طریقہ نیا جاندا اے۔ ”سوہنی مہینوال“ اک عشقیہ داستان اے جیہڑی پنجاب تے سندھ وچ سب توں ودھ پسند کیتی جاؤن والیاں مشہور لوک داستاناں وچوں اک اے۔ پنجابی زبان وچ ایہہ کہانی کئی شاعراں شعری صورت وچ بیان کیتی اے پر مشہور شاعر میاں محمد بخش تے سید فضل شاہ دی لکھی ”سوہنی مہینوال“ نوں اپنے ودھیا بیان پاروں بہت شہرت ملی۔ ایس مضمون وچ ایہناں دوواں قصیاں دا خیال دی بُنتر، زبان تے شعری مہارت نوں مکھ رکھ کے تقابلی مطالعہ پیش کیتا گیا اے۔ دوواں قصیاں دا پلاٹ مہارت نال نبھیا گیا اے پر فضل شاہ دا قصہ سمجھن وچ بہت سوکھاتے ڈونگھی ادبی لفظالی نال شدگاریا ہویا اے۔

4- ڈاکٹر حنا خان

احمد راہی دی کتاب ”ترنجن“ دا تحقیقی تے تنقیدی مطالعہ

صفحے: 56-77

چونویں اکھر: احمد راہی، ترنجن، جدید پنجابی نظم، عورتاں بارے شاعری، پنجابی ثقافت، جدید پنجابی نظم دی روایت دے مشہور ناواں وچوں اک ناں احمد راہی دا اے۔ اوہ اپنے نویکلے خیال، زبان تے پنجاب دی ثقافتی روایتاں نال بھرے اظہار پاروں بہت مشہور نیں۔ ”ترنجن“ اوہناں دیاں نظماں دا پہلا مجموعہ اے جیہڑا پاکستان بنن مگروں چھپیا۔ ایس شعری مجموعے وچ اوہناں نے احساس، سدھراں تے صنف نال جڑے جذبیاں نوں بڑے کوئل تے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ اوہ

عورت دے پیار، نفرت، دکھاں، درداں، امیدوں، شکایتوں، کامیابی تے ناکامی دی تصویر کشی کردے دکھائی دیندے نیں۔ اوہناں دی دھرتی نال جڑت بہت ڈوکھی اے جیہڑی اوہناں دے پنجابی ثقافت نال جڑے مختلف کرداراں نوں بیان کردیاں اگھڑ کے سامنے آؤندی اے۔

5- نینب مغیث

مجلہ ”راوی“ دا پنجابی شاہ مکھی تے گورمکھی حصہ (مڈھ توں 1947ء تک)

صفحے: 78-89

چونویں اکھر: گورنمنٹ کالج لاہور، میگزین راوی، پنجابی شاہ مکھی، پنجابی گورمکھی گورنمنٹ کالج لاہور اک قدیم تے عظیم تعلیمی ادارہ اے۔ گورنمنٹ کالج لاہور دا میگزین ”راوی“ 1906ء توں ایہدیاں اعلیٰ ادبی روایتاں دا ودھیا ثبوت اے۔ ہمیش توں ایس میگزین دا بنیادی مقصد ”راویز“ دیاں تخلیقی مہارتاں نوں سامنے لیانا تے اوہناں دیاں تخلیقی توانائیاں نوں اک سمت دینا رہیا اے۔ شروع وچ میگزین ”راوی“ انگریزی وچ چھپدا سی۔ ایہدے وچ پنجابی شاہ مکھی 1910ء، اردو 1911ء، ہندی 1921ء تے پنجابی گورمکھی 1923ء توں چھپنا شروع ہوئی۔ شاہ مکھی تے گورمکھی ”راوی“ دے پنجابی حصے وچ چھاپی جاندی سی جیہدے وچ ادارے، کہانیاں، ڈرامے، نظماں تے غزلاں شامل ہوندیاں سن۔ پنجابی حصہ 1947ء تیکر مسلسل چھپدا رہیا پر پاکستان بنن مگروں ایہہ سلسلہ رک گیا۔ فیر 2016ء وچ ”راوی“ دا پنجابی حصہ دوبارہ بحال کر دتا گیا۔ ایس مضمون راہیں میگزین ”راوی“ دے پنجابی ادب واسطے 1947ء تک دے کردار دا جائزہ لیا گیا اے۔

6- ڈاکٹر شفق رشید

شاہ حسین تے عشق: اک ویردا

صفحے: 90-97

چونویں اکھر: شاہ حسین، کلاسیکی شاعری، پنجابی ادب، کافیاں، عشق، علامت نگاری شاہ حسین اپنیاں کافیاں وجوں مشہور نیں جیہڑیاں لکھنی علامت نگاری نال بھریاں ہوئیاں نیں۔ ایہہ کافیاں موسیقی دے راگاں مطابق لکھیاں گئیاں نیں، ایہناں وچوں بہت ساریاں کافیاں مشہور گاؤں

والیاں گائیاں وی نیں۔ بطور صوفی شاعر اوہناں دے عشق بیان تے اوہدی کھوج دے کئی مطلب نکلدے نیں۔ ایس مضمون وچ شاعرنوں اک سچا عاشق ثابت کرن لئی بہت سارے حوالے ورتے گئے نیں۔ اوہناں دے کلام وچ عشق حقیقی دی کھوج اوہناں نوں دوہے شاعراں توں وکھرا بنا دیندی اے۔ اوہناں دا واہ جد عشق نال پیندا اے تے عشق اوہناں نوں مادھو لال حسین بنا چھڈ دا اے۔ ایہہ مضمون شاہ حسین دیاں کافیاں نوں اوہناں دے عشق ورتارے دے حوالے نال سمجھن وچ مدد دیوے گا۔

7- ڈاکٹر کرامت علی مغل

سوانیاں دے چوئیں شعری پراگیاں دا تجزیاتی مطالعہ

صفحے: 98-116

چوئیں اکھر: پنجابی شاعری، پنجابی شاعرات، نسرین انجم بھٹی، انجم قریشی، شمینہ اسماء، تسنیم تصدق، انور کنیز، طاہرہ سراء

اجوکے دور وچ شاعر تے شاعرات پنجابی ادب وچ اپنا حصہ بڑے جوش تے جذبے نال پارہے نیں۔ خاص طور تے شاعرات اپنے جذبیاں دے نال نال معاشرے دیاں موجودہ قدراں نوں اپنی شاعری راہیں بیان کر رہیاں نیں۔ شاعری دے کجھ کھیتریں وچ تے اوہ شاعراں توں ودھ نمایاں دکھالی دیندیاں نیں۔ ایس مضمون وچ شاعرات دیاں 2015ء توں 2018ء تک لکھیاں جاوون والیاں شعری کتاباں دا نوں خیال، زبان، نسوانیت تے مہارت دے حوالے نال جائزہ لیا گیا اے۔

8- ڈاکٹر منیر گجر

تقابلی مطالعہ؛ کجھ وچار

صفحے: 117-126

چوئیں اکھر: تقابلی مطالعہ، ادبی تقابل

تقابل کرنا انسانی فطرت اے۔ ایہہ شیواں دی سچی قدر طے کرن دا سب توں پرانا طریقہ سمجھیا جاندا اے۔ ادب دے کھیتر وچ تقابل کرن دے ہور وی کچھ موجود نیں۔ ایہہ کھیتر ایسا کھلا رواں اے کہ

ایہدیاں پکیاں تھتھیاں حدّاں مٹھنا لگ بھگ ناممکن اے۔ ایس مضمون وچ تقابل دے مڈھلے وچار، ڈھنگ تے دو یا دونوں ودھ ادبی رچناواں دے تقابل بارے گل چھوہی گئی اے۔ شروع وچ بہت سارے سوجھوان ایہہ وچار رکھدے سن کہ تقابلی مطالعہ صرف مذہباں دے تقابل تک ای محدود اے۔ ایس وچار وچ مڈھلی تبدیلی تے ادب دی ایہدے وچ رلت بارے گل ایس مضمون راہیں سانجھی کیتی گئی اے۔

9- وجاہت تبسم

صنعتِ متلوّن

صفحے: 127-136

چونویں اکھر: صنعتِ متلوّن، شاعری، علم عروض، بحر، وزن، صحافت

شاعری نوں ہمیش توں اندرونی جذبیاں دے اظہار دا سب توں ودھیا طریقہ سمجھیا جاندا اے۔ ایہنوں بھروس لفظی، تشبیہاں، استعاریاں تے نونکلے تاثرات نال شدگاریا جاندا اے۔ ”صنعتِ متلوّن“ دا تعلق علم بدیع نال اے پر اصلوں ایہد تعلق ”علم عروض“ نال اے۔ جدوں اک شعر نوں اک توں ودھ بحر یا وزن وچ کہیا جاوے تے ایہنوں ”صنعتِ متلوّن“ آکھیا جاندا اے۔ ایہدی حیثیت وکھری ہوندی اے تے مختلف طریقیاں نال ایہدا جائزہ لیا جاندا اے۔ ایہنوں ”صحافت“ راہیں اک توں ودھ واری ورتیا جاسکدا اے کیوں جے اوہناں بحراں نوں کئی شکلاں وچ تقسیم کر سکدے آں۔ کئی واری شکلاں وکھریاں پر وزن اکو جیہا ہوندا اے، ایس لئی ایہد تعلق اکھراں نالوں آوازاں نال چوکھا اے۔

10- حسن بن زبیر

پنجابی دی شہرہ آفاق صوفیانہ رومانوی داستان ہیر وارث شاہ وچ پنجابی ثقافت، سوانیاں دی نمائندگی تے

مردانہ برتری ڈھنگ دا ویروا

صفحے: 5-21

چونویں اکھر: پنجابی شاعری، ثقافت، ہیر، رانجھا، سماج

ایہہ کھوج پنجاب وچ سن 1700ء دے دوران وارث شاہ دی لکھی ہوئی رومانوی داستان ہیر رانجھا وچ

صوفیانہ ڈھنگ نال پیش کیتی گئی پنجابی ثقافت تے معاشرے وچ سوانیاں دے مقام بارے دس پاؤندی اے۔ ایس داستان نوں پنجابی ادب دی ”رومیو جولیٹ“ وی آکھیا جاندا اے جیہدے وچ ہیر دی دکھ بھری کہانی بیان کیتی گئی اے۔ ہیر اک ٹیاری جیہد تعلق سیال قوم نال سی۔ رانجھا اک جوان سی جیہڑا اپنی قوم دے ناں نال ای جانیا جاندا سی۔ وارث شاہ صنف نوں شعری استعاریاں، مکالمیاں، کرداراں تے کہانی راہیں پیش کردا اے۔ ایہہ کھوج Qualitative ڈھنگ دی اے، ایلن آرمر، سوزین سینٹ ویلی تے بلر دے نظریے ایس کھوج دے حق وچ نیں۔ ایہہ کھوج کرداراں دی صنف دے حوالے نال نمائندگی دا جائزہ لیندی اے تاں جے وارث شاہ دے زمانے دی سماجی بُنتر، ہیر دے کردار نال جڑے نسوانیت دے اک توں ودھ رنگ، رانجھے دے کردار دا اوہدی وضع قطع راہیں بیان، جائیداد دا کھس جانا، اخیر وچ اوہدی موت تے دو جے کرداراں نال اوہدے ورتارے نوں سامنے لیا یا جاسکے۔ ہیر تے رانجھا دونوں کرداراں راہیں وارث شاہ کئی صنفی شکلاں نوں بیان کردیاں ہونیاں دو جے نمونیاں دے نال نال مردانہ برتری دے نظام نال جڑت نوں وی پیش کردے نیں۔ ایہہ کھوج آون والے اوہناں کھوجکاراں تے طالبعلماء دی وی مدد کرے گی جیہڑے پنجابی ثقافت تے عظیم مقبول ثقافتی داستان ہیر رانجھا بارے جانن دی چاہ رکھدے نیں۔

REFERENCES

- Alam, M.** *"The Culture and Politics of Persian in Precolonial Hindustan."* In *Literary Cultures in History*, edited by Sheldon Pollock. California: University of California Press. Print, 2003.
- Armour, E. T. & St. Ville, S. M.** *Bodily Citations: Religion and Judith Butler.* New York: Columbia University Press. Print, 2006.
- Banerjee, S.** *Make me a man! : Masculinity, Hinduism, and nationalism in India.* New York: State University of New York Press. Print, 2005.
- Butler, Judith.** *Bodies that Matter.* New York: Routledge, 2011. Print.
- Channa, S. M.** *Gender in South Asia: Social Imagination and Constructed Realities.* University of Delhi: Cambridge University Press. Print, 2013.
- Deol, J.** *"Sex, Social Critique and the Female Figure in Premodern Punjabi Poetry: Varis Shah's 'Heer'."* *Modern Asian Studies.* Vol. 36, No.1, pp.141-171, 2002.
- Gaur, I.S.** *Society, Religion and Patriarchy: Exploring Medieval Punjab through Heer Waris.* New Delhi: Manohar. Print, 2009.
- Gill, H. S.** *"Masculinity, mobility and transformation in Punjabi cinema: From Putt Jattan De (Sons of Jat Farmers) to Munde UK De (Boys of UK)."* *South Asian Popular Culture*, 2012.
- Jackson, R. & Balaji, M.** *Global masculinities and manhood.* Illinois: University of Illinois Press. Print, 2011.
- Murphy, A.** *"At a Sufi-Bhakti Crossroads: Gender formations in early modern Punjabi Sufi literature."* Submitted to *Archiv orientální* (Journal of African and Asian Studies), special issue on Bhakti and literature, 2010.
- Orsini, F.** *"How to do multilingual literary history? Lessons from fifteenth and sixteenth century north India."* *The India Economic and Social Review.* pp. 225-46, 2012.
- Robinson, F.** *The Mughal Emperors and The Islamic Dynasties of India, Iran And Central Asia, 1206-1925.* New York: Thames & Hudson, 2007.
- Sabir, S. ed.** *Heer Varis Shah.* Lahore: Progressive Books, Print, 1986.
- Sevea, I.** *"Kharaak Kita Oi! : Masculinity, Caste, and Gender in Punjabi Films."* *BioScope: South Asian Screen Studies.* pp. 129-140, 2014.
- Sinha, M.** *"Giving Masculinity a History: Some Contributions from the Historiography of Colonial India."* *Gender & History.* Vol.11, No.3, pp.445-460, 1999.
- Singh, P. K.** *Re-Presenting Woman: Tradition, Legend and Panjabi Drama.* Nivas, Shimla: The Deputy Secretary Indian Institute of Advanced Study, 2000.
- Walby, S.** *Theorizing Patriarchy.* Oxford UK: Basil Blackwell, Print, 1990.

patriarchal structure, and when she chooses to be with her love, she elopes with him, something Heer and Ranjha fail to do successfully throughout the story for various reasons. Sehti understands that she cannot successfully live with her love in the social environment that she is in, and her comprehension of the social norms enables her to make sound strategic decisions.

CONCLUSION

Like Heer, Ranjha's character is also presented differently in comparison to other male characters, and through him, Waris Shah is establishing the masculine gender norms in his narrative. Ranjha is reprimanded throughout the story, through which Shah is able to platform what he wants the reader to understand masculinity to be within the context of his narrative. Ranjha is a Jat, belonging to the Ranjha clan. His name itself identifies his caste, through which Shah reinforces the importance of class and status. His sense of status and masculinity are carved through ownership of property. In a pastoral setting the Jat caste are dependent upon landownership. Ranjha's lack of land prevents him from being considered a worthy match for Heer, by family. He is disinherited by his family in the beginning, and this lack of land consistently reprimands him through the story. Heer's family refuses to accept him and he undergoes one challenge after another to overcome this. Ranjha's appearance of a "dandy" is interesting. Ranjha is chastised by the mullah for his unorthodox and unconventional appearance; however, there are moments that this look also rewards him in the story, particularly when the leader of the yogis agrees to initiate him, primarily because he felt an attraction to him. Ranjha's tender, delicate, and charming look is successful in winning over attention. However, in the end, his gentle look and passive nature do not succeed, as in comparison to other qissa heroes, such as Mirza, who is discussed by Deol, his lack of courage, bravery and strength prevents him from stopping Heer's marriage and making her his own. Ranjha is not portrayed as strong enough to depict his own fate. The social norms and sense of gender that Waris Shah demonstrates in his story reveal a patriarchal and misogynist perspective, particularly through the actions of Ranjha. Ranjha and men are rarely spoken against in the story, but Heer and the female gender in general are consistently disrespected. The sense of loyalty and intelligence of women are constantly questioned. From the manner in which Ranjha is depicted as abusing and assaulting females, especially the character of Sehti, one can infer the standards that Shah is establishing. The relationships between characters and the references Shah provides reveal the gender structure Shah is choosing.

his qissa is one of the reasons why it continues to hold a place in the hearts of Punjabis 250 years after it was written. In addition to illustrating the landscape and environment of the region, Shah showcases a narrative that discusses gender, social relations, caste, and kinship. Through poetic verses, dialogues, metaphors, and exchanges between characters, Heer depicts an image of what gender norms look like according to Waris Shah. The plot focuses on the love story of two primary characters, Heer and Ranjha, and through the treatment of both by society and characters in the story enable us to ascertain the gender norms which are being reinforced by the narrative. The marginalization and chastisement of Heer Ranjha in the course of the story demonstrates the social constructs that are being established. Waris Shah creates these complex characters, which stand out in comparison to others in the story, and Shah chooses to establish gender norms through chastising them when they deviate away from the norms he elects to establish.

Jeevan Deol argues that Heer is a submissive and sexualized female. Ishwar Gaur on the other hand claims that Heer is a rebellious character that rebels against the patriarchal society. However, both these scholars did not appreciate the complexities of Heer. Deol does not consider the assertiveness of Heer and the way that she violently attacks characters that dare come in her way or challenge her status. Deol also does not consider the defiance that she exercises in dialogue with her mother, father and the qazi, as she persistently refuses to let Ranjha go, even when they threaten her. Deol chooses to emphasize the isolated moments where Heer is shown to submit to Ranjha in love, which is not consistent throughout the text, and moreover, as Christopher Shackle supports, shows the Sufi nature of the narrative, a tradition Waris Shah himself is part of. Gaur on the other hand amplifies Heer's sense of rebellion, not questioning the aspect of intersectionality. Heer most definitely does rebel in the story, but she rebels for love, not against the social structure she is part of. Heer is both happy and content to be in the social status that she finds herself in, and the text exposes countless occasions where she demonstrates a preoccupation with status, shown particularly when she questions Ranjha's caste and status. Despite being rebellious and defiant, Heer constantly loses every battle; she loses Ranjha and is married off, is considered a disgrace every step of the story and in the end is killed by her clan. Utilizing Judith Butler's concept of reprimand, we can see that Heer is consistently reprimanded throughout the story, through which Shah demonstrates the social norms established. Through the character of Sehti, a character which has not been dealt with significantly by scholars, Shah further establishes the female gender norm. In contrast to Heer, Sehti is shown as discreetly meeting her lover and never visibly defying her family in any way. Sehti is comfortably seated in the

and successes, Waris Shah is demonstrating what male and female gender should essentially look like.

Shah takes the opportunity to describe his style and swagger, through his altercation with the mullah, who refuses to allow Ranjha in the local Mosque. Through his altercation with the mullah, Shah also provides a subtle indication as to Ranjha's inability to conform to religious or social norms, a result of which, he is chastised and abused by the mullah.

"Mosques are the house of God; we do not allow the lawless here
 Dogs and ascetics are dirty; we tie them up and beat them
 You have long locks; we beat the ones with whiskers
 Clothing too long we rip away and moustache we chop off
 One who does not know religious rules, we shall hang
 Oh Waris Shah, enemies of God shall be scolded like dogs
 (Sabir, 1986, p.10-11, Verse: 23)

In their exchange with each other the mullah selects to criticize Ranjha's appearance and clothing. In insulting Ranjha, the mullah is targeting his appearance, which is outside the ordinary for a religiously orthodox society. Ranjha adorns long hair along with a long moustache, unusual for Muslim boys. Ranjha is more concerned with looking trendy than conforming to any religious or cultural ideals. His clothes are long and baggy. Ranjha's gentleness and panache is only further elaborated in the story at the point when after initially firing him for becoming involved with Heer, her father sends a letter to Ranjha's brothers sharing in detail his impression of Ranjha: Heer's father in fact compliments the attractiveness of Ranjha to his brothers, and admits the impact he has had on their village. Waris Shah creates multiple performances of masculinity through the character of Ranjha, as the other chapters in this part have argued; however, there are aspects of Ranjha's character that do not contrast far from a traditional male within the narrative of the story. This provides an indication of the perspective of Waris Shah, and the gendered formations he ultimately endorses. On one side Shah has broken down gender constructs and portrayed Ranjha in a manner that is dissimilar to the masculine 'Jatness', yet, when it comes to his social perspectives, Ranjha is depicted as possessing chauvinistic viewpoints, which are indicative of the patriarchal setting of the era. In this way Waris Shah reprimands female characters for their behaviour, and shores up a misogynist perspective.

FINDINGS

Waris Shah's ability to incorporate the culture and nuances of that time into

which compromises the construction of the Jat's masculinity within the Punjabi context. Male pride and their sense of honor and prestige are connected to their land ownership, and preserving that land and honor was considered of utmost importance.

In the cultural setting of Punjab, the construction of Jat masculinity is considered to be the quintessential type of masculinity. A Jat represents "hegemonic masculinity" and the men from other castes "are measured according to their ability to live up to this form of masculinity" (Sevea, 2014). Ranjha is depicted as taking on of religiously orthodox figures. In a society that is both respectful to and compliant towards religiously orthodox individuals, such as the mullah, Ranjha openly insults him, accusing him of immoral behavior and hypocrisy. Furthermore, in insulting the mullah during an argument, Ranjha is portrayed as daring enough as to question orthodox practices and prayers as well. In having the courage and audacity to challenge religious authority in an open fashion depict Ranjha as having a bold side to him. Through this example, Ranjha does not recognize authority and does not have any apprehension in opposing it. While this is an audacious stance from Ranjha exhibiting some element of masculinity, he also insults religious authority, through which he outcast himself from that social environment. Rosalind O'Hanlon asserts that the "emphases on the manliness of personal restraint are revealed in how men dress and elaborate ornaments usually associated with luxury" fall outside of the conventional dress code for what would be considered manly" (O' Hanlon, 1999). This is but one interpretation, however, of what is "manly." Ranjha is constructed by Shah as a character that selects to dress fashionable with ornaments. O'Hanlon's argument for a conventional dress code for the man, therefore, completely ignores the fact that conventional is dependent on the social context. As Sylvia Walby stresses, "masculinity and femininity is a construct of socialization, and hence dependent upon the social framework to which groups belong" (Walby, 1990). Masculinity and femininity in the South Asian context has always been more fluid than the western context. Subhadra Mitra Channa argues that "masculine and feminine qualities are not separated or dichotomized" (Channa, 2013). While O'Hanlon sees the division between how a man dresses and how a woman dresses quite distinct, that does not necessarily fully reflect the South Asian context from a social or historical standpoint. The male gender in a cultural setting might possess certain traits which may be considered feminine in a different era, nonetheless, there is a construction of gender in every setting, and there is the expectation that males and females of that period shall conform by those norms. Waris Shah establishes what gender should be in his story, and the norms that are established are done so by his characters. Through their interactions, the reprimands they face, and their failures

of Shah's version is dedicated to Ranjha's confrontation with Sehti, who is portrayed as being even more full-blooded and vigorous than Heer at times. As Anne Murphy notes, the dialogues between Sehti, Ranjha and Heer "comprises a major component of the narrative: 60 verses, with the scene continuing with further conflict among Heer, Sehti, and Ranjha for more than 50 additional verses"(Murphy, 2010). Murphy considers Sehti to be the "the real heroine of the text," based on the fact that "hers is a strong independent voice," in the narrative. A large portion of Waris Shah's Heer is dedicated to the interactions that Sehti has with Ranjha, as well as Heer. Sehti, plays a fundamental role in the bringing together of the two lovers after separation, and she also pursues her own lover in a conservative climate. Waris Shah's presentation of Heer in the latter half of his story is somewhat limited. However, he compensates her absence by providing a lengthy part of his narrative to Sehti, who is presented by him as an equally, if not more feisty and rebellious female. Sehti is depicted as a character that is arrogant and proud, and it is not surprising for which reason that a majority of the verses that include her presence are ones where she is engaging in some form of quarrel with either Heer or Ranjha; quarrels in which she almost always retains the upper hand. Similar to Heer, Sehti assumes her power through her social status. She is a willing recipient of her social rank and takes every opportunity to utilize this to her benefit. It also allows her to act as the catalyst that re-unites Heer and Ranjha, and enables her to successfully pursue her own love interest as well.

Sikata Banerjee states that "patriarchy and male dominance have meant that masculinity has been seen as immutable and natural" (Banerjee, 2005). Similarly, Mrinalini Sinha argues "there is no domain where masculinity necessarily or naturally belongs" (Sinha, 1999). Ronald Jackson and Murali Balaji stress that masculinities have to be examined "within their own domains" (Jackson, Balaji, 2011). As these scholars attest, then, our understanding of masculinity in Heer must be placed within the context in which Waris Shah's qissa is written, and must be understood as something that is constructed. With reference to more recent cultural production, Harjant Gill has argued that a Jat's "identity and status....are inextricably linked to his land and marked on to his physical body though his occupation as a farmer"(Gill, 2012, p.113). As Gill identifies, an essential part of the culture in Punjab is land ownership, considered to be the yardstick of Jat masculinity. There is great pride associated with the Jat male, and this is derived from "their desire to live a dignified life." Gill stresses that Jat masculinity is fundamentally connected to land, and "dispossessing a farmer of his land is framed as equally egregious as sexually violating the women of his family, hence posing a direct challenge to his masculinity" (Gill, 2012, p.113). The "celebration of Jat caste identity" occurs through their "patriarchal inheritance of land," the lack of

Turkman warriors from the Persian region during the early modern period" (Robinson, 2007). The confidence Heer exuberates is very much due to her social class, a position she is very contented in. This adds another layer of complexity to the portrayal of Heer. Both Deol and Gaur do not recognize that Waris Shah's martial images speak not only to Heer's character but also to her social power, because that is from where she derives her aggressiveness. Her social place has given her a sense of entitlement, and a launching pad to argue for her choices and desires. Shah depicts Heer as feisty, unwavering, and at times arrogant as well. She has been represented as a girl that does not adhere to social norms. As Gaur has argued, Heer was within the confines of a patriarchal society that limited her control, and the only way for her to exercise her desires was through rebelling; however, Gaur does not appreciate that although Heer does choose to rebel, she does not rebel against the social structure as a whole. She claims her high status in her rebellion. Heer is not simply challenging patriarchal society, but rather triggering the privilege she feels she has claim to. Gaur thus inaccurately concludes that Heer "initiated a personal struggle against the feudal patriarchal class to which she herself belonged," but in fact Heer is articulating her desires within it. An intersectional analysis thus allows us to reconcile the seeming contradictions between Gaur's and Deol's interpretations of Heer. Heer's obstinate nature is therefore partially indicative of her social class, as she considers herself the Heer of Siyals, bold and audacious to do as she wishes, and relentless against those who stand in her way. Heer's class privilege is consequently in many ways the basis for her rebellion, making her discourse one of privilege. She is not arguing for a broad social revolution, but is endeavoring to attain her ambitions, and in doing so challenges to use the social structure to her advantage.

Even though Waris Shah has limited the portrayal of Heer in his qissa, this does not mean that he has not dedicated his story to other female characters. Sehti, the sister-in-law of Heer, who has largely been neglected by Gaur and Deol in assessing the qissa, represents a tenacious young woman. Through her, Shah continues his representation of the rebellious girl in the qissa, one who challenges all those around her, while comfortable within the social structure in which she was born. Pankaj Singh argues that:

"Sehti's has been the loudest and most aggressive voice contesting the idle, impatient, intolerant, egoistical, quarrelsome, boastful imposter Ranjha, and has been presented by Shah as "Fearless and ingenious." (Singh, 2000)

Shackle correctly identifies that in Shah's version, Ranjha has "an immensely extended confrontation" with Sehti. A substantial part of the latter half

the social setting in which Heer finds herself, and what is expected from her. Here, there is a strong contrast made between the courtyard/home and the 'outside.' A girl is not supposed to "roam", and is expected to stay home and control her gaze. The parents and society her to obediently follow the wishes of her parents and expel any hopes of following her own wishes, as doing so would be against their honour. However, Heer's disregard for her parents' wishes demonstrates her defiance and rebelliousness nature. She exhibits no hesitation in quarrelling with her mother, who expresses discontent with her disobedience.

"Mother! Stop this swearing, it is a sin to give swears
 The woman is the source of divine, killing daughters invites a curse
 Take me as I am a disgrace, to a place which is evil
 Oh Waris Shah, I shall not leave Ranjha, even if my father, grandfather, or
 great-grandfather say"
 (Sabir, 1986, p.57, Verse: 111)

In isolation, this verse exemplifies an expression of Heer where she can be construed as being subordinate to Ranjha. Its meaning changes if taken in broader terms. Gaur supports Shackle's assertion, identifying Shah's Heer as a "sufic quest for mystical union with Allah"(Gaur, 2009), claiming the characters of Heer and Ranjha are representations of God and devotee, and that the "entire text is steeped in the non-conformist ambience of Sufism and the bhakti traditions that confronted religious patriarchs such as the qazi and the mullah," for which there are clear indications, principally the manner in which Heer and Ranjha confront immoral religious/legal authorities, such as the mullah and qazi. This is seen by Gaur as a component of her overall rebelliousness. Heer is portrayed as challenging the religiously orthodox qazi, who not only advises her but threatens her to do as her parents and religion demands, and to marry a boy of the same social class as her and stay far away from Ranjha. Heer defends her love for Ranjha and uses religious justifications in the process, all of which only further infuriate the qazi who simply amplifies his threats, none of which have any impact upon Heer whatsoever, who sees Ranjha in a divine light. From this standpoint Gaur's argument does have some support, since Waris Shah's version undeniably has Sufi elements scattered throughout the text. Shackle's argument of Heer Ranjha representing Sufi features provides an explanation as to why Heer is depicted by Shah as submissive on occasion. This provides an alternative to Deol, who claims she is a submissive character in general, by supporting the assertion that she is a rebellious character by nature, as Gaur argues, but is portrayed by Shah as submissive at times to reflect the Sufi elements of the qissa.

"Waris Shah describes Heer as galloping like the Qazilbash horsemen,

how Heer plans the vicious attack, and through Heer's description of how to beat Kaido, shows the extent of Heer's fury. Heer is very specific about the manner in which she expects her friends to attack Kaido, and the verse demonstrates that Heer's anger is such, that she would not be satisfied by simply attacking Kaido, but wants to burn his home and belongings, in order to teach him a lesson for committing the mistake of thinking he could attempt to blemish her reputation and get away with it. Deol also does not consider that although Heer led this attack against Kaido, she had already previously attacked him earlier in the text, when she had caught him spying on her and Ranjha.

"Heer caught up to him on the way, first deceitfully began talking to him she came close and roared like a beast, her eyes dripping with rage she took off his hat, broke his necklace, threw him to the ground from his waist she grabbed him and slammed him to the ground over her shoulder Oh Waris Shah, the angels from heaven have thrown this devil to the ground" (Sabir, 1986, p.43-44, Verse: 87)

The way in which Heer assaults Kaido for spying on her and Ranjha gives a stunning visual of the wrathful nature of Heer. She is depicted by Shah as a girl that becomes furious when she realizes that someone dared to cross her. The manner in which she is assaulting Kaido is also revealing, as Shah describes her body slamming Kaido over her shoulder, a maneuver which is used by men in traditional Punjabi wrestling. Through this graphic battering by Heer's character, Shah depicts her trying to fracture the gender constructions that surround her. Kaido was spying on Heer and Ranjha whilst they were together, yet, Shah chooses to have Heer's character attack him in this brutal manner, instead of Ranjha. This is a point to be noted, as Heer is showed as more proud, aggressive and violent in this scene, a sharp contrast to Ranjha who chooses not to do anything. Waris thus depicts Heer living in a setting where girls play a subordinate role to men. Demonstrated by Heer's father's response to her actions, it is a social context in which female infanticide occurred, and an environment where sons were preferred. This intense reference from Heer's father, Chuchak, also depicts a setting which severely limits the ability of women to participate in religion, especially non-domestic religious vocations. This is described by Shah in verse 111, where the qazi tells Heer to obediently stay home and occupy herself with domestic chores, as roaming around outside does not suit girls of respectable families.

Through the qazi's comments, Shah is providing an explicit indication of

offering metaphors to describe her arms, her breasts, her lips, and her navel.

"Red lips glittering like gems, chin an apple from overseas
 Nose sharp like Hussain's sword, snake like tresses are treasures
 Her teeth a string of pearls for swans, like seeds of a pomegranate
 The Jatti appears as a beautiful portrait, tall as a plant from heaven
 Neck of a swan and fingers like vegetables, hands cool as a leaf of the
 Chinaar tree
 Her arms are rolled butter, chest like fine marble
 A full chest like silk balls, like apples from the orchard
 Her navel fragranced by the heaven, her silk-like belly so special
 Lips are red like bark, searches to kill those in the bazaar
 As attractive as the queen fairy, can be seen amongst thousands
 Walks around carefree, like deer out of a forest
 Like the fairy from Lanka, Queen Indra, a beauty appears from the moon
 Walks dangling with desire, as the army marches from Kandhar
 A mannequin of China with features of a Roman, like a moon in the
 wilderness
 She comes walking smoothly, as a crane comes out of a flock
 Lovers that approach her, they escape the cutting edge of the sword
 The love of the girl speaks everywhere, like music playing from strings
 Galloping like the Qazilbash horsemen, running through the bazaars
 Oh Waris Shah when you place a bet on love, no one is spared in the
 gamble"

(Sabir, 1986, p.27, Verse: 57)

Waris Shah's introduction of Heer is an exceedingly sexualized description, lathered with imagery and metaphors that endlessly discuss the various parts of her body in a suggestive fashion. Shah shows no restraint in describing Heer through an erotic lens. Deol notes that "in his very first description of her, the poet introduces imagery which removes Heer from the world of the chaste heroine and transforms her into a sexual being." In the opening introduction of Heer, Shah has provided the reader an indication as to the type of female protagonist he wishes to portray; one who was not going to be innocent or conservative. Examining the opening verse, one can ascertain, not only Shah has chosen to sexualize Heer, but he has attempted to demonstrate she is not a girl that shall take a passive approach in exercising her sexuality or her desires, but rather, is cognizant of this fact and ready to execute her lust without restriction. Through his description of Heer, Waris Shah confirms that not only Heer is beautiful with great sex appeal, she is someone that is aware of this fact and boasts it in the locale. Waris Shah illustrates

and through their chastising of the characters, one sees how particular gender identities can be accepted, and some can be regulated. Shah demonstrates through his characters that gender can be understood and interpreted in different ways, but that not all ways are deemed acceptable. In this way, Waris Shah's male and female characters demonstrate what the male and female norms are. This research utilizes the ideas of Judith Butler to understand how gender operates in the text to articulate multiple gender formations as well as different kinds of norms and their enforcement. Several key terms of Butler's will be used here. One of these is the idea of "reprimand." Shah uses reprimand and praise in his text towards the behavior of his main characters. Similar to how Butler claims that gender norms are made and enforced through the 'police officer metaphor', where one is reprimanded for certain types of behavior, and through praise, which is offered for behaviors that are socially accepted. Secondly, it shall be assessed, what kind of lifestyle for the characters leads to a "liveable" situation. Here, this involves exploring the various types of behaviors articulated through the plot, and identifying which are defined, in the text, are livable. Through these ideas we see both the multi-vocality of gendered formations in Waris Shah's text, and the limitations on that multi-vocality that are achieved through regulation and reprimand. Waris Shah introduces Heer's character as an exquisite beauty, with lengthy verses that stress the extent of her magnificence; however, he provides subtle suggestions within his verses of her rebellious nature, providing a foretelling the kind of role that she shall play in the story.

"What can a poet say about Heer, the moon's beauty reflects on her forehead her snakelike tresses like the night orbiting the moon, red skin tone like that of a star flower-like eyes like that of a deer, cheeks a sparkling rose eyebrows appear as arches of Lahore, no end to the beauty" (Sabir, 1986, p.27, Verse: 56)

In describing Heer, Shah presents a 'sarapa', a head-to-foot description of the heroine. Jeevan Deol stresses that this initial description of Heer is "everything that one would expect from a Persian 'sarapa', plus a liberal sprinkling of distinctly Punjabi elements" (Deol, 2002, p.153). Shah describes Heer's forehead, and then delicately moves down her body, describing her eyes, her cheeks, and the rest of her body. Deol is correct in recognizing the Punjabi elements in this description of Heer, such as references to fruits, trees, and the 'Trinjan' (Punjabi young women sitting together with spinning wheels in the courtyard) which resonate with a Punjabi audience. He argues that Shah has sexualized Heer, confirmed through the 'sarapa'. In Shah's second introductory verse describing Heer she is sexualized by

story in written form was Hayat Jan Baqi Kolabi's Masnavi Heer o Ranjha written in approximately 1581-85. This version was written in Persian, reinforcing Frances Pritchett's claim that the initial qissas in Northern India were in Persian. The first edition of the story of Heer to be shared in Punjabi was of Damodar Gulati, likely in the late sixteenth century, during the rule of King Akbar. Gulati's version was soon followed by versions of Ahmad Gujjar and Muqbal.

Nowhere is the mention of Heer Ranjha more evident than in the Sufi lyrical tradition, which is said to have come much before Waris Shah's account of the qissa in the late eighteenth century. References of Heer Ranjha are found in the poetry of Sufi poet Shah Hussain from the 1530s to 1600, and some of the most popular references to Heer Ranjha till date in Punjabi are found in kafis of Bulleh Shah, whose writing had a profound impact on Punjabis. Again, it must be noted that all the manuscript evidence for these is late, from the nineteenth century. Most scholars have indeed interpreted the qissa to be a metaphor for Sufism, meaning that the love of the lovers in the qissa is a personification of divine love.

THEORETICAL FRAMEWORK

This research seeks to understand how Waris Shah understands gender in his poem, Heer, belonging to the romantic folktale (qissa) tradition. Relying on Judith Butler's work on gender and religion, I have examined the ways that characters reprimand and praise one another as constitutive of gendered norms. As well, through Butler's idea of what constitutes a liveable identity, I examined, quite literally, who lives and who dies in Shah's plot. In broad terms, "Gender is the mechanism by which notions of masculine and feminine are produced and naturalized" (Butler, 2004). Ellen Armour and Susan St. Ville, based on Butler's theories, argue that "masculine and feminine gender roles," are "understood as socially constructed or matters of custom rather than nature" (Armour, 2006). She argues that sex is produced by gender in a way that ties bodies closely to performance. In Heer, females are portrayed as women and males are portrayed as men. Butler's understanding allows us to see that Waris Shah's gender ideology governs the sexual morphology, bodies, performance, and speech of all the characters. This is partially true in the early modern period, which precedes the period of Butler's concern, her idea of regulation is useful in understanding this pre-modern text.

ANALYSIS

In his version of Heer, Waris Shah offers his characters a variety of gender identities, through their actions, their personality, and their appearance. These identities are not always recognized or accepted by diverse characters in the story,

when Mahmud Ghazni conquered the Punjab region in the eleventh century. He made a Persian cultural center there, paving the way for Persian literature to grow. According to Alam, the arrival of the Turkish conquerors in Punjab during the twelfth and thirteenth century served to further strengthen Persian language use in northern India and expanded it eastward toward Delhi.

Beyond the courts, common people and soldiers had a taste for Persian poetry and spread its influence. The Sufis also played a prominent role, since their religious centers were an important public meeting place, and worshippers demonstrated a keen interest in understanding Persian, the language of significant religious scriptures. This momentum continued, as Persian poetry experienced a considerable lift during the Mughal Empire in the sixteenth century. This was predominantly the case during Akbar's rule. Akbar demonstrated a committed interest in Iranian literature, which led to a significant amount of Persian poets and writers travelling to India. In contrast to Iran at that time, where there was fear of persecution, the literary community found a safe harbor under Akbar's rule in India, as well as considerable praise. Persian language in South Asia experienced what Alam has called "Indianization." It was influenced by Indian vernaculars. Persian forms, such as its rich qissa style, developed in a situation of mutual influence between Persian and South Asian vernaculars. This was particularly visible in the case of Hindavi poets. Amr Khushrao, who was one of the most prominent writers of the fourteenth century and who wrote in Persian, identified his writing as "Hindavi." Notable poets, such as Munjhan, Jayasi, and Qutban, and writers of Hindavi romance poetry chose features of a Persian poetic genre of rhyming couplets (Masnavis) for their works." (Orsini, 2012, p.231)

VERSIONS OF THE HEER AND RANJHA NARRATIVE

The story of Heer Ranjha was well-embedded into the cultural history of Punjab prior to Waris Shah's account, and was well known to Punjabis both in and out of the qissa context. Long before the story of Heer Ranjha entered the literary ambit it existed within the margins of the religious and spiritual arena. The mention of Heer Ranjha can be traced back to Sikhism, by Hari Das Haria during the 1520s-50s, and Bhai Gurdas Bhalla in the 1550s-1635; however, it is important to note that these manuscripts are late. Bhai Vir Singh, a Punjabi writer of the modern period, portrayed Ranjha as the tenth Guru in his writings. Bhai Vir Singh wrote during the nineteenth century, a period that saw great focus on religious reform in an environment that perceived religious threats.

Outside of the religious context, the story itself had other versions well before Waris Shah. According to Jeevan Deol, the first textual version of the entire

romance stories are the Prem-akhyan, shared in multiple Indian vernaculars. The Prem-akhyan were essentially love stories in which characters travel a spiritual journey for their beloved, which reflects a path towards greater "spiritual maturity." The Prem-akhyan were written by Sufis during the Pre-Mughal and Mughal periods. Although the Sufis initially shared these stories in the Avadhi dialect, they subsequently shared them in other vernaculars, in particular those being Urdu and Bengali. This "hybrid narrative texture" of the Prem-akhyan allowed it to be shared in multiple vernaculars and, it can be argued, paved the way for romance literature to be told in other vernaculars besides Persian. In Punjab, romantic qissas garnered a significant amount of interest. Some claim this romantic focus is the hallmark of Punjabi qissas, but they are not unique by any means. Romantic qissas in Persian go back as far back as c.1000 C.E. Qissas became widely published in the nineteenth century and Northern India in particular, in both Hindi and Urdu. In the modern period, the inexpensive price of printed qissas enhanced their attractiveness to the general public. The simplicity of qissa, made it available to the masses in India, and the fact that it was shared through performance further enhanced this quality, making it all the more appealing to the layperson. These stories fulfill "the typical oral-literate dynamic of Indian literature." The qissa in comparison to other types of literature did not have a single purpose; Pasha Khan stresses that qissas "always incorporate inter texts of various genres," making the "hearers eloquent" as well as "prudent." Prior to the twentieth century, when the Urdu novel became popular in the North Indian context, the genre of qissa experienced considerable popularity.

PERSIAN LANGUAGE IN PUNJAB

Waris Shah's Heer is a qissa, representative of a popular genre in the region. The earliest examples of qissa poetry in Punjab are from the tenth century. Amir Khusrow (1254-1325) composed versions of the romances of Laila and Majnun in Persian. Pritchett stresses that the qissa came to India in its Persian form. This form achieved notable popularity and found a place in the Mughal court and after the flourishing of Persian qissa in South Asia, the form soon gathered momentum in other languages in South Asia, such as Urdu. Muzaffar Alam stresses that

"There had been interaction between South Asian and Persian languages for two millennia, but it was only towards the end of the tenth century that Persian gained a foothold in Punjab due mainly to the Ismaili population there." (Alam, 2003, p.132)

Later on, as Alam claims, Persian's relationship with India and Punjab grew

depicts Ranjha in this manner, he also allows him to fit comfortably within the confines of a more neatly masculinist and chauvinist model as well.

OVERVIEW OF THE TALE

The story of Heer is generally consistent across versions. It is set on the banks of the river Chenab in East Punjab. Dhido Ranjha, Dhido as personal name and Ranjha as clan name, lives with his father, brothers, and sisters-in-law. As the youngest of the brothers, he is his father's favorite son. Waris Shah portrays Ranjha as a handsome young man whose beauty casts a spell on all young women who encounter him, and has Ranjha's own sisters-in-law swayed by that charm as well. Following the death of his father and having been swindled out of his land and inheritance by brothers, the powerless and empty-handed Ranjha heads off to the village of Jhang. Shah presents Heer's legendary beauty, known throughout the region, as Ranjha's motivation for heading to Jhang. Ranjha must overcome numerous struggles and obstacles to arrive in Jhang. There, he meets Heer and their romance commences. Heer is successful in convincing her father to employ Ranjha as their buffalo herder. This gives the lovers ample opportunity to secretly pursue their love. Upon discovery of Heer's relationship with their buffalo herder, Heer's family, partially influenced by the Qazi (Islamic legal magistrate), quickly arrange her marriage to Saida. Saida is portrayed as belonging to a rich family with plenty of land, and Heer's family, for which reason they see Saida as worthy of their daughter. Interestingly, Ranjha refuses to elope with Heer, since it is not the honorable thing to do. This sets up a situation in which their love could only succeed if Heer's family relented. They do not relent, however, and Heer is married to Saida. A distraught Ranjha eventually makes his way to Balnath, a yogi, and requests initiation to become a yogi. Ranjha's plan is to enter Heer's village in disguise. In spite of his followers' objections, Balnath is swayed by Ranjha's charm and charisma, and initiates him. Ranjha becomes a yogi and goes in disguise to Heer's village. He first encounters Sehti, Heer's sister-in-law, at which time they engage in a lengthy dialogue with each, much of which is overshadowed by their quarreling. Ironically, it is with Sehti's assistance that the lovers are able to meet and escape. At this point, the lovers try to convince everyone that their love is divine in nature. Although initially Heer's family agree, afterwards upon discussion amongst the clansmen, Heer's family, described as "intoxicated" by honor, kill her with poison. Ranjha takes his own life when he learns she is gone.

THE QISSA GENRE

Romance stories of similar nature to the qissas have enjoyed a long popularity within the Indian context, and played a formative role in the development of north Indian vernaculars. For example the most famous of the

reprimanded throughout the narrative demonstrate that Shah has included a number of gender performances, not all are liveable. Their failure in the story however, particularly when it comes to their union, is due to their inability to completely follow the gender roles as they had been created by others, further confirming that Shah has allowed a number of gender identities to find a place in the story, but privileged one. If gender is a social construct, and norms are created within a society, attributes and behaviors are reinforced within a social climate as to what it is to be masculine and feminine. Through his multi-vocality, Waris Shah shows that the concept of gender can be interpreted in numerous ways. At times, the alterity he presents is identified by other characters in the narrative, and characters are reprimanded or praised for these deviations from the concept of what is considered normal by others in the story. There is evidence in the text that the pastoral climate in which the story's setting finds itself is one that is patriarchal in nature, where girls are expected by their elders and religious figures to play a subordinate place in the family. Heer is encouraged by elders in the story to be obedient, compliant with social and religious traditions, and refrain from exercising their desires, particularly in the context of romantic desires. Waris Shah however, through his primary character of Heer, and secondarily Sehti as well, is breaking down and defying their social expectations, and carving out different explanations as to what it means to be feminine. The feminine characters that Shah is creating are ones which are rebellious, feisty, and demonstrate no apprehension in fulfilling their desires. They are depicted as both aware and comfortable with their status and do use it to their advantage also, but evidence in the text reveals that they do not passively follow the path, which has been carved out for them by their elders. Heer is reprimanded for not adhering to the advice of her elders, but this does little to alter her approach. Through these female characters, and Heer in particular, Shah is showing that the feminine gender can be depicted in a number of ways.

Similar to what Waris Shah does in expressing his version of what it can mean to be feminine is the same approach he takes for his male character, Ranjha. The narrative is set in the background of rural Punjab, where male masculinity was strongly connected to land ownership. Furthermore, the attributes of strength and assertiveness emphasized in the social setting, as these enhance what is considered to be masculine. Shah however, chooses to make his male protagonist multi-dimensional. In the text, Ranjha is seen as a fashionable "dandy" that is delicate and gentle more so than a muscular young man with brute force. Shah chooses to depict Ranjha as a handsome young man that does not conform to religious and social stereotypes, and he is chastised for his look as well, although he is shrewd enough to use it to his advantage on occasion too. While Shah

Hassan Bin Zubair

PhD Scholar (English Literature)

National University of Modern Languages, Islamabad.

EXPLORING THE PUNJABI CULTURE, FEMALE REPRESENTATION AND ROLE OF CHAUVINIST PATRIARCHY IN THE HELLENISTIC MYSTICAL ROMANTIC PUNJABI EPIC HEER BY WARIS SHAH

Abstract:

This research explores the Punjabi culture and female place in the society with mystical elements presented in the romantic epic of Heer Ranjha composed by Waris Shah during late 1700s in Punjab. This epic (Qissa) is sometimes called the "Romeo Juliet" of Punjabi Literature, in which a tragic story of Heer is portrayed, Heer was a young girl who belongs to Siyal clan and Ranjha, a young man known by his clan name. Waris Shah portrays gender through poetic metaphor, dialogue, character, and plot. This research is qualitative in nature, theories presented by Ellen Armour, Susan St. Ville and Butler support this research. This research interrogates the gender representation of characters to uncover the social constructs to which Shah subscribed and Shah's multi-vocality of femininity as tied to the character of Heer and the character of Ranjha, by attending to descriptions of his appearance, his loss of property and arc that ends in his death, as well as his interactions with other characters. Through these two figures, Heer and Ranjha, Shah articulates a range of gendered forms, while ultimately adhering to patriarchal norms that are presented alongside other models. This research will support the upcoming researchers and the scholars who have desire to know about the Punjabi culture and the great cultural epic (Qissa) of all times "Heer Ranjha".

INTRODUCTION

Waris Shah presents a range of gender identities through his narrative, which provide in some ways a varied range of gendered identities that were available in the world he sought to create through this text. The fact that the characters, in particular the main protagonists of the story are consistently

Contents

English Section

- ◆ *Exploring the Punjabi Culture, Female Representation and Role of Chauvinist Patriarchy in the Hellenistic Mystical Romantic Punjabi Epic Heer by Waris Shah*
Hassan Bin Zubair 5

Punjabi Section

- ◆ *An Analytical & Comparative Study of "Dastan Sassi Punnu"*
Dr. Ehsan Ullah Tahir 7
- ◆ *A Review of Evolution of Translation in Punjabi*
Ijaz Ali 27
- ◆ *A Comparative Study of Mian Muhammad Bukhsh and Syed Fazal Shah's "Sohni Mahinwal"*
Dr. Sana Mudassar 42
- ◆ *A Research & Critical Study of Ahmad Rahi's Book "Trinjan"*
Dr. Hina Khan 56
- ◆ *Punjabi Shahmukhi and Gurmukhi Part of the Magazine "Ravi" (upto 1947)*
Zainab Mughees 78
- ◆ *Shah Hussain & Ishq: A Review*
Dr. Shafaq Rasheed 90
- ◆ *An Evaluative Study of Women's Selective Poetic Works*
Dr. Karamat Ali Mughal 98
- ◆ *Comparative Study; Some Views*
Dr. Munir Gujjar 117
- ◆ *Sana'at-e-Mutlawni*
Wajahat Tabassum 127

Index

- Muhammad Asim Chaudhry 137

**Research Journal
Punjabi Language, Art & Culture**

Punjab Rung

**Jan. - Dec. 2018
(3)**

Chief Editor

Dr. Sughra Sadaf

Editor

Muhammad Asim Chaudhry

Punjab Institute of Language, Art & Culture

Information & Culture Department , Govt. of the Punjab

Punjabi Complex, 1- Gadaffi Stadium, Ferozpur Road, Lahore

Research Journal “Punjab Rung”

ISSN: 2616-910X

Chief Editor: Dr. Sughra Sadaf

Editor: Muhammad Asim Chaudhry

Asst. Editors: Dr. Sana Mudassar, Qari Ayyaz Ahmad

Advisory Board : **Dr. Jasbir Kaur**
Dean Faculty of Art & Culture, Punjab University, Patiala (India)

Dr. Manzur Ijaz
Chief Editor 'Wichar' Online Punjabi Portal (America)

Dr. Jaswinder
Professor Punjabi Department, Punjab University, Patiala (India)

Dr. Jagmohan Sangha
Toronto (Canada)

Dr. Nabila Rehman
Chairperson Punjabi Department, Punjab University, Lahore (Pakistan)

Dr. Jameel Ahmed Pal
Ex.Chairman Punjabi Department, Shalamar College, Lahore (Pakistan)

Dr. Tariq Khan
Professor Punjabi Department, Government Diyul Singh Collage, Lahore (Pakistan)

Dr. Syed Akhtar Jafferi
Ex. Principal Government Collage Baghbanpura, Lahore (Pakistan)

Title Design : Faizan Amjad

Composing : Rizwan ul Hassan, Amanat Ali

Price : Rs. 300/- (Pakistan), Rs. 150/- (for students), US\$ 10 (Abroad)

Contact : Punjab Institute of Language, Art & Culture
Punjabi Complex, 1- Gadaffi Stadium, Ferozpur Road, Lahore
editor.punjabrung@gmail.com

Ph: +92-42-99232169-70 Fax:+92-42-99231766

Website: www.pilac.punjab.gov.pk

www.fm95punjabrung.com

 : PILAC / Pilac Pakistan

Research Journal
Punjabi Language, Art & Culture

Punjab Rung

January - December 2018

(3)

Punjab Institute of Language, Art & Culture, Lahore
Information & Culture Department
Government of the Punjab

